

4028

ՆԵՐՍԵՍ ԾՆՈՐՀԱԼԻ

ԹՈՒՂԹ
ԸՆԴՀԱՆՆՐԱԿԱՆ

281.6

G - 63

ՏՊԵՑԱԻ ԳԻՐԳՍ ԱԶԱԿՑՈՒԹԵԱՄԲ
Ն. Ա. ՕԾ. Տ. Տ. ԳԱՐԵԳԻՆ Ա.
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՎԵՀԱՓԱՌ
ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ

МАТЕНА ДАРАН
ИНСТИТУТ ДРЕВНИХ РУКОПИСЕЙ ИМ. МАШТОЦА
ПРИ ПРАВИТЕЛЬСТВЕ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ

НЕРСЕС ШНОРАЛИ
СОБОРНОЕ ПОСЛАНИЕ

Текст, вступительная статья и комментарии
Э. М. БАГДАСАРЯНА

ИЗДАТЕЛЬСТВО «ГИТУТЮН» НАН РА
ЕРЕВАН 1995

281.6

G-63

Մ Ա Տ Ե Ն Ա Դ Ա Ր Ա Ն

ՀԱՅՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԱՌՋՆԹԵՐ
ՄԱՇՏՈՅԻ ԱՆՎԱՆ ՀԻՆ ԶԵՌԱԳՐԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

12012

ՆԵՐՍԵՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ

ԹՈՒՂԹ ԸՆԴՀԱՆՐԱԿԱՆ

Աշխատախոջությամբ

Է. Մ. ԲԱՂԳԱՍԱՐՅԱՆԻ

Տպագրվում է Մաշտոցի անվան Մատենադարանի գիտական
խորհրդի որոշմամբ

5:05

Պատասխանատու խմբագիր՝ բանասիրական գիտությունների դոկտոր

Փ. Փ. ԱՆԹԱՊՅԱՆ

Գիրքը հրատարակության են երաշխավորել գրախոսներ՝
բանասիրական գիտությունների դոկտոր Ա. Ն. ՍՐԱՊՅԱՆԸ
և բանասիրական գիտությունների դոկտոր Փ. Փ. ԱՆԹԱՊՅԱՆԸ

Ներսես Շնորհալի

Ն-631 Թուղթ ընդհանրական /Աշխատասիր. է. Մ. Բաղ-
դասարյանի; Պատ. խմբ. Փ. Փ. Անթապյան, Մատենա-
դարան, ՀՀ կառավար. առընթեր Մաշտոցի անվ. հին
ձեռագրերի ինտ-եր.: ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 1995—176 էջ:

Գիրքը նվիրված է XII դարի պետական և եկեղեցական
ականավոր գործիչ, գիտնական Ներսես Շնորհալու «Թուղթ
ընդհանրական» կոչված խրատականին: Հրատարակվում է
«Թուղթ ընդհանրականի» քննական բնագիրը: Աշխատության
առաջարանում քննության են առնվում այդ նշանավոր երկի
առանձնահատկությունները, տեղն ու դերը միջնադարյան հայ
մատենագրական աղբյուրների մեջ:

Նախատեսվում է մասնագետների և միջնադարյան Հա-
յաստանի պատմությամբ հետաքրքրվող լայն հասարակա-
յանության համար:

Ն 4702080101 112-94
703 (02)-94

ԳՄԴ 84 Հ 1

111445-ԱՀ

ISBN

© ՀՀ ԳԱԱ հրատարակչություն, 1995

880-2011

ՆՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Ներսես Շնորհալու «Թուղթ ընդհանրականը...»¹ միջնադարյան կանոնախրատական և հրապարակախոսական ամենաակնառու երկերից է: Այն ոչ միայն բարոյակրթիչ նշանակութիւն է ունեցել բազմաթիվ սերունդների համար, այլև հաստատորեն եղել է տեսակը սկզբնավորող երկերից մեկը, նպատակ ունենալով կանոնավորել հասարակութեան ներքին կյանքը, միջնադարյան ըմբռնողութեամբ դասերի և դասակարգերի հարաբերութիւնները, եկեղեցու շուրջը նրանց ավելի սերտ համախմբումը և ժողովրդի կենցաղի ու բարքերի մաքրութեան ապահովումը: Ինչպես այլ առիթով արդեն նշել ենք, Շնորհալին ու հետագայում նրան հետևող այլ գործիչներ դրան հասնելու համար, ի թիվս այլ միջոցների, դիմեցին նաև «Կանոնական խրատներին», իբրև հայ եկեղեցու կանոնագրքի դրույթները և հայ իրականութեան մեջ եղած իրավական նորմերը առավել մատչելի ու ճկուն ձևով ժողովրդական ամենալայն ղանգվածներին հասցնելու միջոցի²: Խնդիրն այն է, որ միջին դարերում եթե ժողովրդի ազգային դիմագծի, մշակույթի, լեզվի պահպանման համար ընդհանրապես կարևոր նշանակութիւն ունեւր կրոնը, կամ ավելի ճիշտ՝ կրոնի այն դավանանքը, որին հետևում էր տվյալ ժողովուրդը, ապա այն ժողովուրդների մոտ, որոնց կենտրոնական ազգային պետականութիւնը հարատև չի եղել, այդ հանգամանքն ավելի շեշտվել է, որովհետև պետականութեան բացակայութեան պայմաններում եկեղեցին իր վրա էր վերցնում լրացուցիչ պարտականութիւններ: Դա վերաբերում է հատկապես հայ ժողովրդի պատմութեանը: Հնարավոր է նույնիսկ պարբերացնել այն երևույթները,

որոնցով հայերը, անհրաժեշտութեան դեպքում, պայքարում էին ճգնաժամային վիճակներից դուրս գալու համար: Դրանց թիվին են այնպիսի խոշոր երևույթներ, ինչպես՝ հայոց այբուբենի դշուտը, քրիստոնեական կրոնի ազգայնացումը, հայ եկեղեցու հակաքաղկեդոնական կողմնորոշումը, Կանոնգրքի ստեղծումը: Այս իմաստով մեծ նշանակություն ունեցած նաև գրավոր քարոզչների և կանոնական խրատական ժողովածուների ստեղծումը³:

Դատելով այն փաստից, որ ինչպես Շնորհալու «Թուղթ քնդհանրականը», այնպես էլ նրան հետևած այլ գործիչների նույնատիպ գրությունները, մասնավորապես Հովհաննես Երզնկացու «Խրատ հասարակացը», մեծ ուշադրության ու բարձր գնահատականի են արժանացել ժամանակի շատ ականավոր պետական, հոգևոր և մշակութային գործիչների կողմից, անկասկած պետք է ենթադրել, որ դրանք մեծարժեք գործեր են եղել ժամանակակիցների համար: Այդ երկերը իրենց թարմությունը պահպանել են գրեթե ողջ միջնադարի ընթացքում և պատահական չէ, որ տարբեր հարյուրամյակներում բազմիցս արտագրվել, բազմացվել ու տարածվել են հայկական համայնքներում:

Ահա թե ինչպիսի հատկանշական գնահատական է տալիս Ղ. Ալիշանը Շնորհալու «Թուղթ քնդհանրականին»․ «Թէ մեր ամեն կաթողիկոսունք ալ այսպիսի բան մ'ըրած են յաթոռակալութեան իրեանց՝ շեմք տարակուսիր. բայց շատ տարակուսիմք թէ Շնորհալոյ նման բան մ'ըրած և գրած չլլան, գոնէ մեզի հասած շրջալով՝ յայսմ ալ յառաջադէմ և նախօրինակ կը գտնեմք զնա, և իր Ընդհանրական ըսուած վարդապետական թուղթը կամ գրքոյկը, իր եզական և դասական գործոց մէկն, դարձեալ ընտիր մը յընտիրս և պարծանք ի պարծելիս»⁴:

«Թուղթ քնդհանրականը» հրատարակվել է բազմիցս՝ Ս. Պետերբուրգում 1788 թ.⁵, Կ. Պոլսում 1825 թ., Վենետիկում 1830 թ., էջմիածնում 1865 թ., Երուսաղեմում 1871 թ., դարձյալ Վենետիկում 1873 թ., և, վերջապես,

«Թուղթ ընդհանրականի» աշխարհաբար թարգմանությունը Անթիլիասում՝ 1977 թ. 6:

Թեև նշվածներից մի քանիսը ձեռագրերի համեմատությամբ կատարված հրատարակություններ են, այնուամենայնիվ «Թուղթ ընդհանրականի» և՛ ուսումնասիրությունը, և՛ հրատարակությունն այսօր մեծապես անհրաժեշտ են իբրև ժամանակի բազմաթիվ կնճռոտ հարցերի լուսաբանման համար խիստ կարևոր պատմական սկզբնաղբյուր, հայագիտության մեջ բարձր գնահատված լեզվական հուշարձան, բայց առ այսօր ըստ էության չհետազոտված ու չբացահայտված մատենագրական հազվագյուտ նմուշ: Առանց նսեմացնելու նախորդ հրատարակությունների արժեքն ու նշանակությունը հարկ է նշել, որ այսօր նրանք անկարող են մտավորականության և հատկապես մասնագետ գիտնականների հետաքրքրությունը բավարարելու հնարավորություններից, մանավանդ որ տպագիր օրինակները հազվագեպ են:

Սույն աշխատությունը մաս է կազմում խրատների, ճառերի, քարոզների և համաբնույթ երկերի ու ժողովածուների Մաշտոցի անվան Մատենադարանի կողմից իրականացվող հրատարակության, որոնք նպաստելու են հայ ժողովրդի պատմության ու մշակույթի ըստ ամենայնի ուսումնասիրմանը:

Ն Ե Ր Ա Մ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

XII դարի վերջին տասնամյակներում քաղաքական իրադրութիւնը Հայաստանում և նրա հարեան երկրներում լուրջ փոփոխութիւններ կրեց: Սելջուկյան հսկայածաւալ պետութիւն մասնատումը և Բյուզանդիայի աստիճանական թուլացումն ստեղծեցին ուժերի նոր հարաբերակցութիւն, որը նպաստավոր էր նվաճված ժողովուրդների պետական անկախութեան վերականգնման համար:

Օգտվելով այդ հանգամանքից և դաշնակից ունենալով վրաստանը, Հայաստանի հյուսիսային մասի ռազմաքաղաքական ղեկավարութիւնը մահմեդական ամիրայութիւնների դեմ մղած համառ ու հաղթական պայքարի շնորհիվ ազատագրում է հայրենիքի մի զգալի մասը և կազմում է Զաքարյանների ուժեղ իշխանապետութիւնը:

Այս նույն ժամանակ առավել նպաստավոր իրադրութիւն էր ստեղծվել Կիլիկիայում, որտեղ Թորոս Երկրորդն իր իշխանակալութեան տարիներին մղած տեղական պայքարից հետո կարողացավ ամրապնդել իշխանութիւնը լեռնային Կիլիկիայում: Այնուհետև, հենվելով դաշտային Կիլիկիայի հայ բնակչութեան աջակցութեան վրա, աստիճանաբար դուրս վճռեց և՛ Բյուզանդական կայսրութեանը, և՛ խաչակիրների ու մահմեդական իշխանութիւններին: Ավելին. սկսած XII դ. կեսերից Կիլիկիան հայկական պետութիւնը այնպիսի ուժ դարձավ, որ կարողացավ վճռական դեր խաղալ Մերձավոր արևելքում մրցակցող կողմերի ռազմաստրատեգիական ծրագրերում:

Հայկական պետական միավորումների ստեղծումն ու ամրապնդումը Հայաստանի հյուսիսային մասում և Կիլի-

կիսյում ոչ միայն նպաստեցին հայ ժողովրդի տնտեսական-մշակութային ընդհանուր վերելքին, այլև նոր նախադրյալներ ստեղծեցին, եթե ոչ պետական, զոնե ազգային-գաղափարական միասնություն հաստատելու տարբեր երկրներում ցրված հայկական զանգվածների միջև: Ի հեճուկս պատմական ճակատագրի և օտար նվաճողների վարած քաղաքականության, Հայաստանում ու նրանից դուրս եղած հայրենիքի մեջ ամրապնդվեց մեկ միասնական ժողովրդի պատկանելու գաղափարը, որն իր արտացոլումը գտավ ժամանակակիցների ստեղծագործություններում և առավել ընդարձակ ձևով արտահայտվեց Հովհաննես Երզնկացու «մեկ է ժողովուրդն հայոց» նշանավոր արտահայտության մեջ: Այդ հանգամանքը նպաստեց ոչ միայն հայ ժողովրդի սոցիալ-իրավական կյանքը, կենցաղը, սովորությունները, մշակույթը, հոգևոր դավանանքը, ծեսերը ժամանակավորապես հեռու պահելու օտար, բացասական ազդեցություններից, այլև հայ գրականությունը, արվեստը, մշակույթը առհասարակ բարգավաճման և զարգացման նոր թափ ապրեցին: Պատահական չէ, որ այդ շրջանը հայ ժողովրդի պատմության մեջ հետագայում գնահատվեց որպես «արծաթե դար»:

Միջնադարի պայմաններում, հասկանալի պատճառներով, այդ գործի նախաձեռնողն ու կազմակերպողը պետք է դառնար եկեղեցին, որը միակ ուժեղ ու հեղինակավոր կազմակերպությունն էր համահայկական առումով, նա էր օտարներին ներկայացնում հայ ժողովրդի հավաքականությունը: Ահա թե ինչու, հայ ժողովրդի ռազմաքաղաքական հզորությունը զուգընթաց նկատվում է նաև հայ եկեղեցու հեղինակության նշանակալից աճ: Բյուզանդիան, համակերպվելով Կիլիկիայի՝ իր համար անվերադարձ կորստի հետ, XII դ. վերջին տասնամյակներին փոխում է հայ եկեղեցու անկախության նկատմամբ դավադրական իր վարքագիծը, փորձելով նոր միջոցներով հասնել եկեղեցիների իրեն բաղձալի միության: Ըստ որում, դա արվում էր ոչ այնքան հույն հոգևորականության, որքան բյուզանդական կայսրերի ան-

միջազան նախաձեռնութեամբ: Նրանք ձգտում էին այդպիսով հայերի ռազմական շարժափելի ուժը օգտագործել Փոքր Ասիայի, Միջագետքի մահմեդականութեան ու խաշակիրների դեմ և խափանել կաթոլիկ եկեղեցու հեղինակութեան հնարավոր աճը հայկական շրջանակների վրա:

Ուշագործութեան է արժանի հետևյալ երևույթը: Եթե դրեր շարունակ բյուզանդական կայսրութիւնը եկեղեցիների միութեան խնդիրը ձգտում էր զենք դարձնել թուլացնելու, իսկ հնարավորութեան դեպքում նաև իսպառ վերացնելու հայկական պետականութիւնը, ապա նոր պայմաններում ստիպված է լինում ոչ միայն լսելու հայերի կարծիքներն ու տեսակետները միութեան խնդիրների վերաբերյալ, այլև, ի վերջո, ճանաչում է հենց Բյուզանդիայից խլված տարածքների վրա հայկական պետականութեան գոյութիւնը և, իբրև աննախադեպ երևույթ ողջ հայ-բյուզանդական հարաբերութիւնների պատմութեան մեջ, ընդունում է այդ պետութեան ինքնակալ իշխանութեան փաստը:

Կաթոլիկ եկեղեցին իր հերթին, նկատելով խաշակրաց իշխանութիւնների անկալութիւնը և համոզվելով, որ Կիլիկիան հայկական պետութիւնը քրիստոնեութեան ամենահզոր հենարաններից մեկն է դարձել արևելքում, XII դ. վերջերից լուրջ միջոցների է դիմում հայերին կաթոլիկական դավանանքի դարձնելու ուղղութեամբ: Ըստ որում նկատելի է, որ կաթոլիկութեան ջանքերն այս ուղղութեամբ ավելանում են արևելքում խաշակիրների հզորութեան թուլացմանը զուգահեռ:

Իսկապես, միայն Կիլիկիայի ռազմաքաղաքական իրական ուժով և հեղինակութեամբ կարելի է բացատրել այն փաստը, որ մահմեդական իշխանութիւնները ևս, հարմար առիթով, ձգտում էին իրենց կողմը գրավել Կիլիկիան հայկական իշխանութիւնը: Այդ տեսակետից հատկապես ուշագրավ է Հալեպի էմիր Նուր էդ Դինի պատասխանը նրանց, ովքեր իրեն մեղադրում էին Կիլիկիայի քրիստոնեայ տիրակալ Մլեհի հետ դաշնակցելու համար: «Ես,— գրում է էմիրը,— ձգտում էի նրա հետ բարեկամութեան, որովհետև նրա

երկիրը հարմար պաշտպանութուն ունի, ճանապարհներն
այնտեղ գրեթե անանցանելի են, իսկ ամրոցները՝ շատ հզոր:
Մենք ուղիներ շուենք նրա երկիրը տանող, այն դեպքում,
երբ նա հնարավորութուն ունի այնտեղից առաջ խաղալու
և շախչախելու մուսուլմանական երկիրը»⁸: Էմիրի հետագա
խոսքերից պարզվում է, որ դաշտային Կիլիկիայի դեմ հնա-
րավոր գործողութունները շեն կարող վճռական լինել ուժե-
ղի հարաբերակցութունը որոշելու համար, որը և ստիպում
է Էմիրին հաշտության ձեռք մեկնելու հայկական պետու-
թյանը:

Այն կարևոր հանգամանքը, որ հայկական երկու պե-
տությունները գրեթե միաժամանակ միջազգային ճանաչ-
ման են արժանանում, ինչպես նաև մեծապես աճում է հայ
եկեղեցու վարկը, անշուշտ, նպաստավոր էր հայ ժողովրդի
բարոյական, տնտեսական, մշակութային նոր զարթոնքի
համար, ինչ որ շոշափելիորեն նկատվում է այս և հետագա
շրջանում:

Զպետք է աչքաթող անել սակայն, որ այս ամենին զու-
գահեռ, ամբողջությամբ վերցրած, Փոքր Ասիայի և Միջա-
դեաքի մի շարք երկրներում ցիր ու ցան եղած հայ բնակչու-
թյան վիճակը դեռևս բավական ծանր էր: Խնդիրն այն է, որ
հայ ժողովրդի համար ոչ միայն չկար քաղաքական և տնտե-
սական մեկ միասնական կենտրոն, որը մի հզոր բռունցքի
մեջ կենտրոնացներ ժողովրդի ուժերն ու միջոցները, այլև
միակ համազգային, այն էլ սոսկ հոգևոր կենտրոնի՝ եկե-
ղեցու համար անշափ դժվար էր իրականացնել վերահսկո-
ղությունն ու ղեկավարությունը հայկական թեմերի վրա:
Մանավանդ եթե նկատի ունենանք, որ Հայաստանից դուրս՝
Հոռոմկայում, որը ի դեպ գտնվում էր Հայկալի Էմիրության
կազմում, հաստատված կաթողիկոսարանը նյութական ու
բարոյական լուրջ կարիքի մեջ էր: Այդ ամենի մասին իր մի
շարք գործերում լավագույնս վկայում է ժամանակի կա-
թողիկոս և նշանավոր գործիչ Ներսես Շնորհալին. «Քանզի
շրջել առ ամենեսեան՝ ընդ ամենայն կողմանս աշխարհի և
քարոզել զբան Աստուծոյ ըստ նմանութեան առաքելոցն սրբ-

քոց, անկարելի է՝ յաղագս ժամանակիս շարութեան և բազմիշխանութեան»⁹: Իսկ ավելի որոշակի. «Եւ քաղաք թագաւորական և բազմաժողով ոչ գոյ ազգի մերում, որպէս զի անդանօր նստելով յաթոռ հայրապետութեան և վարդապետութեան՝ ուսուցանէաք ժողովրդեան մերոյ զԱստուածային պատուիրանս ըստ առաջին հայրապետացն և վարդապետաց: Այլ եմք իբրև զայժեամն յորսորդաց և ի շանց փախուցեալք ի քարանձաւս յայս բնակելով, յորում ոչ և մարմնական հարկաւոր պիտոյիք շատացեալք ի զիւզից կամ յագարակաց, յորոց ունիմք և ոչ մի: Նաև ոչ անդաստան հողոյ, զի վաստակօք և աշխատութեամբ զպէտս մեր լնուաք, և ոչ օգնութիւն ուստէք, որպէս արժան էր, ի թագաւորաց և յիշխանաց ի Քրիստոս հաւատացելոց»¹⁰:

Սակայն, դժվարություններից մեծագույնը ոչ թե կաթողիկոսարանի անմխիթար վիճակն էր, այլ այն, որ հայերը «ոչ ի միում աշխարհի բնակեն, որպէս այլոց ազգաց, զի դիւրին էր շրջել առ նոսա առաջնորդացն, եւ սերմանել զԲանն, այլ ըստ մեղաց մերոց ցրուեալ են ազգ մեր և ժողովուրդք ի ոլորտս տիեզերաց ի մէջ օտարասեռ ազանց»¹¹:

Յրված լինելով օտար տերությունների ու ժողովուրդների մեջ և բնականաբար ենթակա նրանց, հայկական համայնքներին լրջորեն սպառնում էր ոչ միայն օտարացում ազգային եկեղեցուց, այլև մշակութային և էթնիկական ուժացում, մանավանդ եթե նկատի ունենանք, որ XII դարը հայ իրականութեան մեջ ոչ միայն մշակութային զարթոնքի, այլև աշխարհիկ մտայնութեան զարգացման շրջան էր, երբ անտարբերությունը դեպի հավատն ու եկեղեցին թափանցում էին անգամ հոգևոր գործիչների շրջանակները:

Կրոնական խիստ կենցաղավարությունից ազատված մարդկանց համար աշխարհն ավելի ազատ ընկալելու և վայելելու տենդն այնքան ուժեղ էր, որ Շնորհալու վկայութեամբ անգամ եկեղեցու շատ պաշտոնյաներ հոգևոր ծեսերն ու աղոթքները համարում էին ձևական միջոցներ, առանց խորանալու նրանց իմաստի ու նշանակութեան մեջ: Ընդհանրապես դրական այս երևույթն անգամ Հայաստա-

նում միանշանակ շի եղել բոլոր ժամանակների համար: Կոնկրետ XII դարում հայ իրականության պայմաններում այն ունեցել է նաև բացասական հետևանքներ: Հեռանալով կրոնից ու եկեղեցուց, մարդիկ ավելի հեշտ էին կուլ գնում օտար ազդեցություններին, որոնք շարունակում էին Հայաստան թափանցել, ինչպես այլադավան քրիստոնեական եկեղեցիների, այնպես էլ մահմեդականության միջոցով: Եվ հրբեք պատահական չպետք է համարել, որ այդ երևույթի դեմ պայքարում էին հայ մշակույթի ու եկեղեցու լավագույն ներկայացուցիչները:

Ստեղծված կացությունը պահանջում էր եռանդուն գործունեություն մի կողմից սատար լինելու ազգային կյանքում նկատելի քաղաքական-տնտեսական վերելքին, մյուս կողմից, ինչպես ասվեց, պայքարելու հանգամանքների բերումով դեռևս պահպանվող, մասամբ նույնիսկ խորացող դժվարությունների հաղթահարման համար:

Հայ իրականության մեջ տեղի ունեցող նոր տեղաշարժերի և այդ իրականության երկակի վիճակով էլ պետք է բացատրել այն իրողությունը, որ հատկապես XII դարի երկրորդ կեսում է վերսկսվում լայն շարժում ինչպես ազգային եղած արժեքները պահպանելու ու զարգացնելու, այնպես էլ նորը ստեղծելու ուղղությամբ:

Այդ շարժման ազդեցության ներքո ծնունդ առան այնպիսի երկեր, որոնց պահանջը հրամայական էր դարձել և որոնց ազդեցությունը հասարակական կյանքի վրա, իրոք, հսկայական էր: Նկատի ունենք այն փաստը, որ XII դարում նոր զարգացում ապրեցին գրավոր աղոթքները, ստեղծվեցին կանոնական բնույթի խրատների ժողովածուներ, հայերեն առաջին դատաստանագիրքը և այլն: Այդ մասին վկայում են հենց իրենք, այդ երկերի հեղինակները: Մենք արդեն վերը տեսանք, թե Շնորհալին, թվարկելով ծառայած դժվարությունները, ինչպես էր հուսալի ելք փնտրում եղած դժվարությունները հաղթահարելու համար: Հանրահայտ է նաև Մխիթար Գոշի տված բացատրությունը աշխարհիկ դատաստանագրքի երևան գալու պատճառների ու հանգա-

մանքների մասին: Ուշագրավ է, որ գրավոր քարոզների և խրատների երևան գալու անհրաժեշտության վերաբերյալ Շնորհալու տված բացատրությունը դատաստանագրքի մասին Գոշի մի փոքր ուշ տված բացատրությանը շատ համահնչուն է: Շնորհալին գրում է. «Յառաջագոյն՝ ի ժամանակս առաքելոցն, մինչդեռ նոր ծաղկեաց գարունն հաւատոյ՝ ամենեքեան լի էին Հոգւով Սրբով և շնորհօք Հոգւոյն յինքեանց մտաց խօսէին զբանս աղօթից՝ ըստ ժամուն պիտոյից զպատարագին խորհրդածութեան և զամենայն կատարողապետութեանց: Իսկ ի ժամանակս յետինս, քանզի հանդերձեալ էր ձմեռն մեղացն սառնամանեօք խատութեան ցրտացուցանել զբորբոքումն առ Աստուած սիրոյն յամենեցունց և բթացուցանել ի շնորհաց Սուրբ Հոգւոյն, տեսեալ հոգւոյ ազամբ սուրբ և հոգեկիր վարդապետք եկեղեցւոյ՝ և այնր աղագաւ գրով աւանդեցին զամենայնս զկնի եկողացս: Զի նոքօք անվրէպ և անսայթաք առաջնորդեալք կատարեսցուք զամենայն կարգաւորութիւնս եկեղեցւոյ, վասն որոջ զսոյն մտաւորաբար պարտ է մատուցանել և մեծաւ հաւատով և յուսով»¹²:

Այս ամենը, անկասկած, վերաբերում են նաև խրատներին և մասնավորապես՝ կանոնական բնույթի խրատներին: Հայ հոգևորականները, բնական է, իրենց առօրյա գործունեության ընթացքում նաև խրատների բացատրության բանավոր ձևերին են դիմել, սակայն առկա պայմանները թելադրում են ստեղծել հատկապես գրավոր խրատների շարք, որը հնարավոր էր տարածել զանազան վայրերում: Հայ հոգևոր և աշխարհիկ գործիչները հետադաշտում էլ ինչպես և նախկինում, անտարակույս, օգտվում էին նաև օտար հեղինակների քարոզներից ու խրատներից, բայց մանավանդ մեզ հետաքրքրող ժամանակներում, պայքարելով օտար եկեղեցիների ազդեցության դեմ, չէին կարող բավարարվել միայն զբանցով:

Առաջին հայացքից իրարից տարբեր, անկախ թվացող պայքարի այս երկու ուղղույթներն ի վերջո գալիս էին միմյանց լրացնելու և միևնույն նպատակն էին հետապնդում՝

ամրապնդելու հայ հասարակութեան ներքին միասնութիւնը, հզորացնելու հայոց պետականութիւնն ու եկեղեցին: Ոչ միայն պատահական չէ, որ այդ շարժման երկու ուղղութիւններն էլ փխսավորեց ականավոր մտածող ու գործիչներսես Շնորհալին, այլ որ ժամանակակից գործիչներից շատերը ըմբռնեցին շարժման երկու թևերի ունեցած ներքին կապը, միասնականութիւնը:

Հետաքրքիր է այն փաստը, որ «Թուղթ ընդհանրականը» ոչ միայն մտցվել էր Շնորհալու դիվանագիտական, դավանաբանական բազմաթիվ գործերի ընդհանուր ժողովածուի մեջ՝ հասցեագրված հայ և օտար պետական ու հոգեվոր գործիչների, այլև վերնագիրը ընկալվել է իբրև խորագիր նրա նաև այլ երկերից բաղկացած ժողովածուի համար, ինչպես ձեռագիր մատչաններում, այնպես էլ մի շարք հրատարակութիւններում:

Այսպիսին էին պայմանները, երբ գրվեց Շնորհալու «Թուղթ ընդհանրականը», որին, ինչպես վերն ասվեց, վերապահված էր ոչ միայն դարեր շարունակ կարևոր դեր խաղալու հասարակութեան բարոյական դաստիարակութեան գործում, այլև սկզբնավորողը դառնալու այդ կարգի ժողովածուներին¹³:

Շնորհալու այս, հետագայում նաև այլ հեղինակների նմանատիպ երկերի երևան գալու հանգամանքները քննութեան առնելիս պետք է ուշադրութիւն դարձնել մի կարևոր փաստի վրա ևս: Դեռևս Հովհաննես Երզնկացու «Խրատական արձակը» ուսումնասիրութեան մեջ, փորձելով դասակարգել միջնադարյան խրատները, նկատել էինք, թե XII—XIII դարերում մեզ մոտ զարգացում ապրած խրատական ժողովածուների նոր տիպը, որ անվանել ենք կանոնական խրատներ, մի նշանակակից շափով գալիս էին նպաստելու հայ Կանոնգրքից բխող իրավաբարոյական նորմերի տարածմանն ու ամրապնդմանը, քանի որ հայ ժողովրդի քաղաքական մասնատվածութիւնը հաճախ հնարավոր չէր դարձնում Կանոնագրքի ուղղակի կիրառումը առանձին վայրերում: Արդ, մեր այդ թեզը հաստատվում է նաև մի նոր

կարևոր փաստով, որն ըստ էության մի ամբողջական երե-
վույթ է հայ ժողովրդի պատմության մեջ: Խնդիրն այն է,
որ VIII դարում ստեղծված հայոց Կանոնգիրքը անբն-
հատ հարստանում էր նոր կանոնական որոշումներով և կա-
նոնախմբերով, սակայն XI դ. վերջերից Կանոնգրքի հե-
տագա աճը երկար ժամանակով գրեթե դադարում է:

Անշուշտ, այս երևույթը միանգամայն օրինաչափ էր
սելջուկյան գերիշխանության շրջանում, սակայն նկատելի
է, որ հայ պետականության ամրապնդման ու հայ եկեղե-
ցու միջազգային վարկի բարձրացման շրջանում ևս այդ դա-
դարը շարունակվում է և անգամ Շնորհալին ու նրան հա-
ջորդած մի քանի այլ ականավոր կաթողիկոսներ միառժա-
մանակ չեն փորձում կանոնական նոր որոշումներ կայաց-
նել, չնայած այդ ընթացքում բազմաթիվ եկեղեցական ժո-
ղովներ են գումարվում¹⁴: Մինչդեռ Շնորհալուն և նրա-
նից հետո եկած գործիչներին խորապես մտահոգել էր մարդ-
կանց ու թեմերի հետ առավել մատչելի և գործոն հարաբե-
րություններ հաստատելու միջոցը գտնելու հարցը: Շնոր-
հալին այդ առիթով գրում է. «Սակայն զի մի ամենևին ան-
պտուղք եղիցուք առ ձեզ հաւատացեալ ժողովուրդ մեզ ի
Հոգւոյն Աստուծոյ, արդարապէս դատեցաք մեք և որ ընդ
մեզ եպիսկոպոսունք և վարդապետք յիշկցուցանել ձեզ դրով
զպատուիրեալսն յԱստուծոյ ի Հին և ի Նոր կտակարանս»¹⁵:

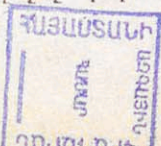
Շնորհալու կողմից մեկ անգամ գտնված այս միջոցն է,
որ երկար ժամանակ շարունակում է մնալ հայ եկեղեցու
ականավոր շատ գործիչների ղինանոցում, իբրև կարևոր ձե-
վերից մեկը հայկական ցրված համայնքներին ազգային սո-
վորությունները, դավանանքը, ծեսերն ու կենցաղը ծանո-
թացնելու, այն ամրապնդելու համար: Այս տեսակետից
հատկանշական է Հակոբ Մեծքարեցի (Կլայեցի) կաթողիկո-
սի (1268—1286) կատարած գործը ևս: Մտահոգված լինե-
լով նման մի գրություն ստեղծելու հարցով, նա նախ պըր-
պըտում է Հռոմկլայի կաթողիկոսական գրապահոցները և
դանում է Շնորհալու «Թուղթ ընդհանրականը». «...և մինչ
յայս մտախոհութեան էի, ի մերոց մտաց, մերով բանիւ գրել

առ ձեզ զհաճոյսն Աստուծոյ զօգուտն անձանց ձերոց, գտի յաթոռ սրբոյն Գրիգորի ի Հոռմկլայս, ի սրբատանն մեր սուրբ կաթողիկոսին՝ մեծին Ներսէսի գրեալ զայս լուսաւոր, պարզ և իմաստուն բանից խրատ յորդորական եպիսկոպոսաց, վանականաց, քահանայից, թագաւորաց, իշխանաց և որք ընդ իշխանութեամբ են ժողովրդականաց»¹⁶:

Մեծքարեցին այս գլուտը Աստվածային պարզե և համարում և, իր խոսքերով ասած, «զայս գիր լի իմաստութեամբ և գիտութեամբ և հանձարով» բազմացնել է տալիս ու բոլոր թեմերի առաջնորդներին պարտադրում՝ ծանոթանալ թղթի բովանդակութեանը և այն պարբերաբար ուսուցանել ու բացատրել ժողովրդին:

Խրատական գրութեան այս նորագլուտ ձեին հետևողները, սակայն, մեքենայորեն շկրկնեցին իրենց մեծ նախորդին: Կյանքը օրավուր նորանոր պահանջներ էր առաջադրում, որոնց պետք էր ըստ այդմ պատասխանել: Այդ հանգամանքը հետագա խրատագիրների կողմից հաշվի է առնվում: Օրինակ, Շնորհալուց մեկ դար հետո ստեղծագործող Հովհաննես Երզնկացին, եթե մի դեպքում իր «խրատք հասարակաց»-ով Շնորհալուց փոքր-ինչ տարբեր միջոցներով ձեռնարկում էր նույն նպատակին, այսինքն՝ միջնադարյան ըմբռնմամբ, ինչպես եկեղեցու ներսում, այնպես էլ հասարակութեան մեջ օրինականութեան, կարգ ու կանոնի ամրապնդմանը, բարքերի ու կենցաղի մաքրութեանը, ապա իր մի շարք այլ խրատական գրութեաններում աշխատում էր պատասխան տալ հասարակութեանը հուզող ավելի որոշակի հարցերին, զրելով կանոնական խրատներ երիտասարդական կազմակերպությունների համար, խրատական թղթեր իշխաններին և այլն¹⁷: Երզնկացու ավագ ժամանակակից մի այլ գործիչ՝ Կոստանդին Բարձրբերդցին իր կանոնախրատական մեկ, բայց անշափ կարևոր թղթով հիմնականում հետապնդում էր քաղաքական մեկ նպատակ՝ զերծ պահելու Հայաստանը մոնղոլական նոր խժոժութեաններից¹⁸:

Ինչևէ, ինչպիսի տարասեռ հանգամանքներում էլ հանդես գալին և ինչպիսի նոր հարցեր էլ շոշափելին կանոնա-

կան խրատները, մինչև XV դարը, մասամբ և դրանից հետո էլ նրանք շարունակում են շոշափելի դեր խաղալ ժողովրդի ազգային միասնականության ըմբռնման և հայ եկեղեցու շուրջը նրանց համախմբման գործում:

Անհրաժեշտ է նշել, որ, չնայած նորանոր կանոնախրատական գրությունների երևան գալուն, Շնորհալու «Թուղթ ընդհանրականը» եղել է ամենազնահատվածն ինչպես ժամանակակիցների, այնպես էլ միջնադարի հետագա հայ մտածողների կողմից:

Շնորհալու այս նշանավոր երկին տարբեր առիթներով անդրադարձել են բազմաթիվ ուսումնասիրողներ, այդ թվում Ղ. Ալիշանը¹⁹, Մ. Օրմանյանը²⁰, Մ. Աբեղյանը²¹: Սակայն նրանց համար «Թուղթ ընդհանրականը» եղել է միջնադարի ականավոր գործչի բազմաբեղուն գործունեության միայն մեկ էջը, թեկուզ և կարևոր, որին անդրադարձել են գնահատելով այն իբրև գրական կամ պատմական սկզբնադրյուրի, այդ միջոցով հաճախ բացահայտել են Շնորհալու գործունեության և ժամանակի իրադարձությունների հետ կապված, նրա հայացքները բացահայտող շատ հարցեր:

Մեր հերթին, օգտվելով նախորդ հեղինակների հետազոտություններից, փորձել ենք ոչ միայն անդրադառնալ «Թուղթ ընդհանրականի» բովանդակությանը և այն դերին, որ նա ունեցել է կանոնական խրատների ժանրի արարման ու զարգացման գործում, այլ մանավանդ ուշադրություն հրավիրել այնտեղ արտահայտություն գտած մի շարք կարևոր երևույթների վրա, որոնք, մեր կարծիքով, առավել էական են, ինչպես նաև՝ բացահայտել նրանց ծնող պատճառները:

* * *

«Թուղթ ընդհանրականը», ինչպես և երևում է նրա բնագործակ վերնագրից, շրջաբերական նամակ է՝ ուղղված համայն հայությանը և նպատակ է ունեցել սուրբգրքային, հայրաբանական իմացություններն ու եկեղեցու կանոնական դրույթներն առավել մատչելի մեկնաբանությամբ ծառայեց-

նել ժամանակակից հասարակության շահերին, լինեն դրանք հոգևոր, թե աշխարհիկ:

«Թուղթ ընդհանրականում» խրատները խմբավորված են բազմազան հասարակական դասերի, ընդ որում, հոգևորականներին ուղղվածները հասցեագրված են վանականներին, եպիսկոպոսներին ու քահանաներին, իսկ աշխարհականներին վերաբերող խրատները՝ իշխաններին, զինվորներին, քաղաքի առևտրականներին, արհեստավորներին, երկրագործներին և, վերջապես, կանանց: Շնորհալու երկի բովանդակությունը բացահայտող այս հակիրճ վերնագրերն իսկ որոշակի արժեք ունեն գաղափար տալու համար Հայաստանում եղած հիմնական դասերի, աշխարհիկ ու հոգևոր նվիրապետություններում նրանց գրաված դերի ու նշանակություն մասին:

* * *

Այլ առիթով նշել ենք, որ խրատական գրություններում մեծ մասամբ շոշափվում են բազմաբնույթ հարցեր²²: Ինչպես տեսնում ենք, դա առավել ևս վերաբերում է «Թուղթ ընդհանրականին»:

Արդեն նկատված է, որ նրա մեջ կարևոր տեղ են գրավում հայ եկեղեցու հոգևոր դասի ու նրա առանձին խմբերի միմյանց նկատմամբ ունեցած հարաբերությունների մասին նյութերը, որոնց մեջ հատկապես արժեքավոր են կաթողիկոսներին վերաբերողները:

Ինքնին հասկանալի է, որ կաթողիկոսի և կաթողիկոսարանի հարաբերությունները հզոր կամ թույլ թեմերի, վանքերի ու անգամ առանձին ազդեցիկ հոգևորականների հետ պետք է որոշվեին այն բանով, թե ինչ վիճակում և դիրքում էր գտնվում ինքը՝ կաթողիկոսը կամ կաթողիկոսարանը: Վերն արդեն նշեցինք, որ շնայած Հայաստանում և Կիլիկիայում առկա քաղաքական ու տնտեսական վերելքին, կաթողիկոսարանը դեռևս գտնվում էր և՛ քաղաքական, և՛ տնտեսական իմաստով անապահով վիճակում, որը և իր կնիքն է դնում կաթողիկոսի գործունեության վրա:

Ինչպես երևում է, կաթողիկոսի իշխանությունը ավելի գործուն է եղել քահանաների և եկեղեցու այլ ցածրաստիճան պաշտոնյաների, քան վանական հաստատությունների ու միաբանությունների նկատմամբ: Հատկանշական է, որ կուսակրոն հոգևորականության բարքերին անհարիր թերությունները նշելով հանդերձ, Շնորհալին նրանց դիմում է մեղմ խորհուրդներով ու խրատներով, անգամ նկատելով, որ վանականները կարող են և անտեսել իր խորհուրդները, որի համար պատասխանատու էին դառնում միայն իրենց խղճի առջև: Որոշակի է, որ այս հարցում կաթողիկոսին ինչ-որ բան կաշկանդում էր: Ամենից հավանականը, կարծում ենք, այն է, որ վանքերը, հենվելով տեղական ազդեցիկ ավատատերերի վրա և տնտեսապես անկախ լինելով կաթողիկոսարանից, օգտվել են իրենց ինքնավարության իրավունքից²³: Ի միջի այլոց, առանց տարակույսի կարելի է ասել, որ մի շարք վանքեր, որոնց հովանավորում էին ազդեցիկ հայ ավատատերերը, այս շրջանում նույնիսկ առավել բարեկեցիկ վիճակում են եղել, քան կաթողիկոսարանը:

Վանական հաստատությունների առօրյայի վերաբերյալ Շնորհալու հաղորդածներին, ինչպես և նկատվել է, ամենաարժեքավորը պետք է համարել XII դ. կեսերից կուսակրոն հոգևորականության մի զգալի մասի գլուղատնտեսությունների հրապտրվելու, դրամական ու նյութական կուտակումներ ստեղծելու վերաբերյալ տված տեղեկությունը, մանավանդ որ այդ խնդրին մի փոքր ուշ անդրադառնում է նաև գրեթե ժամանակակից մեկ այլ նշանավոր գործիչ՝ Վարդան Այգեկցին²⁴: Ուշագրավն այստեղ միայն բուն փաստի արձանագրումը չէ, այլ մանավանդ առաջ բերող պատճառները: Ինչպես հայտնի է, եկեղեցին ու վանական հաստատությունները ավատատիրական հարաբերությունների պայմաններում խոշոր հողատերեր են դառնում համեմատաբար ուժեղ աշխարհիկ ազգային-պետական իշխանության պայմաններում, տնտեսությունը վարելով ազատ կամ կախյալ գլուղացիական աշխատուժի միջոցով: Մինչդեռ «Թուղթ ընդհանրականի» վկայությամբ, այս շրջանում հենց հոգևորականություն

սկսում է ակտիվորեն զբաղվել գյուղատնտեսական աշխատանքներով: Անշուշտ, սա չի նշանակում, թե այլևս չէր շահագործվում գյուղացիութւյան կամ հոգևորականութւյան ստորին շերտերի աշխատուժը, որ հեշտ է նկատել հենց թղթում առկա առանձին մտքերից, սակայն հոգևորականութւյան մի զգալի մասի անմիջական մասնակցութւյունը գյուղատնտեսական միջերջների արտադրութւյանը, իսկապես որ նորութւյուն էր:

Այս երևույթի աշխուժացումը այդ օրերին պետք է բացատրել մի շարք բարոյական և սոցիալակառն պատճառներով: Նախ կյանքի և աշխարհիկ ըմբռնողութւյան տարած հաղթանակներով միատիցիզմի նկատմամբ, որ հատկապես նկատելի է վանականների կենցաղի ու բարոյականութւյան քննադատութւյան մեջ: Հասկանալի է, ազատորեն խորհող ու մտածող վանականների համար աշխարհիկ գործերով զբաղվելը շատ ավելի հետաքրքրական կարող էր լինել՝ վանական կենցաղի միապաղաղ ձանձրութից հետո²⁵: Երկրորդ, և թերևս առավել այն պատճառով, որ քաղաքական անապահով վիճակը ու հաճախ հպատակված լինելը այլակրոն կամ երբեմն ոչ ավելի հանդուրժող այլադավան քրիստոնյա ավատատերերին, հնարավորութւյուն չէին տալիս ունենալու ուրիշ կայուն եկամուտներ²⁶: Երրորդ կարևոր պատճառը, անշուշտ, Հայաստանում, Կիլիկիայում և հայաջատ այլ վայրերում զարգացած քաղաքների ու շուկայի առկայութւյունն էր, որը հնարավորութւյուն էր տալիս արագորեն դրամի վերածելու ստացված ավելցուկը: Նկատի պետք է ունենալ նաև, որ բազմաթիվ հայկական վանքեր դեռևս շարունակում էին իրենց գոյութւյունը այնպիսի վայրերում, որի բնակչութւյան մի զգալի մասը օտարներ էին, հետևաբար վանական հաստատութւյունների համար միշտ չէ, որ հնարավոր է եղել համապատասխան աշխատուժ ձեռք բերելը:

Անշուշտ, կային այս երևույթը խթանող այլ պատճառներ ևս: Վանականները լինելով հասարակութւյան առավել բանիմաց, զբազետ տարրը, ավելի արդյունավետութւյամբ կարող էին գյուղատնտեսութւյան բնագավառում եղած նվա-

Ճումնները օգտագործել բերքատվության բարձրացման գործում:

Անձնական նախաձեռնությանն ու արտադրության ավելացմանը խթանում էր նաև այն հանգամանքը, որ ի տարբերություն ավատատիրական հասարակության մեջ եղած այլ տնտեսությունների, վանքերը հիմնականում ազատ էին ծանր հարկատվութունից:

Շնորհալին, քննադատելով հոգևորականների աշխարհիկ գործերով զբաղվելու եռանդը, միաժամանակ նրանց լրիվ չի արգելում, չէր էլ կարող արգելել զբաղվելու գյուղատնտեսությամբ: Ըստ որում, դա արվում է ոչ միայն այն պատճառով, որ վանականները կարող էին անտեսել կաթողիկոսի խորհուրդները, ինչպես ենթադրում է Աբեղյանը²⁷, այլ առավելապես այն պատճառով, որ նոր պայմաններում այն անհրաժեշտ էր վանքերի նյութական ապահովության համար: Ավելին՝ Շնորհալին ինքն է տեսական հիմքեր տալիս գյուղատնտեսությամբ և աշխարհիկ այլ գործերով զբաղվելու համար. «Գործել արժան է և զայս, քանզի դատարկութիւն շար է, որպէս և Պօղոս խրատ տայ, մանաւանդ զի և օրէնս դնէ, եթէ «որ գործիցէ ոչ և կերիցէ մի», զոր և ինքն կատարէր յասելն՝ զցայգ և զցերեկ գործէաք առ ի շծանրանալոյ ումեք»²⁸: Շնորհալու պահանջն ըստ էության այն է, որ առաջնությունը պետք է տալ հոգևոր պարտականությունների կատարմանը, ապա նոր զբաղվել աշխարհիկ գործերով:

Եպիսկոպոսներին ուղղված բաժնում Շնորհալին խստիվ բողոքում է անօրինական ճանապարհով եպիսկոպոսական աթոռներ զավթելու դեմ: Այս երևույթն այնքան էր ամրապնդվել, որ հաճախ այդ բարձր աստիճանին էին կոչվում եկեղեցու վարդապետությանն ու գործերին՝ անգիտակ մարդիկ, խախտելով նաև դրա համար սահմանված նվազագույն տարիքը:

Անզոր լինելով արմատախիլ անելու այս երևույթը, Շնորհալին ստիպված է լինում այդպիսի եպիսկոպոսներին հորդորելու իրենց մոտ ունենալու գոնե գիտակ ու վարժ հո-

գևորականներ և առաջնորդվելու նրանց խորհուրդներով: Սակայն, սա դեռ շարժաց փոքրագույնն է: Ոմանք օգտվելով միասնական աշխարհիկ իշխանությունից և հոգևոր կենտրոնական իշխանությունից, թուլությունից, բռնի միջոցներով զավթում էին եպիսկոպոսական աթոռները, իսկ կաթողիկոսական հրահանգով իշխանությունից վճռվելու դեպքում՝ դիմում էին առավել վատթար միջոցներին: Նրանցից ոմանք իրենց իշխանությունը պահպանելու համար կաշառում էին օտար բռնակալներին և նույնիսկ հարկատու դարձնում եկեղեցին. «Եւ ոչ թէ ի նոցանէ բռնադատելով զայն առնեն, քանզի ի սոյն իսկ յազգէ մերմէ սկսաւ այս գործ շարունակեան և ծանուցաւ ալլազգեաց յաներկիրդից ոմանց և ի փառամոլից՝ որք մի ի միոյ վերայ յառնելով տակաւին աճեցուցանեն զկապալս ի վերայ եկեղեցւոյ Քրիստոսի, որպէս զտոնս բաժից կամ զներկոցաց»²⁹:

Անշուշտ, Շնորհալու այն միտքը, թե դրանում հիմնական մեղավորը հայ հոգևորականներն էին՝ ճիշտ չէ: Բանն այն է, որ օտար բռնակալները օգտագործում էին առանձին հոգևոր ֆեոդալների փառասիրական ձգտումներն ու ընշաքաղցրությունը և հենց իրենք էին ստեղծում պայմաններ այդ երևույթի տարածման համար:

Ինչպես վկայում են ժամանակակից հայկական աղբյուրները, սելջուկները, Հայաստանը նվաճելով, բազմաթիվ տիրույթներ իբրև ինչու բաժանեցին ռազմաավատատիրական վերնախավին՝ տիրույթներ, որոնք բռնագրավվում էին հայ ավատատերերից³⁰: Նույն երևույթը սկզբում նկատելի էր նաև հայ հոգևոր հողատիրության նկատմամբ. «Դառն էր ժամանակս ի վերայ մեր յամենայն դիմաց և սատանայ յարոյց ի վերայ մեր և սովաւ՝ կատարէ զկամս իւրոյ շարունակեան, որ զքակտումն և զխափանումն ժամատեղաց ամտածեաց, թէ ցրուեցէք ամենեքեան ինձ երէց չէ պիտոյ, կամ տուք զհարկն, կամ գնացէք»³¹: Սակայն այս երևույթը, եթե ընդունելի էր քոչվոր հորդանների համար, ապա նստակյաց պետական վարչակարգի համար, որն ուզած թե

չուզած պետք է հաշվի նստեր քաղաքակիրթ արևելքում եղած դարավոր ավանդույթների հետ, անընդունելի էր, և պատահական չէ, որ այն վերացվեց դեռևս Մելիք շահի իշխանության տարիներին: Հայ եկեղեցին ազատվում է ծանր հարկերից և կաթողիկոսին տրվում են հատուկ հրավարտակներ և ազատության (ապահարկության) գիր³²: Բայց դա չէր արգելում օտարազգի և այլաիրոն սելջուկներին հաճախ ոտնձգություններ կատարելու եկեղեցու իրավունքների դեմ, երբեմն էլ իրենց գործակից դարձնելով առանձին հայ ավատատերերի կամ հոգևորականների:

Այս հարցում, կարծում ենք, ավելի ընդունելի է Շնորհալու կրտսեր ժամանակակցի՝ Ներսես Լամբրոնացու տված բացատրությունը: Լամբրոնացին հայ եկեղեցու ներսում եղած այս և այլ թերությունները, որոնց մասին խոսում է իր խառնվածքին հատուկ կրթությունամբ, վերագրում է Հայաստանում տիրող անիշխանությանը. «Այլ այս չարիք շունի բազում ինչ ժամանակ, զի սկսաւ ընծիւղել. գրեթէ հարիւր ամ աւելի կամ պակաս՝ յորմէ հետէ տապալեցաւ իշխանութիւնն, օր ըստ օրէ սկսաւ զարգանալ, և բնաւ փոյթումեք շեղև առ ի կարճել զսոյն աշխատել. այլ մանաւանդ քանի ընդերկարութեամբ հնանայ՝ որպէս զօրէնս ըմբռնեմք զյանցանս. քանզի այս է մարդկային բնութեան սովորութիւն: Եւ նուաղեալ աղօտացեալ, այժմ յափն կորստեան հասեալ ժամանեցաք. քանզի ամենայն հայրենի աշխարհն մեր՝ ոչ թէ միայն յանկարգութեան է, այլ և ի շար և ի դառն ծառայութեան»³³: Սակայն, եթե դա պատճառն է, ապա հետևանքը լինում է այն, որ շատ եպիսկոպոսներ նախընտրում են հեռանալ աթոռանիստ քաղաքներից և բնակվել վանքերում կամ սեփական կալվածքներում: Ըստ Լամբրոնացու վկայության, անգամ Միջագետքի և Կիլիկիայի բազմաթիվ հայաշատ քաղաքներում՝ Անարզաբա, Ուոհա, Սամոսատ և այլն, չկային հայ եպիսկոպոսներ. «Իսկ Սիս, որ իշխանանիստն է քաղաք մեր, այժմ լցեալ իշխանօք և ժողովրդօք, առանց այցելութեան և այցելուի. ոչ եկեղեցիք և ոչ ի նոյն

ժողովրդեանն ընթացք, և ոչ բնաւ գիտեն թէ հարկաւոր է
մեզ ունել զայս»⁸⁴:

Ինչպես որոշակի երևում է Շնորհալու և Լամբրոնացու
վերը բերված տեղեկություններից, բուն Հայաստանում եկե-
ղեցին փաստորեն հարկատու էր դարձել օտար տիրակալ-
ներին: Հարցը ճիշտ հասկանալու համար պետք է նկատի
առնել, որ նույն հեղինակների վկայությամբ այդ հանգա-
մանքը վերաբերել է բացառապես Հայաստանին և, ինչ-
պես արդեն ասվեց, հայ հոգևորականության մի մասը ինքն
է ընդառաջ գնացել այդ արտառոց երևույթի տարածմանը.
«Եւ ոչ թէ ի նոցանէ բռնադատելով զայն առնեն, քանզի ի
սոյն իսկ յազգէ մերմէ սկսաւ այս գործ շարութեան և ծա-
նուցաւ ալլազգեաց յաներկիրից ոմանց և ի փառամո-
լից»⁸⁵, — գրում է Շնորհալին: «Թուրքն շառնու կապալ և
եպիսկոպոսքն վաճառեալ զշնորհն Քրիստոսի բնութեամբ
զնոյն յաճախեն»⁸⁶, — երկրորդում է Լամբրոնացին: Երե-
վույթն իսկապես առաջին հայացքից անհասկանալի կարող
է թվալ, եթե նկատի շառնենք, որ այստեղ ուղղակի ակնարկ
կա Հայաստանում լայն տարածում ստացած պարոնտերու-
թյան վերաբերյալ:

Հայաստանում փաստորեն ինչ-որ շահով վերանում է
սահմանը աշխարհիկ ավատատիրության և հոգևոր հոգա-
տիրության միջև: Ավելի ճիշտ, շկարողանալով պահպանել
ավատական տիրութենքը, շատերը իրենք ընդունում էին
հոգևոր աստիճան և տիրույթներն էլ ձեռականորեն եկեղե-
ցուն նվիրում: Մինչդեռ իրականում այդ տիրույթների հետ
վարվում էին նախկին ավատատիրական իրավունքով: Հա-
վանաբար, նույն երևույթի հետևանքն էր նաև, որ նախկին
ավատատեր եպիսկոպոսները որևէ շահախնդրություն հան-
դես չէին բերում քաղաքներում հաստատվելու, այլ նախ-
ընտրում էին իրենց կալվածքներում, կամ կալվածքի տա-
րածքում եղած ամրացված վանքերում բնակվելու, ինչպես
նախկինում բնակվում էին իրենց ամրոցներում, բայց այս
դեպքում՝ կես-աշխարհիկ, կես-հոգևոր հանգամանքով:

Որ վերջիններս եկեղեցուն անցած նախկին տիրույթների հետ վարվում էին ավատատերերի նախկին իրավունքներով, երևում է այն փաստից, թե ինչպիսի մեծ ուժ են կազմել նրանք և ինչպիսի երկար ու դաժան դիմադրություն են ցույց տվել դեռևս Գրիգոր Գ Պահլավունի կաթողիկոսի ժամանակ հրավիրված եկեղեցական ժողովի որոշումներին, ըստ որոնց այդպիսի եպիսկոպոսները պետք է վռնդվին եկեղեցուց. «Որք յաղագս սոյն և այս իրի յանդգնութեան՝ ի ժամանակս տեառն մերոյ և եղբօր Գրիգորիսի կաթողիկոսի սրբոյ, ի Սուրբ Լեառնն մեծաւ սինհոդոսիս սուրբ և առաքինեաց արանց ազդիս Հայոց՝ ժողովով աւելի քան զերկու հազար և հինգ հարիւր անձանց եպիսկոպոսաց, վարդապետաց, հարց վանականաց և միանձանց Սրբոյ Լերինն, նզովեալ հերքեցան յեկեղեցոյ Քրիստոսի, և սրով բանին Աստուծոյ հատեալ՝ ի բաց ընկեցան որպէս զնեխեալ և զփտեալ անդամ յառողջ մարմնոյ եկեղեցոյ՝ անէծս ցաւագինս կուտեալ ի գլուխ նոցա»³⁷: Սակայն, նրանցից շատերը այս արմատական միջոցառումից հետո էլ շարունակել են գործել նաև Շնորհալու կաթողիկոսութեան օրոք. «Այլ հանգոյն իժի և քարբի խցեալ զլսելիս Աստուածային Բանին, դեռևս յամառեալ բորբոքին ի նոյն շարութեան, արբեալ և լիմարեալ փառամով ախտիս իբրև զգազան»³⁸:

Անզոր լինելով լիովին ջախջախելու նրանց դիմադրությունը, Շնորհալին բանադրանքի ու անեծքների է դատապարտում այդպիսիներին:

Պետք է նկատի ունենալ նաև հետևյալ հանգամանքը՝ բուն Հայաստանում, աշխարհիկ կենտրոնական իշխանութեան բացակայության պայմաններում, պարոնտերերը չէին կարող բախվել ազգային քաղաքական իշխանությունների հետ, մինչդեռ հոգևոր կենտրոնական իշխանությունների հետ նրանց բախումը առկա էր: Փաստացի անկախությունը հաճախ հանգեցնում էր նաև անկախության հոգևոր հարցերում, որը պատճառ էր դառնում բազմաթիվ վեճերի, խաթարում հայ եկեղեցու գաղափարական միասնությունն ու խանգարում նրա համախմբմանը:

Ակնհերևաբար նաև սրանով էին պայմանավորված կրօնական այն թեժ վեճերը, որոնք սկիզբ առան Կիլիկիայի և Հյուսիսային Հայաստանի հոգևորականների միջև XII դ. վերջերին և XIII դ. ընթացքում:

Այլ առիթի թողնելով պարոնտերության մասին խոսք ասելը, նշենք միայն, որ դրությունը այլ էր Կիլիկիայում: Այստեղ հող չկար պարոնտերության զարգացման համար և աշխարհիկ քաղաքական իշխանությունը ինչ-որ չափով պայքարում էր եկեղեցու հեղինակության շափից ավելի բարձրացման դեմ: Այս հանգամանքով թերևս կարելի է բացատրել այն փաստը, որ Կիլիկիայի տիրակալները ևս այս շրջանում դեռևս չէին ոգևորում եպիսկոպոսների գործունեությունը քաղաքներում, որը տեղի է տալիս Ներսես Լամբրոնացու բողոքներին³⁹:

Անշուշտ հետագայում, և՛ Լևոն երկրորդի արքայակալության, և՛ հատկապես Հեթումյանների տիրակալության ժամանակ դրությունը փոխվեց ու հաճախ արքունիքը ինքն էր սատար լինում հոգևորականությանը, սակայն, նույնիսկ նրանց օրոք Կիլիկիայում եպիսկոպոսները, ի տարբերություն քրիստոնեական այլ երկրների, մասնավորապես Ֆրանսիայի և իսաչակրաց արևելյան պետությունների, շատ խիստ ստորադասված էին աշխարհիկ ավատատերերի համեմատությամբ:

Ավելին, Մմբատ Սպարապետի դատաստանագրքում ուղղակի նշվում է, թե եպիսկոպոսի ձեռնադրությունը պետք է կատարվի միայն տվյալ գավառի կամ նահանգի իշխանի և այլոց համաձայնությամբ⁴⁰: Միաժամանակ նույն դատաստանագրքում յուրովի օրինականացվում է այն փաստը, որ շատ քաղաքներ կարող են և շունենալ եպիսկոպոսներ⁴¹: Հավանաբար Կիլիկյան տիրակալներին անհանգստացրել է Հայաստանի օրինակով ավատատերերի նոր տեսակի երևան գալու հնարավորությունը Կիլիկիայում:

* * *

«Թուղթ ընդհանրականում» արժարժված հետաքրքիր հարցերից է օտար մանուկներին հայկական ծեսով մկրթ-

տելու փաստը և այդ անթիվ Շնորհալու մտքերը: Ըստ որում, նրա ասածից երևում է, թե այս երևույթը հնուց է գալիս, և բավական տարածված է եղել նաև իր ժամանակներում: Նշելով մկրտության ծեսի խորհուրդն ու նշանակությունը, Շնորհալին գրում է. «Ասեմք և յաղագս զծնունդս այլազգեացն մկրտելոյ՝ որ սովորութեամբ բերի ի հին ժամանակաց և է ընդդէմ հրամանին Քրիստոսի, որպէս ասաց՝ ո՛չ տալ զարբութիւն շանց, զոր արժան էր խափանել և ոչ թողացուցանել, զի զի՞նչ օգուտ է այլով բերանով խոստովանել զՔրիստոս, և զգենուլ զնա մկրտութեամբն մինչ անբանն է և անզգայ, և յորժամ զարգանայ հասակա՛ մերկանալ դարձեալ ուրացութեամբն և լինել հայհոյիչ Աստուածային խորհրդոյ տնօրէնութեան՝ նորա ըստ դեմին իւրեանց՝ փոխանակ փառաբանիչ լինելոյ...»⁴²: Այնուհետև խստիվ արգելում է շահադիտական ինչ-ինչ նպատակներով այդ քայլին դիմելը, բացառութեամբ այն դեպքերի, երբ հավատացած են, որ օտարները ծեսը ընդունում են կամավոր և պետք է հաստատուն պահեն այն՝

Օրինական հարց է առաջանում. ովքե՞ր էին այդ անհավատները և ի՞նչն էր թելադրում նրանց հայկական ծեսով մկրտելու իրենց զավակներին: Եթե խոսքն անցյալին է վերաբերում, ապա, կարծում ենք, տարօրինակ ոչինչ չկա, որ հայկական պետության գոյութեան պայմաններում Հայաստանում բնակվող առանձին անհատներ կամ համայնքներ ընդունած լինեին հայկական եկեղեցու այս կամ այն ծեսը: Ինչ վերաբերում է Շնորհալու ժամանակներին, ապա հավանական է, որ այն նորից տարածում էր գտնում, կապված Կիլիկիայում և Հայաստանում հայկական պետական միավորների հզորացման, ինչպես և դեպի Արևելք խաչակիրների միջոցով քրիստոնեական գաղափարների ու ազդեցութեան թափանցման հետ: Հավանական է, որ խաչակիրներին հպատակեցված և կրոնական հալածանքների ենթարկված «անհավատների» համար ավելի ընդունելի են եղել դարավոր հարևանութեամբ ապրող հայ ժողովրդի իրենց ծանոթ ծեսերը, քան Եվրոպայից եկած խաչակիրների⁴³:

Այնուամենայնիվ, պետք է խոստովանել, որ մեկնաբանություններն ու ենթադրությունները բավարար չեն և հարցը ըստ էության դեռևս մնում է մուժ ու կարոտ հետագա լուսաբանությունների: Յավոք, հարցի պարզաբանմանը ոչնչով չի օգնում նաև Շնորհալու բացատրությունը, ըստ որի հայկական ծեսերով մկրտվածները շափահաս դառնալով՝ վերադառնալու էին դարձյալ իրենց «գեներն»⁴⁴:

Սակայն հարցը սրանով չի սպառվում: Շնորհալու «Թուղթ ընդհանրականի» համապատասխան հատվածները ուղղակի վկայություն են քրիստոնեություն ընդունած, ապա նրանից հրաժարված օտարների նկատմամբ միջնադարի պայմաններում հայ եկեղեցու զարմանալի հանդուրժողականության մասին, ինչ որ գրեթե անկարելի էր ոչ միայն մահմեդականների մոտ, այլ նույնիսկ այլադավան քրիստոնեական եկեղեցիներում: Ավելին, խիստ կամավորական սկզբունքը և նույնիսկ դժկամությունը, որ հանդես է բերում Շնորհալու պես նշանավոր հոգևոր ու քաղաքական գործիչը օտարներին հայկական ծեսով մկրտելու հարցում, ուղղակի վկայություն է այն մասին, որ հայկական եկեղեցուն, ի տարբերություն արևմտյան քրիստոնեական եկեղեցիների, խորթ է հղել իր դավանանքը ամեն գնով օտարների վզին փաթաթելու միտումը, համենայն դեպս, նրա այն ձևերն ու միջոցները, որոնք ոչ միայն օգտագործվում էին այլալորոնների, այլ մասնավորապես այլադավան քրիստոնյաների, այդ թվում՝ հայերի նկատմամբ:

* * *

Ինչպես արդեն նշվեց, «Թուղթ ընդհանրականում» խրատներն առանձնացված են ըստ սոցիալական դասերի, որոնցից մեկն էլ ուղղված է զինվորներին՝ «Առ Զինուորաց դասս»: Խոսքն այստեղ վերաբերում է ոչ միայն զինվորներին, այլև, դատելով խրատների բնույթից, միջին և ստորին հրամանատարությունը: Զինվորականության մասին մտքեր հանդիպում են նաև այլ դասերին՝ աշխարհիկ և հոգևոր

ավատատերերին ուղղված խրատներում: Նկատի ունենալով հարցի կարևորությունը, կցանկանայինք մի փոքր ավելի հանգամանորեն անդրադառնալ դրան:

Ի տարբերություն հայկական պետականության պարբերաբար կրկնվող անկայունությանը, նկատելի է, որ զինվորականությունը միջնադարյան Հայաստանում գրեթե միշտ լուրջ ուժ է ներկայացրել ինչպես թվական, այնպես էլ որակական հատկանիշներով: Դա է պատճառը, որ դեռևս վաղընչական ժամանակներից հայ զինվորությունը բարձր է գնահատվել Հայաստանի հարևան Բյուզանդիայի և Պարսկաստանի կողմից, որոնց բանակներում հաճախ ոչ երկրորդական դեր էին խաղում հայկական զորամասերն ու հայ զինվորականները: Իհարկե, այս երևույթը չի կարելի պատահական համարել: Այն բխել է երկրի սոցիալ-քաղաքական վիճակից ու պատմաաշխարհագրական դիրքից:

Շահատագրի բերումով Հայաստանը գրեթե միշտ ռազմական թատերաբեմ է եղել ոչ միայն հզոր տերությունների, այլև հաճախ երկու հակադիր, իրարամերժ աշխարհների ու զաղափարների, մի հանգամանք, որն ուղեկցվում էր ժողովրդի համար ահավոր հետևանքներով: Նման վիճակը թեև դրոմ էր, նույնիսկ կենտրոնական պետության բացակայության պայմաններում, ունենալ համապատասխան զինվորական միավորներ, իրենց միմյանցից անջրպետված տիրույթները պահպանելու համար: Այս հանգամանքը, հավանաբար, իր խոր ազդեցությունն է թողել նաև Հայաստանում ավատատիրական կարգերի ձևավորման վրա: Միանգամայն բնորոշ է, որ հայ ավատատերերը, առավելապես նախարարները, զինվորականներ էին, քան կալվածատերեր⁴⁵, և Հայաստանի յուրաքանչյուր գավառում առկա էր որոշակի ռազմական ինքնուրույն ուժ: Հայտնի է, որ այս ավանդույթները շարունակվեցին ոչ միայն Բագրատունյաց Հայաստանում, որտեղ ի տարբերություն այլ պետությունների, սպարապետը թագավորից հետո պետության երկրորդ դեմքն էր, այլև Հայաստանից Վրաստան թափանցեցին⁴⁶: Վրաց արքունիքում Զաքարյան հայ իշխանների գրաված բացառիկ

բարձր դիրքը պայմանավորված էր ոչ միայն նրանց ռազմական փայլուն գործունեությամբ, այլև առավելապես նրանով, թե հայ-վրացական ընդհանուր բանակում ի՞նչ տեսակարար ուժ էր ներկայացնում անմիջապես Զաքարյանների հնթակա բուն հայկական բանակը⁴⁷:

Վերջապես, Կիլիկյան Հայաստանն անգամ, չնայած բազմաթիվ արևմտյան նորամտածություններին, այս կարեւոր հարցում հարազատորեն հետևում է նախնյաց ավանդներին: Եվ սա հասկանալի է, եթե նկատի առնենք, որ սելջուկյան արշավանքների շրջանում բազմաթիվ հայ իշխաններ դեպի արևմուտք և Կիլիկիա էին մեկնում իրենց զինվորներով ու վասալներով: Ինչպես իրավացիորեն նկատում է Ղ. Ալիշանը, չնայած մի շարք պատվավոր և կարևոր պաշտոններին առկայությունը՝ պայլ, պարոնաց-պարոն և ուրիշներ, «Յիրական և ի մշտակայ պաշտօնեայս՝ նախագասի յարքունիս Սիսուանայ, որպէս և ի Փռանկացն գունդրստապլն...: Ըստ աւատական օրինաց՝ թագաւորն էր նախագրուխ և առաջնորդ բանակին. իսկ ուր նա ոչ՝ գունդատապլն լիներ միադիսապետ և կարգաւորիչ ամենայնի, և կրէր զնշան թագաւորին, որ էր Առիւծ կանգուն...»⁴⁸: Մինչդեռ, «Առ բազումս յարեմտեայց մարաջախտն վերագոյն էր, քան զգունդատապլն՝ յառաջնորդութեան զօրաբանակին»⁴⁹:

Հայտնի է, որ նախքան Կիլիկիայում կենտրոնացված հայկական իշխանություն և թագավորություն ստեղծվելը, Կիլիկիայում և նրա հարևան մարզերում կազմվեցին նաև հայկական այլ իշխանություններ (Գոդ Վասիլ, Փիլարտոս Վարաժնունի և այլն), որոնք պահպանվում էին ամենօրյա դաժան պայքար մղելով թուրքերի, եգիպտական սուլթանության և խաչակիրների դեմ: Ճիշտ է, XII դ. այդ իշխանությունները, ի վերջո, անհավասար պայքարում կործանվեցին, սակայն նրանցում եղած ռազմական զորությունն այնքան նշանակալից էր, որ հենց նույն շրջանում քաղաքական, տնտեսական և ռազմական վերելք ապրող Կիլիկյան պետությունն անգամ չկարողացավ իր մեջ ներառնել այդ իշխանություններում առկա հայկական խոշոր ռազմական

ուժերը: Մյուս կողմից, բուն Հայաստանում հզորացած Զաքարյաններն էլ, շնայած հայկական հողերը ազատագրելու իրենց վճռական գործունեությունը, փաստորեն չեն կարողանում իրենց մոտ ծառայության վերցնել առկա ամբողջ հայկական զինվորականությունը: Հետևանքը եղավ այն, որ, դժբախտաբար, բավական մեծ թվով հայ զինվորներ ու զորավարներ ստիպված ծառայության են անցնում ոչ միայն խաչակիրների ու Բյուզանդիայի բանակներում, այլև Հայաստանում և հարևան շրջաններում տիրող մահմեդական ու հավատափոխ եղած նախկին հայ կամ հույն ավատատերերի մոտ:

Արդ, «Թուղթ ընդհանրականի» շնորհիվ ինչ-որ չափով հնարավոր է դառնում հետևելու այն փոփոխություններին, որ տեղի էին ունեցել բանակում և որոշ զատողություններ անելու, թե XII և հետագա դարերում ինչ սկզբունքով էր վազմակերպվում հայկական բանակը և ինչ պարտավորություններ ունեին օտարների մոտ ծառայության անցած հայ զինվորները:

Իշխաններին ու զինվորներին ուղղված Շնորհալու խրատներից հետևում է, թե ինչպես արժունական, այնպես էլ Կիրիկյան հայ իշխանների կամ առանձին հայկական իշխանությունների բանակները հիմնականում կազմվել են ազատ վարձու զինվորներից, որոնց կախումը ավատատերերից պայմանավորված էր ստացված վարձատրությանը և դրա զիմաց որոշակի ժամկետում կատարվելիք ծառայությանը: Դիմելով իշխաններին, Շնորհալին հորդորում է նրանց չկտրել իրենց զինվորների, ինչպես և ծառայության անցած այլ մարդկանց աշխատավարձը, շոտնահարել նրանց իրավունքները, որովհետև նրանք երկուստեք պարտականություններ ունեն միմյանց նկատմամբ. «Նաև զզինուորաց ձերոց և զամենեցոցն՝ որք ծառայենն ձեզ, զսահմանակ հոռզսն մի պակասեցուցանէք, զի զրկանք մեծ է այն և անիրաւութիւն. քանզի, որպէս նոքա պարտական են վասն պարգևացն՝ որ ի ձէնչ, զարիւնս իւրեանց հեղու վասն ձեր, նոյնպէս և դուք պարտիք զխոստացեալ թոշակսն նոցին

հատուցանել անթերի»⁵⁰: Կամ՝ «Մի՛ գլխարձս վաստակաւորաց ձերոց հատանէք իշխանաբար»⁵¹:

Շնորհալին ոչ միայն չի բացառում զինվորներին և այլ վարձու ծառայողներին ավատատերերից հեռանալու իրավունքը, այլ և հորդորում է իշխաններին այդ հարցում բռնութիւններ չգործադրել. «Այլ եթէ հաւանիք խորհրդակցութեան մերոյ և խրատու, զայս սահման դիր ամենեցեոցն՝ որք ծառայենն ձեզ, զի որչափ կամք լինին մարդոյ կալ ի ծառայութեան ձերում՝ հաւատարմութեամբ ծառայեսցին ձեզ և առանց նենգութեան, և որ ոք յօժարի ելանել ի ծառայութենէ ձերմէ՝ յայտնի հրաման խնդրեսցէ ի ձէնջ առանց երկեղի, և դուք մի՛ սաստիւ և բռնութեամբ լինիք արգելօղ, բայց եթէ սիրով և իւրով կամաւ. զայն որ ոչ կամիք դուք զնալ ի ձէնջ, այլոցն քաղցրութեամբ տուր հրաման, և եթէ ինչ պարտ իցէք, հատուցէք նոցա: Եւ յորժամ այսպիսի իրաւունք տեսանեն ի ձէնջ լեալ, կամ՝ ոչ գնան բնաւ, և կամ՝ թէ գնան՝ փութով դարձեալ առ ձեզ դառնան, և ազատէք զնոսա և զձեզ ի խղճէ երգմնազանցութեանն»⁵²:

Ինչպես տեսնում ենք, ավատատիրական հարաբերութիւններին մեջ բավական լուրջ տեղաշարժեր են եղել և, ըստ էութեան, բուն ավատատիրական կախվածութիւնը սենյորից նշանակալից շահով վեր է ածվել ժամանակավոր փոխալստանալորվածութեան: Մյուս կողմից այս փաստը վկայում է, որ հասարակութեան մեջ բավական մեծ թիվ էին կազմում անձնապես ազատ մարդիկ, որոնք կարող էին զինվորական վարձու ծառայութիւն կատարել: Իհարկե, խոսքն այստեղ չի վերաբերում այն բանին, թե այդ կարգը որքանով էր պահպանվում ավատատերերի կողմից: Խնդիրն այն է, որ վասալին իրավունք է վերապահվում հեռանալու սենյորից նախապես այդ մասին հայտնելով վերջինիս, և դա չի հակասում ժամանակի ոգուն և չի դիտվում երգմնազանցութիւն, հետեւապես, եթե ոչ իրականութեան մեջ, դոնե օրենքով չի կարող ենթակա լինել աշխարհիկ կամ հոգևոր իշխանութիւններին դատապարտմանը:

Եթե խոսքը մասնավորեցնենք բանակին, ապա հասկանալի է, որ նրա մեծ մասը կազմված էր ազատ վարձու զինվորներից: Իմիջիայլոց, այս հարցում, կարծում ենք, էական նշանակություն ունի նաև հետևյալ փաստը. ինչպես XI—XII դդ., այնպես էլ ավելի ուշ՝ XIII—XV դդ., օտար, անգամ մահմեդական բանակներում ծառայող հայ զինվորները մեծ մասամբ պահպանում էին իրենց ազգային բոլոր հատկանիշները, այդ թվում նաև կրոնը և նրանց ծառայությունը ևս վարձու բնույթ էր կրում: Այդպիսիներին նկատի ունի Շնորհալին, երբ դիմելով զինվորներին գրում է. «Եւ զինչ ասեմք առ քրիստոնեայ իշխանս՝ ունի միամտութիւն և աէր, յայտնի և ծածուկ, այլ թէ և ի քրիստոնէից ոք ընդ առազգույ է իշխանութեամբ և ի նորին պարգևաց կերակրի և զգենու, զնոյն հաւատարմութիւն պարտ է ցուցանել նմա և զառանց նենգութեան ծառայութիւն»⁵³:

Անշուշտ, Շնորհալու ասածները զինվորների մասին առավել շափով վերաբերում են նաև Կիլիկյան հայկական բանակին: Ինչպես հայտնի է, բազմաթիվ պետական և սոցիալական ըմբռնումներ Հայաստանից ուղղակի տեղափոխվեցին Կիլիկիա, սակայն փաստ է նաև, որ նոր պայմաններում Կիլիկյան արքունիքը և պետական կառուցվածքը իրենց վրա կրել են օտար ազդեցություններ, ինչպես Բյուզանդիայից և խաչակիրներից, այնպես էլ մահմեդական տիրապետողներից: Իզուր չէ, որ Շնորհալին դժգոհում է, թե դուրս գալով հայրենիքից, ամեն ինչ փոխվել և դարձել է անկայուն. «Եթէ աստուածային գործոյն տեսութիւնս և եթէ նիւթականիս աշխարհի իշխանութիւն»⁵⁴: Իսկ նրա կրտսեր ժամանակակից Ներսես Լամբրոնացին զանգառովում է, որ աշխարհիկ իշխանության հարցերում Կիլիկիան ազդվել է արևմուտքից, մինչդեռ հոգևոր խնդիրներում ոչ մի բարեփոխություն չի կատարվել. «Մարմնական իշխանութիւնն՝ բազում ինչ բարեձևութիւն նախանձեալ առին ի ֆոանկաց և հոգևորն՝ անհաղորդ ամենեկին»⁵⁵:

Բացառություն չէր կարող կազմել նաև բանակը: Կիլիկյան հայկական բանակը ևս, ինչ-որ շափով, շարունակել է

մնալ ազնվականական բանակ, որի հիմնական կորիզը եղել է հեծելազորը: Սա մի անգամ ևս ապացուցում է նրա սերտ կապը հայկական արքունական բանակների հետ: Հայտնի է, որ ինչպես թագավորի, այնպես էլ պալատականների և բարձր ազնվականության՝ որդիները հատուկ ծեսով ձիավորի տիտղոս էին ընդունում, որը միջնադարյան Հայաստանում գրեթե հոմանիշ է եղել արևմտյան ասպետին⁵⁶:

Միաժամանակ պետք է նկատի ունենալ, որ Կիլիկյան թագավորությունը շատ ավելի կենտրոնացված պետություն էր, քան Արշակունյաց և Բագրատունյաց թագավորությունները Հայաստանում, և Կիլիկյան ազնվականությունը շունենալով նախարարական Հայաստանում ազնվականության շայն իրավունքներն ու հնարավորությունները, անկարող էր պետության պահպանության համար անհրաժեշտ թվով զորական միավորներ ապահովելու, որը և ստիպում է արքունիքին և առանձին ավատատերերի օտարների օրինակով հիմնական ուշադրությունը կենտրոնացնելու վարձու զորաբանակների ծառայության վրա:

Իհարկե, վարձու զինվորների օգտագործումը Հայաստանում և նրա հարևան երկրներում նորություն չէր: Հայտնի են այդպիսի փաստեր դեռևս Աշոտ Բ-ի թագավորության տարիներին⁵⁷: Այս երևույթը առավել լայն տարածում ուներ Վրաստանում⁵⁸, սակայն դրանք դեռևս կայուն բնույթ չուներին և չէին կազմում բանակի հիմնական կորիզը: Մինչդեռ Կիլիկյան Հայաստանում զորքի մի զգալի մասը, անկասկած, բաղկացած է եղել վարձու զինվորներից:

Ուշադրության արժանի է մի այլ հանգամանք ևս: Վերն արդեն ասվեց, որ Կիլիկյան հայկական բանակում բավական նշանակալից է եղել հեծելազորի և մասնավորապես ձիավորների դերը: Այս փաստը ոմանց տեղիք է տվել ենթադրելու, թե Կիլիկյան Հայաստանում արևմտյան տիպի ասպետական կազմակերպություններ են եղել:

Իսկապես, թվում է թե Կիլիկիայում պարարտ հող կար ասպետական կազմակերպություններ ստեղծելու: Նախ այնտեղ առկա էր նշանակալից թվով ազնվականություն, որի

հիմնական զբաղմունքը զինվորականութունն էր, և որը, հողատարածութունների սահմանափակության պատճառով, թվում է, թե պետք է ձգտեր տարածքային նվաճումների: Երկրորդ. բազմաթիվ հայ ազնվականների որդիներ, ենթարկված լինելով Անտիոքի պրինցին կամ խաչակիր այլ իշխանների, նրանց կողմից ասպետական կարգ էին ընդունում: Վերջապես, ինչպես հայտնում է Ղ. Ալիշանը, XVII—XVIII դդ. եվրոպական մի քանի հեղինակներ ասպետական կարգերի մեջ նշում են նաև հայ ասպետական կազմակերպությունների մասին, որոնցից մեկը իբր ստեղծվել է 1118 թ. Տաճարականների կազմակերպման շրջանում: Ճիշտ է, Ալիշանը նկատում է, որ այս թվականին հագիվ թե հնարավոր լիներ նման կազմակերպության ստեղծումը, սակայն ենթադրում է, թե այն կարող էր տեղի ունենալ Լևոն Բ թագավորի օրոք, այսինքն, երբ հայ ազնվականները ասպետական տիտղոս էին ստանում հայ արքայի կողմից: Ալիշանը օտար աղբյուրներից քաղված տվյալներ է բերում նույնիսկ հայ ասպետական կարգերի, տարազի և անվանումների մասին. «Երկու դասք ասեն լինել ասպետացս հայոց. մի եկեղեցականաց կամ քահանայից և միւս՝ աշխարհայանոց. երկոցուն ևս նպատակ գոլով՝ բանիւ և զինու պաշտպանել զուղղափառ հաւատս, և կրօնաւորիլ կանոնօք Ս. Բարսղի. պաշտպան ունելով զՍ. Վլաս եպիսկոպոս (թերևս զնոյն ինքն զՍ. Բարսեղ). վասն որոյ և ասպետք Ս. Վլասայ կոչէին. որ և այս ոչ թուի ինձ հաւանական, մանաւանդ զի յիշեն և այլք զկարգ Ս. Վլասայ յԱսորիս, և յատուկ, ի Պտղոմայիս՝ այլ ոչ ասեն Հայոց սեփական:

Նշան ձիաւորացս էր խաչ կարմիր՝ զպատկեր Սրբոյն Վլասայ՝ ի միջին ունելով. զգեստ՝ ասուայ սպիտակ: Զպատկերս երկոցուն ևս դասուց անուանեալ հայ ձիաւորացս՝ ընծայէ ոմն յասպետագիր հեղինակաց, որ և մեծ խնամով ասէ հետախուզեալ և ճշգրտագոյն զձևսն աւանդեալ... Այլ ոք կապուտագոյն ասէ զհանդերձսն և զխաչն ոսկեղէն աս հայկական առիւծիու»⁵⁹:

Ալիշանը բերում է նաև մի թարգմանություն, որը դարձյալ վերաբերում է զենքերի ու հանդերձների նվարագրությունը: Սակայն այստեղ ևս ոչ մի խոսք չկա կազմակերպության կամ օրհնության կարգի մասին: Բացի այդ, երախտավոր գիտնականը ինքն էլ նկատում է, որ ինչպես հայկական, այնպես էլ արևելյան և եվրոպական ժամանակակից հեղինակներից և ոչ մեկը չի նշում հայկական ասպետական կազմակերպությունների գոյության մասին, շնայած նրանց մոտ ամենատարբեր առիթներով հիշատակվում են հայկական զինվորականություն, այդ թվում նաև ձիավորների օժման վերաբերյալ տեղեկություններ: Կարծում ենք, հենց այստեղ էլ գտնվում է հարցի բանալին: Ազնվական երիտասարդներին ձիավոր օժելու սովորությունը և նրա հետ կապված ծեսերը ոչ թե պետք է կապել արևմտյան ասպետական կազմակերպությունների հետ, այլ բուն ազգային այնպիսի ավանդների, ինչպես իր «Կրկին կանոնք»-ում նկարագրում է Հովհաննես Երզնկացին: Հիշեցնենք, որ հասունացած երիտասարդներին գոտի տալու արարողության նկարագրության մեջ Երզնկացին ի թիվս այլ գոտիների հիշատակում է նաև զինվորական գոտու մասին. «Չորրորդ գոտի զինուորականն է, որով զինուորն պնդէ զմէջսն, յորում և իցեն ամենայն պատերազմական գործիքն»⁶⁰:

Այս ամենը թելադրում են մտածելու, որ ասպետական տարազը միայն ձև էր հեծյալ զորաբանակի համար և Կիլիկյան Հայաստանում չեն եղել ասպետական կազմակերպություններ ու չէին կարող լինել նաև նրանց համար զբրված առանձին կանոններ:

Ինչպես հայտնի է, ասպետական օրդենների ծաղկման շրջանը համապատասխանում է եվրոպական երկրներում ավատատիրական մասնատվածությունը, և այդ օրդենները որոշակի ինքնավարություն ունեին անգամ թագավորից, և առավելապես ներկայացնում էին պապի իշխանությունն ու կաթոլիկ հոգևորականության շահերը: Պատահական չէ, որ նրանք ստեղծվեցին պապական իշխանության հզորացման

տարիներին, երբ պապերը գերագահության էին ձգտում նույնիսկ Եվրոպայի աշխարհիկ գահակալների նկատմամբ: Մինչդեռ թագավորական իշխանությունը Կիլիկիայում շատ ավելի կենտրոնացած էր, քան Ֆրանսիայում, Գերմանիայում կամ Արևելքի խաչակրաց պետություններում: Հայոց եկեղեցին ոչ միայն երբեք գերիշխող դիրք չի ունեցել պետության մեջ, այլև որոշակի պայքարի մեջ է եղել կաթոլիկ եկեղեցու դեմ: Բացի այդ, խաչակրաց հոգևոր-ազմական կազմակերպությունները, ինչպես ճիշտ նկատում է Ա. Բոունազյանը, հետապնդել են առավելապես նվաճողական նպատակներ, մինչդեռ Կիլիկյան հայ ձիավորների, ինչպես և ողջ պետության առաջնահերթ նպատակն է եղել երկրի պաշտպանությունը արտաքին թշնամիներից⁶¹: Որովհետև ոչ միայն դժվար էր նոր գրավված տարածքները պետությանը հավատարիմ էթնիկական տարրերով բնակեցնելը, այլև, որ ավելի կարևոր էր, դա խիստ կբարդացներ առանց այն էլ Կիլիկիայի թշնամական հարաբերությունները հարկավան պետությունների հետ: Այս տեսակետը հաստատող շատ կարևոր փաստ է Լևոն Գ-ի հրաժարումը Իկոնիայի սուլթանության տիրույթների մի մասը իր երկրին կցելու Աբաղա խանի առաջարկությունից⁶²:

Սա չի նշանակում, թե հայկական պետության և հայոց եկեղեցու համար խորթ են եղել համաքրիստոնեական սրբազայրերը ազատագրելու կամ քրիստոնյաներին այլալրոնների տիրապետությունից փրկելու գաղափարները: Ընդհակառակը, բազմաթիվ նշանավոր հայ գործիչներ դա համարել են արքաների ու իշխանների սրբազան պարտականությունը: Հայկական շրջանակներում եղած այդ գաղափարը լավագույնս արտահայտված է Հովհաննես Երզնկացու մոտ: Վերջինս քրիստոնյա թագավորների համար մեծագույն փառք է համարում ոչ թե հարստությունն ու ճոխությունը կամ տիրույթների լայնարձակությունը, այլ այն, թե նրանք ինչպես են պայքարում հանուն քրիստոնյաների ազատագրության: Սակայն, այլ բան է ցանկությունը և այլ՝ իրականությունը: Կիլիկյան հայկական պետությունը այդ-

պիսի քայլերի կարող էր դիմել և դիմեց միայն դաշնակից-
ների օգնութեամբ, սկզբում խաչակիրների, ապա մոնղոլ-
ների: Միաժամանակ չպետք է մոռանալ, որ բոլոր նման
դեպքերում հայ եկեղեցին հանդես չի բերում հայկական պե-
տությունից տարբեր շահեր, չի ձգտում իր գերիշխանութունը
տարածելու այլադավան քրիստոնյաների վրա:

Ասվածից հետևում է, որ հայկական եկեղեցին գաղա-
փարական հենարանը լինելով հայ պետականութեան, ընդ-
հանրապես չէր կարող նյութական և ոչ էլ գաղափարական
առումով հենարան դառնալ այնպիսի կազմակերպություննե-
րի, որոնց նպատակները այլ էին, քան պետութեան շահերը:

Ինչ վերաբերում է Ալիշանի բերած փաստերին, ապա
կարելի է թերևս վերապահութեամբ ընդունել, որ հայկական
ասպետական կազմակերպութուն ստեղծելու փորձ է ար-
վել Անտիոքում ծառայութեան անցած հայ աղնվականներից,
սակայն Կիլիկյան թագավորութեան ստեղծմամբ անկատար է
մնացել խաչակիրների մտադրութունը: Բացառված չէ նաև,
որ օտարները շփոթեին ձիավոր ազնվականներից կազմված
հայկական հեծյալ բանակի զորամասերը ասպետական կազ-
մակերպութեան հետ, մանավանդ որ իրենց արտաքինով
նրանք կարող էին նմանվել խաչակիր ասպետներին:

Վերջապես Կիլիկիայի հայկական թագավորութեան հա-
մար XIII դ. վերջերին ստեղծված օրհասական պահին, Հով-
հաննես Երզնկացու վկայութեամբ, եկեղեցու հովանու ներքո
ստեղծվում են զինվորական նոր կազմավորումներ⁶³, որոնք
օտարների կողմից հեշտութեամբ կարող էին շփոթվել աս-
պետական կազմակերպութունների հետ: Հնարավորութուն
չունենալով աջտեղ ավելի մանրամասն խոսել այդ կարե-
վոր խնդրի շուրջ, քանի որ դա առանձին ուսումնասիրու-
թեան նյութ է, որին կանգրդառնանք մենք այլուր, նշենք
միայն, որ պրպտումները հանգեցնում են այն համոզման,
թե նորաստեղծ զինվորական կազմակերպութունները ևս
զուտ ազգային երևույթ էին և չէին առնչվում օրդենների
հետ:

Ավարտելուց առաջ մեր խոսքը հայ զինվորականութեան մասին, անհրաժեշտ ենք համարում ավելացնել, որ հաճախ և՛ Հայաստանում, և՛ Կիլիկիայում պաշտպանական ուժը համալրում էին ոչ միայն աշխատավոր զանգվածները, որոնք ընդգրկվում էին աշխարհագրորում և հատկապես քաղաքներում ունեին իրենց կազմակերպութունները ու հաճախ ուժեղ դիմադրութուն էին ցույց տալիս թշնամուն⁸⁴, այլ և անգամ հոգևոր դասի ներկայացուցիչները:

Խնդիրն այն է, որ ինչպես ասվեց, Հայաստանում հաճախ բացակայում էր ազգային պետականութունը և անկայուն էր յուրաքանչյուր նահանգի իշխանութուն, ինչպես իշխողի անձի, այնպես էլ նրա էթնիկական ու կրոնական պատկանելության իմաստով: Սա անհրաժեշտ էր դարձնում սեփական բնակավայրի, քաղաքի կամ վանքի ապահովութեան մասին մտածելու հենց իրենց՝ բնակիչներին: Այսպիսի վիճակից թելադրված, մասամբ նաև օգտվելով դրանից, հայ հոգևորականներից ոմանք սովորական երևույթ էին դարձրել զենք կրելը. «Լսեմք զոմանց քահանայից ձիավարժս լինել և զէնս առնուլ ըստ զինուորաց և ի խրախճանութիւնս խաղուց ձիւրնթացից ընդ նոսին արշաւել երիվարօք և ի յորս երէոց և ի նետաձգութիւնս և յամենայն ինչ յայսպիսիս, որ նոցայն գործոյ է անկ և ոչ եկեղեցւոյ սպասաւորաց»⁸⁵: Ինչպես և պետք է սպասել, Շնորհալին խիստ դժգոհում է այս երևույթից, սակայն հատկանշականն այն է, որ ինքը ևս օրինականացնում է հոգևորականների զենք կրելու իրավունքը, քաջ գիտակցելով, թե այն միայն հաճույքներով ու փառամոլութեամբ չէր թելադրված, այլ հաճախ անհրաժեշտութուն էր. «Վասնորոյ,— գրում է նա,— աղաչենք ի բաց լինել յայսմ հետէ ի յանկարգ սովորութենէ աստի, և բայց թէ ի ճանապարհի, եթէ ի հետիոտս և թէ ի երիվարաւ՝ առնուլ զէնս յաղագս երկիւղի ինչ եղելոյ կարծեաց, և այն պարկեշտութեամբ և ոչ ըստ զինուորական կարգի կապարճիւք և կամ կազմեալ սուսերաւ»⁸⁶: Ավելորդ է ասել, որ հոգևորականների մոտ առկա զենքը կարող էր

օգտագործվել ոչ միայն ճանապարհորդութեան, այլև առօր-
յա մշուս վտանգների ժամանակ:

* * *

Շնորհալին, ինչպես վերը նշվեց, «Թուղթ ընդհանրա-
կանում» տարբեր առիթներով անդրադառնում է միջնադարի
հուզող հարցերից նաև՝ տիրոջ ու ծառայի փոխհարաբերու-
թյանը, եթե նկատի առնենք, որ խոսքն ուղղված է ոչ թե
առանձին անհատների, այլ ողջ հասարակութեանը, ապա
հասկանալի կդառնա, որ դործ ունենք դասերի ու դասա-
կարգերի փոխհարաբերութեան հետ: Ինչպես և ժամանակի
այլ առաջադեմ մտածողներ, Շնորհալին ևս կանգնած է միջ-
նադարյան ըմբռնմամբ օրենքն ու օրինականությունը պահ-
պանելու դիրքերում: Նա տերերից պահանջում է շղիմել
ծայրահեղությունների, մեղմել իրենց վերաբերմունքը են-
թականների նկատմամբ. «բաւական լիցի ձեզ, զի վաստակօք
նոցա մեծանայք և առաւել քան զչափն փափկանայք, և այն
զի ոչ թէ այլ բնութիւն է նոցա, և այլ ձեր, այլ ի միոյ կա-
ւոյ և ի խառնուածոյ. քանզի նմանապէս է տէրանց և ծա-
ռայից՝ փարթամաց և աղքատաց սկիզբն զալոյ աշխարհ և
կատարած ելիցն յաշխարհէ...»⁶⁷:

Շնորհալին շի բավարարվում միայն բարոյագիտական
խրատներ կարգալուծ, այլ աշխատում է ցույց տալ տիրող-
ներին, որ իր ասածները ոչ միայն բարի ցանկություններ
են, այլ իրական կյանքի հրամայական պահանջ, որ դրանք
թելադրված են նաև ավատատերերի, տիրողների շահերից:
Ամենաէական եզրակացությունը, որ բխում է Շնորհալու
ասածից, հետևյալն է. իշխանությունն ու պետությունը
կանգուն պահելու համար հարկավոր է աշխատավորին հնա-
րավորություն տալ վերականգնելու իր աշխատուժը վճարե-
լու արբունական հարկերը: Դրա համար նա պահանջում է.
«Մի՛ որպէս զանբան կենդանիս՝ որ բնութեամբ ծառայք են
մարդկան, ծառայեցուցանէք զմարդիկ, որ ընդ իշխանու-
թեամբ ձերով լինին..., այլ ներելով և քաղցրութեամբ և
սակաւօրեայ ժամանակաւ, և առատագոյն կերակրօք լցու-

ցանկել զնոսա յաշխատութիւն անդր և չափով և մի՛ յան-
շափս, որպէսզի կարօղ լինիցին վաստակօք իրեանց զաղ-
քատանաց կեանս զտանց և զորդոց իրեանց լցուցանել և
զարքունական հարկսն հատուցանել»⁶⁸:

Սակայն զարգացած միջնադարում կնճռոտ հարցը
միայն տիրոջ ու ծառայի փոխհարաբերությունը չէր: Աշխա-
տավոր զանգվածները շահագործման էին ենթարկվում նաև
առևտրականների և ունևոր արհեստավորների կողմից, չնա-
յած, ըստ միջնադարյան դասակարգման, նրանք ստորա-
դաս էին անգամ զինվորների համեմատութեամբ և ավատա-
տիրական ըմբռնմամբ չէին կարող տեր համարվել զյուզա-
ցիութեան կամ քաղաքային շքավորութեան նկատմամբ:

Առևտրականներին ու արհեստավորներին ուղղված,
ցավոք, շատ համառոտ խրատներում, Շնորհալին հիմնա-
կանում կոչ է անում լինել արգար, շքյուրել շափ ոս կշիռ,
ողորմել աղքատներին ու թուլերին, չղբաղվել վաշխառու-
թեամբ: Հորդորում է նաև համերաշխ լինել միմյանց հետ
և տիրողների կողմից անիրավւած բնկերներին օգնութեան
ձեռք մեկնել, թույլ չտալ նրանց քայքայվել ու սնանկանալ.
«Մի՛ տայք զարծաթ ձեր ի վարձու», ըստ մարդարէին, այ-
նոցիկ, որք նեղին ի բռնութենէ իշխողաց, և ուտէք զաղքա-
տութեան վաստակս նոցա ի շահս վաշխիցն, այլ որպէս
եղբարք կարեկիցք և օգնական լերուք միմեանց»⁶⁹:

Մեզ հետաքրքրող շրջանում քաղաքային բնակչությու-
նը ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ Կիլիկիայում, բավա-
կան մեծ թիվ էր կազմում և, դատելով առանձին փաստե-
րից, ունևոր քաղաքացիները ձգտում էին որոշակի արտո-
նություններ ձեռք բերել ոչ միայն գեղջկական բնակչության
նկատմամբ, այլև հնարավորութեան դեպքում սահմանա-
փակել նաև ավատատերերի իրավունքները: Մանավանդ,
ինչպես հայտնի է, դեռևս վաղնջական ժամանակներից գեղ-
ջուկները ստորադասված էին անգամ քաղաքային շքավոր
խավերի նկատմամբ, և վաղարշակ թագավորը իր բարե-
կարգությունների ժամանակ, ինչպես այդ մասին Խորենա-
ցին է վկայում, «Հրաման տայ և քաղաքացիաց մարդկան

արգոյ և պատիւ լինել ատաւել քան զգեղջկաց. և զեղջկաց
պատուել զքաղաքացիս որպէս զիշխանս...»⁷⁰: Մինչդեռ
Շնորհալին այս հարցում ևս հանդես է բերում նոր և հե-
տաքրքիր մոտեցում: Նա որոշակի ակնարկում է, որ քա-
ղաքացիները իրավական ոչ մի առավելութիւն չունեն շի-
նահաններէ նկատմամբ, հետևաբար չպետք է նրանց ար-
հաճարհեն և տգետի տեղ դնեն՝ պարզամտութեան պատ-
ճառով⁷¹:

Բուն շինականներին տրված խրատները սուղիղ համե-
մատական են նրանց իրավիճակին: Վերջիններիս միակ
իրավունքը, որ առավել ևս նրանց պարտականութիւնն էր,
սեփական վարքը, կենցաղը տնօրինելը և տիրոջներին հպա-
տարկելն էր:

Կենցաղային և քարոյական բնույթ ունեն «Թուղթ ընդ-
հանրականում» կանանց վերաբերյալ խրատները ևս:

* * *

«Թուղթ ընդհանրականը» ղնահատելի սկզբնաղբյուր է
նաև ժամանակի իրավա-բարոյական հասկացութիւններէ
ուսումնասիրութեան համար:

Հանրահայտ է շարին բարութեամբ հակադրվելու քրիս-
տոնեական ընդհանուր պատվիրանը, որն անհրաժեշտա-
բար քարոզվում է նաև «Թուղթ ընդհանրականում»: Սակայն
XII գարեւմ, երբ ժողովուրդը բուն երկրում և Կիլիկիայում
ամենօրյա օրհասական պայքար էր մղում իր գոյատեւման
համար, հասկանալի է, որ այդ պատվիրանը խմբագրման
պետք է հնթարկվեր և ընդունվեր վերապահութեամբ: Եպիս-
կոսոսներին ուղղված խրատներում Շնորհալին պահանջում
է ներգոյամտութիւն հանդես բերել նրանց նկատմամբ, ով-
քեր պատրաստ են ուղղելու իրենց հանցանքները, բայց
միայն այն դեպքում, եթե հանցանքը գործված է անձի ու
անհատի իշխանութեան դեմ, իսկ եկեղեցու, այն է՝ ընդ-
հանրութեան կամ ընդհանուր գաղափարախոսութեան դեմ
կատարված հանցագործութիւնները պետք է պատժվեն ա-

նողորութիամբ. «Քանզի յիւրոյ անձին արհամարհութիւն՝ որ յանիրաւաց, բարուք է հանդարտութիւն և վարձուց արժանաւոր. իսկ յորժամ զԱստուածային պատուիրանս տեսանէ՛ արհամարհել յանզգամաց, առ այնօրիօխոսն ոչ զհանդարտութիւն, այլ զբարկութիւն ի կիր արկանել արժան է, ըստ բարուոյ նախանձուն Եղիայի վառելով»⁷²:

Շնորհալու սուչն երկի առանձին հատվածներ որոշակի պատկերացում կարող են տալ, թե ինչպե՞ս աստվածաշընչային դրույթները իրավագիտական կոթողների երևան դալու նախօրերին իրավական հասկացութեաննորից աստիճանաբար վեր էին ածվում իրավագիտական հողվածներին⁷³:

Այստեղ ոչ միայն արտացոլված են միջնադարյան հասկացութեամբ պարսավելի համարված գանցանքներն ու դատապարտելի հանցագործութեանները, այլև երբեմն տեղեկութիւններ՝ են տրվում հայկական շրջաններում XII դ. իրավագիտական այս կամ այն հասկացութեան վիճակի ղերաբերյալ: Իշխաններին տրված խրատներում, խոսելով երգման շարաշահման և ուրացութեան մասին, Շնորհալին այդ ամենածանր համարված հանցանքների համար անգամ ընդգծում է՝ մեղմացնող կամ ծանրացնող հանգամանքների նշանակութեանը: Բնական է, որ այսպիսի իրավագիտական ըմբռնում ունեցող գործիչը պետք է պահանջեր օրինազանցներից պատժելու միայն պատշաճ դատավարութեամբ:

Շնորհալին հիշեցնում է իշխաններին, որ նոր օրենքը ընդհանրապես արգելում է մարդկանց անդամահատել կամ մահվան դատապարտել: Սա, անշուշտ, մարդասիրական մտտեցում է, սակայն, ինչպես և պետք էր սպասել, նա շեշտը դնում է Հին օրենքի վրա⁷⁴, փաստորեն օրինականացնելով մահապատժի և անդամահատութեան իրավունքը, որով ըստ էութեան առաջնորդվում էին ժամանակակիցները: Սակայն, նա գտնում է նաև, որ այդպիսի ծանր պատիժների մարդը կարող է ենթարկվել համապատասխան ծանր հանցանք կատարելու զեպքում և միայն արդարացի դատավարութեանից հետո. «Գարձեալ աղաչեմք, մի՛ առ բարկութիւն շարժելով և ոչ ուղղադատ իրաւամբք, կամ խրատ ինչ առնեք մարդոյ

կամ մահու վճիռ տայցէք. քանզի նոր օրէնքս ոչ հրամայ-
չեն զայսոսիկ և հին օրէնքն թէպէտ և հրամայեն, բայց
ոչ վայրապար, այլ ըստ յանցանացն արժանաւորութեան
զիրաքանչիւրսն դատել ի խրատ և ի մահ»⁷⁵:

* * *

«Թուղթ ընդհանրականում» ուշագրավ վկայություններ
են հանդիպում նաև ժամանակի հարկերի, ինչպես և ժո-
ղովրդական կենցաղի ու բարքերի առանձին երևույթների
վերաբերյալ, որոնց վերապրուկները կարելի է գտնել ան-
զամ մեր օրերում:

Վերն արդեն խոսք եղավ այն մասին, որ առանձին
բարձրացատիճան հոգևորականներ եկեղեցու հասույթները
իրևե կաշառք էին օգտագործում՝ օտար տիրոջներին սի-
րաշահելու համար. «Եւ զգերսիեալսն ի հնազանդելոյ պէս-
պէս հնարիք և բռնութեամբ՝ զոր յեկեղեցոյ պայծառու-
թիւն և յաղքատաց պէտս հրամայեցաւ լինել, զայնոսիկ ժո-
ղովեն որպէս զմաքսաւորս, և բռնակալաց աշխարհի նուի-
րեն»։ Այդպիսիները գնալով ծանրացնում են վիճակը և «մի
ի միոյ վերայ յառնելով տակաւին աճեցուցանեն զկապալս
ի վերայ եկեղեցոյ Քրիստոսի, որպէս զտունս բաժից կամ
զներկոցաց»⁷⁶:

Մանրամասնությունների մեջ շմտնելով, նկատենք
միայն թե այստեղ շատ հետաքրքիր է «որպէս զտունս բա-
ժից կամ զներկոցաց» արտահայտությունը: Ինչպես ենթա-
դրել է Հ. Մանանդյանը, «տուն բաժից» արտահայտությունը
խակապես պետք է հասկանալ մաքսատուն իմաստով⁷⁷: Ինչ
վերաբերում է «կամ զներկոցաց» արտահայտությանը, ապա
այն ոչ միայն ուղղակի վկայություն է ներկատներից գանձ-
վող կայուն հարկերի գոյության, այլև, կարծում ենք, հա-
վասարապես վկայում է ինչպես այլ արհեստանոցներից
գանձվող հարկերի մասին, այնպես էլ ենթադրել է Կոնյուս,
որ դրանք եղել են ամենից կարևոր հարկերից: Վերը բերած
հատվածից պարզվում է, թե կարիքի մեջ եղողներին ու աղ-

քատներին զանազան բարեգործական ծառայությաններ պաքաւաւոր էին կատարել ոչ միայն վանքերը, որ հանրահայտ երևույթ է և աղքատներում բազմիցս վկայված է, այլև եկեղեցիները՝ եպիսկոպոսների և քահանաների միջոցով: Հենց այդ նպատակի համար հավաքված գումարներն են, որ ի շարն են օգտագործել եկեղեցու որոշ պաշտոնյաներ: Ըթե մեր ասածը համեմատելու լինենք Շնորհալուայն հորդորների հետ, որով դիմում է վանականներին, պահանջելով «Սե ի գինւոյն ժամանակի ի գինւոյ անտի մասնաւորեցէք գրածինն աստուծոյ: Սե յորժամ առաւելացու քան զպէտս ձեր, և հարկ լինի վաճառել, ի գնոց անտի արծաթոյ առաւել պաղաբերեցէք Քրիստոսի՝ տալով տառապելոց և դերելոց, և մի ամբարիցէք յերկրի»⁷⁸, ապա հաստատվում է, որ Հայաստանում գոյութիւն է ունեցել եկեղեցիների և վանքերի կողմից պարտադիր նվիրաբերութեան սովորութիւն՝ «պաղաբերում», որը, սակայն, հաճախ չի իրականացվել:

Պատմաազգագրական առումով որոշակի արժեք ունի նաև մեկ այլ երևույթի մասին Շնորհալու վկայութիւնը: Գիմելով իշխաններին, ինչպես տեսանք, Շնորհալին պահանջում է նրանցից ոչ միայն մարդասիրական վերաբերմունք ունենալ իրենց համար աշխատող ենթակաների նկատմամբ. «Ներելով և քաղցրութեամբ և սակաւօրեայ ժամանակաւ», այլև «առատագոյն կերակրօք լցուցանել զնոսա աշխատութիւն անդր»⁷⁹: Մեր համոզմամբ Շնորհալու այս պահանջը բխում է հայ ժողովրդի առ այսօր կենդանի այն սովորութեանից, ըստ որի գործատերը պարտավոր է կերակրել աշխատող բանվորին, եթե անգամ այդ մասին հատուկ պայմանագրով անվանութիւն չի եղել նրանց միջև:

* * *

Ասիկի բերումով կուզենք համառոտակի անդրադառնալ հայ և օտար պատմագիտութեան մեջ արծարծված մի կարևոր հարցի ևս:

Ինչպես հայտնի է, այն կարծիքը կա, թե հայկական եկեղեցիները իրենց ներքին հարդարանքով միշտ զիջել են օտար եկեղեցիներին և իբրև դա արդյունք է վարդապետական դավանաբանական առանձնահատկության, որ: բխում է հայ առաքելական եկեղեցու գաղափարախոսությունից: Չնայած բազմաթիվ նշանավոր հոգևոր գործիչների առարկություններին ու բացատրություններին, հայ եկեղեցին հաճախ մեղադրվել է անզամ պատկերամարտության մեջ: Այդ իմաստով շատ հետաքրքիր է Շնորհալու հաղորդածը, ըստ որի մինչև բուն հայրենիքում թագավորության ու պետականության վերացումը և հայրենիքի գրավումը օտար նվաճողների կողմից, հայկական եկեղեցիները ևս շքեղորեն զարդարվում էին: Նա գրում է, «Որ և ընդ բնաւ աշխարհս մեծագարգ պայծառութեամբ զարդարեալ լինէին եկեղեցիք ընդհանուր ազգաց քրիստոնէից. պայծառագգեստ վայելչութեամբ սպասաւորել սրբութեանցն: Նա՛ ևս առաւել և Հայաստանեայցս ազգի եկեղեցիք ի սուրբ Լուսաւորչէն մերմէ սկսեալ մինչև յաւերումն աշխարհի ի հիմանց»⁸⁰: Ինչպես տեսնում ենք, Շնորհալու հաղորդած տեղեկությունը ժխտում է վերոհիշյալ մեղադրանքները: Ավելին, այն շատ ավելի հասկանալի է դարձնում Հովհաննես Դրասխանակերտցու հայտնի վկայությունը, թե նույնիսկ կաթողիկոսաբանում ի թիվս այլ շքեղությունների, կախվում էին նաև կաթողիկոսների դիմանկարները⁸¹:

Հարցն ըստ էության հետաքրքիր է նաև նրանով, որ, կարծում ենք, այդ մասին այստեղ պատահաբար չի խոսվում:

Կիլիկիայում, մասամբ պետականության առկայության շնորհիվ, մասամբ արեւմտյան եկեղեցիների ազդեցությամբ, հայկական եկեղեցիները, բնականաբար, ավելի շքեղ էին ձևավորվում, քան Հայաստանում և այս հանգամանքը կարող էր ծնել և ծնեց լուրջ վեճեր: Շնորհալին փաստորեն ձգտում է կանխել այդ վեճերը կամ պատասխան տալ, եթե այն արդեն գոյություն ունի, քանի որ հենց ինքը պարսավում է նաև նրանց, որոնք պարզունակությունն ու ազբա-

տությունը ինչպես եկեղեցու ձևավորման, այնպես էլ հո-
գևորականների արտաքինի վերաբերյալ պարկեշտություն
են համարում, իրականում անձնական նպատակների հա-
մար յուրացնելով եկեղեցու հասույթները:

Ըստ էության այստեղ շփոթված է մի կարևոր հարց,
որ իրոք գալիս է հայ եկեղեցու գաղափարախոսությունից՝
վերաբերմունքը սրբապատկերների նկատմամբ: Լինելով
հակաքաղկեդոնական, հայ եկեղեցին իսկապես ժխտում էր
սրբապատկերների պաշտամունքը, սակայն վերջիններս լիո-
վին խոսելի չէր համարում, չէր արգելում նրանց ներկա-
յությունը եկեղեցիներում և հարգալից վերաբերմունքը
նրանց նկատմամբ:

«Թուղթ ընդհանրականը» իրավացիորեն համարվել և
համարվում է միջնադարյան գեղարվեստական արձակի
ուշագրավ նմուշներից մեկը: Անկասկած «Թուղթ ընդհանրա-
կանը» նախ և առաջ կարևոր սկզբնաղբյուր է, սակայն որոշ
չափով նաև գեղարվեստական հնարանքներով և միջոցնե-
րով հորինված ստեղծագործություն, որտեղ միջնադարյան
իրական կյանքը պատկերված է գեղարվեստական շոշափե-
լի գույներով ու պատկերներով: Երբեմն ակամա թվում է,
թե կարդացածդ խրատական գրություն չէ, այլ ճաշակով զբր-
ված իրապես գեղարվեստական ստեղծագործություն, որի
գործող անձինք, սակայն, անհատներ չեն, այլ ամբողջ
դասեր ու դասակարգեր:

Հարկ ենք համարում նշելու նաև, որ «Թուղթ ընդհան-
րականը», ըստ էության, հայ հրապարակագրության հին և
լավագույն նմուշներից մեկն է: Իհարկե, XII և XIII դարե-
րում հայ հրապարակագրության առկայությունն, ինչպես նաև
«Թուղթ ընդհանրականի» այդ իմաստով նշանակության մա-
սին, գիտությունը դեռևս կասի իր խոսքը: Մենք միայն
ուզում ենք նշել, որ օգտագործելով միջնադարյան հրապա-
րակագրություն արտահայտությունը, բոլորովին էլ չենք մո-
ռանում ժամանակագրական առումով այն հսկայական ան-
ջրբակտը, որ գոյություն ունի «Թուղթ ընդհանրականի» և
նրա ազդեցությամբ ու հետևողությամբ գրված այլ կանո-

նական խրատների և ուշ շրջանի հրատարակահիտոսական
երկերի միջև:

«Թուղթ ընդհանրականի» բնագիրը կազմված է Մաշ-
տոցի անվան Մատենադարանում պահվող ութ ընտիր ձե-
ռագրերի հիման վրա, որոնք ժամանակագրական կարգով
ներկայացնում են հետևյալ պատկերը՝ XIII դարից երեք
ձեռագիր, XIV դարից՝ երկու, XV դարից՝ երկու և XVII
դարից՝ մեկ:

Բացառությամբ A ձեռագրի, մյուսները մեր բնագրում
ժամանակագրական սկզբունքով դարձյալ նշանակված են
լատինական տառերով

Ձեռագրեր B № 2496, ժ. 1294 թ.

C № 500, ժ. 1293—1305 թթ.

D № 3651, ժ. 1315 թ.

E № 581, ժ. 14-րդ դ. (1371° թ.)

F № 2678, ժ. 1426—1476 թթ.

G № 582, ժ. 15-րդ դ. (1443-ից առաջ և
հետո)

H № 3906, ժ. XVII դար⁸²

A № 912 ձեռագիրը թեև գրված է 1779 թ., սակայն,
նկատի ունենալով ձեռագրի նախագաղափարի հնագույն լի-
նելը և ընտիր գրչությունը, այն դրել ենք բնագրի հիմքում⁸³,
իսկ մյուս ձեռագրերի տարբերությունները՝ տողատակ:
Այն դեպքերում, երբ ճիշտ ընթերցում տալիս են այլ ձե-
ռագրեր, այդ ընթերցումը տարվում է բնագիր, ըստ որում
նշվում է նաև A ձեռագրի տարբերությունը:

A Ձեռագրին գրեթե համարժեք է նաև «Թուղթ ընդհան-
րականի» 1825 թ. Կոստանդնուպոլսի հրատարակությունը,
կատարված նույն հիմքից, ինչ որ A ձեռագիրը, սակայն
նախապատմությունը տրված է № 912 ձեռագրին, որովհետև
հրատարակության ընթացքում Ակնեցի Անդրեաս վարդապե-
տը, իր իսկ խոստովանությամբ, կատարել է խմբագրական

ինչ-ինչ անհրաժեշտ աշխատանքներ, մի փոքր հեռանալով բնագրից («Թուղթ ընդհանրական», Կ. Պոլիս, 1825 թ., էջ 4):

Շնորհալու «Թուղթ ընդհանրականը», ինչպես ներկայացրինք, որոշ առումով կանոնիկ երկ է և մեզ է հասել բազմաթիվ ընտիր ընդօրինակություններով: Համեմատական բնագիրը կազմելիս նկատի ենք ունեցել բոլոր այն տարբերակները, որոնք կարող են լուրջ ճշտումներ մտցնել բնագրում: Չենք նշել ուղղագրական բնույթի տարբերակումները, բացահայտ սխալներն ու վրիպումները, երբեմն նաև որոշիչ հոդերի անհարկի կիրառումը: Բնագրում բերվում են առավել ճիշտ ձևերը:

Նույն սկզբունքն ենք կիրառում նաև հատուկ անունների նկատմամբ. օրինակ՝ Ներսիսի-Ներսեսի, Ներսէսի:

Բնագիրը կազմելիս բացված են բոլոր հապավումներն ու համառոտագրությունները, պատիվները:

Ձանց ենք առել ձեռագրերի մանրամասն նկարագրությունը, միայն անհրաժեշտ դեպքերում (բնագրի ընդհատում, գլուխների հետևառաջություն, գրչության փոփոխություն և այլն) տողատակում տալիս ենք համապատասխան ծանոթագրություններ:

Բ Ն Ա Գ Ի Ր

**ԹՈՒՂԹ ԸՆԴՀԱՆՐԱԿԱՆ ՆԵՐՍԷՍԻ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ
ՀԱՅՈՅ ԱՌ ՀԱՄՕՐԷՆ ՀԱՅԱՍԵՌ ԱԶԻՆՍ, ՈՐՈՅ
ՏԵՍՉՈՒԹԻՒՆ ՀԱԻԱՏԱՑԱԻ ՆՄԱ Ի ՏԵԱՌՆԷ**

Ներսէս ծառայ Քրիստոսի և ողորմութեամբ նո-
 5 յին կաթուղիկոս Հայոց: Ընդհանուր հաւատացելոց
 հայկականացդ սեռից, որք յարեելս՝ ի սեփհական աշ-
 խարհդ Հայաստանեայց բնակեալք, և որք յարևմտեան
 կողմանսդ սահեալք նժդեհութեամբ, և որք ի միջերկ-
 10 յիրաբանչիւր յեզերս աշխարհաց ըստ մեղաց մերոց
 ցրուեալք ի քաղաքս և ի դղեակս, ի գիւղս և յազա-
 րակս, որոց այդոցիկ ամենեցունց՝ քահանայապետաց
 և քահանայից, վանականաց և քաղաքացնոց, իշխա-
 նաց և իշխեցելոց, զինուորաց դասուց՝ ճիւղավարժից և
 15 հետեակաց, դաւառապետաց և զործակալաց, տանու-
 տէրաց և երկրագործաց, վաճառականաց և արուես-
 տագիտանց և որոց միանգամ ի զանազան ճանապարհս
 ընթանան կենցաղոյս՝ ըստ ընտրութեան կամաց և յօ-
 ժարութեան, արանց և կանանց, մանկանց և երիտա-
 20 սարդաց, կատարելոց և ծերոց, որք ըստ օրինաց աշ-
 խարհի քաղաքավարեալք, և որք զերաշխարհիկք են

1 B Տեան ներսէսի
 2 B տեսչութեամբ
 5 B հաւատացելոց աստուծոյ
 6 E կողմանս յասեալք G յարևմտական
 8 B մէջ երկրեայս D ոչք
 9 C տարրերեալք
 18 B կամաց յոժարութեան
 21 B շիք գերաշխարհիկք

վարուք, ողջո՞յն սիրոյ և խաղաղութեան հասցէ յԱստուածընկալ և փրկական Սրբոյ նշանէս և ի հրեղէն լեզուաց Հոգոյն ընդունողաց Առաքելական նշխարաց,
 25 և ի Սուրբ Լուսաւորչին մերոյ Աջէս և Աթոռոյս: Որոց առաջի պաղատիմք յաղաշանս՝ որ առ Աստուած, յազագս ոգւոց ձերոց փրկութեան, բանալ զականջս մտաց ձերոց յունկնդրութիւն աստուածայնոց բանիցս այսոցիկ, զոր հանդերձեալ եմք ի պատուիրանաց Աստու
 30 ծոյ գնել առաջի ձեր որպէս զի՝ առաջնորդեալք մեօք ի շախիզս արդարութեան՝ արժանի եղիցի իւրաքանչիւրք ի ձէնջ՝ միոյ օթևանաց տան Հօր երկնաւորքի լինել ժառանգաւոր:

Հայցե՛մ և ես յամենեցունց՝ աղօթս ատնել և վասն
 35 մեր՝ բարուք տալ Աստուծոյ զհամար տնտեսութեանն, որ վասն ձեք, յորժամ կոչեցեալ պահանջիցէ ի մէնջ:

Գիտութիւն լիցի ամենեցուն ձեզ, զի հայցին մեր հոգևոր և եղբայրն ըստ մարմնոյ՝ սրբազան Կաթողիկոսն Գրիգորիոս, աթոռակալն և արեանաբուն մեծի
 40 Լուսաւորչին Հայաստանեայց և համանմանն նմին մարտութեամբ անձին և իմաստութեամբ, ա՛յն, որ բարուք հովուեաց երկայն ժամանակաւ զհօտդ բանաւոր, զոր ետ ցնա Քրիստոս ըստ Պետրոսի՝ թէ «Արածեա՛ զոչխարս իմ»*: որոյ հասեալ ի կատարումն հասակի՝ ըստ
 45 նահապետացն կարգի, նախ քան զվախճանն ազգումն

* Յովհ. ԻԱ. 17

23 C լիք սրբոյ

25 H աշոյս

27 F անձանց փխ ոգւոց

28 DFH աստուածային

30 B լիք մեօք E միով

35 B բարի որ

36 B կոչեալ

40 B մարտութեան

42 C զհաւատդ փխ զհօտդ

եղեալ նմա ի Հոգւոյն, կոչեաց զեպիսկոպոսունս և
 զվարդապետս և զհարս սրբոյ լերինն⁸⁴ և զորս ի յայլ
 կողմանց: Եւ թէպէտ և մեք ի բազում անգամ կոչմանէ
 նորին յայսոսիկ՝ հրաժարէաք յառաջին ժամանակսն,
 50 անարժան զանձն վարկանելով, սակայն յայժմուս՝
 ակամայ բռնազբօսելով զմեզ՝ ինքն ու ժողովք եպիս-
 կոպոսացն, ձեռնադրեաց զմերս անարժանութիւն յա-
 թոռ Կաթողիկոսութեան ազգիս Հայկայ և տանն թոր-
 գոմայ⁸⁵:

55 Եւ իբրև կատարեաց զգործ հրամանին՝ որ ազդե-
 ցաւ նմա ի վերուստ, յետ երից ամսոց փոխեցաւ իբր
 կոչմամբ առ Քրիստոս, դասաւորելով ընդ հարսն՝ հայ-
 րապետսն. ընդ առաքեալսն՝ երկոտասանիցն լրումն.
 ընդ հալածեալսն վասն արդարութեան՝ համբերողն ի
 60 հալածանս, և ի զանազան փորձութիւնս ի հակառա-
 կացն ճշմարտութեան, ընդ փառաւորեալսն՝ պա-
 տուեալն Յաստուծոյ և ի մարդկանէ ի կեանս: Որոյ և
 մահ՝ պատուական եղև առաջի Տեառն՝ ըստ զերագու-
 նից սրբոցն, զորոց ասէ մարգարէն. Ինքն նաւու հաւա-
 75 տոյ ընդ ծով աշխարհիս՝ հողմով Հոգւոյն ուղղակի նա-
 ւապետեալ ճշմարտութեամբ և առաքինութեամբ, եհաս
 անվնաս յանքոյթ և յառանց ալեաց նաւահանգիստն.
 և զմեզ եթող ի տաժանելի և յաղցաւոր կեանս, ի մէջ
 80 երևելեաց և աներևութից. Եւ ոչ այս միայն, այլ և ծան-
 րութեան բեռանց ի ներքոյ՝ հոգևորաց և մարմնաւո-
 րաց: Յորոց կրից թեթևացեալ ինքն թոհաւ յիմանա-
 լեացն կայանս՝ մերումս տկար և անզօր անձին յանձն

46 B հոգոյն սրբոյն

63 E չի՛ք առաջի տեառն

70 CDEH չի՛ք այս

71 C չի՛ք ծանրութեան

73 C չի՛ք յանձն

արարեալ բառնալ թիկանց զծանրութիւն հոգոց ամե-
75 նայն Եկեղեցեաց:

Եւ իմ յայտասիկ եղեալ՝ զարհուրիմ սարսեակ, զահ
և զերկիւղ դատաստանին Աստուծոյ զմտաւ ածելով,
որ վասն հովուաց և առաջնորդաց՝ ի Հին և ի Նոր
կտակարանս ասացեալ: Մինչ զի՝ ոչ «տալ քուն աչաց՝
80 կամ նինչ արտեանաց»*, յերկիւղէ այսոցիկ՝ շաքշարեալ
ոգուոյ իմոյ: Քանզի ի բազումս և ի զանազանս բաժա-
նին՝ անուանս և իրս մի գործ տեսչութեանս ոգոց՝ որ
կոչի կաթողիկոսութիւն և հայրապետութիւն, եպիս-
կոպոսութիւն և քահանայութիւն. և մի քան զմի առա-
85 լելեալ և նուազեալ: Քանզի՝ որ մեծն է ի սոսա, ծան-
րագունի բեռանց է ի ներքոյ, որպէս պարունակօղ զա-
մենայնն: Սակայն, ըստ գործոյն՝ անուանադրութիւնքն
մի և նոյն են իւրաքանչիւրոցն՝ քահանայութեանն և
քահանայապետութեանն:

90 Քանզի՝ վերակոչին ծնօղ, դայեակ, վարդապետ,
բժիշկ, դէտ, հովիւ, առաջնորդ, միջնորդ, դատարար և
այլ ևս յոլովագոյն անուանս, որովք խորհուրդ աս-
տուածպաշտութեանն կատարի, և օրէնք եկեղեցւոյ
Քրիստոսի ամբողջ մնայ:

95 Եւ արդ՝ զիա՞րդ օտար եղելոց ի մօրէ՝ կարիցէ լի-
նել որ ծնօղ, կամ դայեակ ըստ Պօղոսի. զի ասէ՝ «Որ-
դեակք իմ, զորս երկնեմ վերստին մինչև նկարեսցի
Քրիստոս ի ձեզ»**. և զարձեալ «Որպէս դայեակ մի՝ որ
սնուցանիցէ զմանկունս, այնպէս զթացաք ի ձեզ»***,

* Սաղմ. ձկն. 4:

** Գաղ. Դ. 19:

*** Ա. Թես. ք. 7—8:

76 E չիք եղեալ

81 B զանազանս փխ ի զանազանս

87 B արիւնադրութիւնք փխ անուանադրութիւնք

88 B ընդ նմի փխ մի

97 G զորս զարձեալ

100 Զի ծնեալքն բնութեամբ սիրեն զծնողսն. և սնեալքն
զգայեական: Իսկ առ որս փոխանակ սիրոյ՝ ատելու-
թիւն և օտարութիւն, զի՞նչ յոյս գոյ ծնանելոյ զայն-
պիսիսն վերստին՝ աստուածեղէն բանիւն յապաշխա-
րութիւն, կամ սնուցանելոյ հայրօրէն՝ ռամամբ և եր-

105 կիւղիւ Տեառն զնոսա:

Ո՞րպէս հնար է՝ լինել վարդապետ և ուսուցիչ և
քարոզ, ելանել ըստ հրամանին Աստուծոյ ի վերայ
բարձու լերին Սիօնի՝ որ է Եկեղեցի սուրբ և բարձրա-

110 ըստ Պօղոսի՝ որ առ Տիմոթէոս քարոզել զբանն՝ «ի
ժամու և ի տարածամու. յանդիմանել սաստել և մխի-
թարել»*. ուր աշակերտեալքն ցրուեալք են, և ոչ ժո-
զովեալք ի վարժարանի. և ո՛չ սիրողք վարժից ճշմա-
րիտ իմաստութեանն, ալ ստուգեան և նանրութեան, և
115 առ շարութիւնն կատարեալք, և ի բարեաց տղայա-
ցեալք:

Զիա՞րդ բժշկական գործոյն կարեմք լինել նմա-
նօղ՝ առ հիւանդացեալ ոգիսն ի խայթմանէ կամակոր
վիշապին, ի բնաւորականաց կամ յանբնականացն
120 ախտից բժշկել ջանալով, ուր ախտացեալքն ոչ միայն
ոչ են ի խնդիր առողջարար արուեստի հոգևոր բժշկաց,
ալլև դժկամակ լինին յարբումն դեղոցն օգտակարու-
թեան, եթէ ոք մատուցանէ նոցա յանդիմանութիւն կամ
խրատ, ըստ ստամոքսացաւոցն նմանութեան, որոց
125 դառն մաղձիւք ապականեալք իցեն: Եւ ոչ միայն այս,

* Բ. Տիմոթ. Գ. 3—4:

103 CD աստուածային

107 CD հրամանի տեառն փխ հրամանին աստուծոյ

112 B աշակերտքն

113 B ճշմարտի իմաստութեան E իմաստութեան ճշմարտի G վարժ

քանի փխ վարժարանի

120 B կամելով փխ ջանալով C ջանով

125 BFH շի՛ ասյ

այլ և ընդդիմաբանեն ևս նոցին, թէ բժիշկ՝ նախ զան-
ձընք քո բժշկեա յայդպիսի ցաւոց, և ապա առ իս մա-
տիցես յանդիմանօղ քո բանիւ:

- Կամ զիա՞րդ այնքան հեռացելոց ի մէնջ տեղեալ
130 և սիրով՝ հնար է լինել դէտ, ըստ հրամանին Աստու-
ծոյ՝ որ առ Եզեկիէլ, թէ՛ «Որդի մարդոյ դէտ կացուցի
զքեզ տանդ Իսրայէլի, զի թէ ոչ աղաղակաւ ազդ
արասցես նոցա զդարանակալութիւն և զասպատակ
թշնամւոյն, և նոքա սպանցին կամ գերեացին, զարիւն
135 նոցա ի ձեռաց քոց խնդրեցից»*: Մի միայն ունիմք
միտիթարութիւն յայսոսիկ զմիւս բանն՝ զոր ասէ Աս-
տուած առ սոյն մարգարէ՝ «Զի թէ զձայն բարբառոյ
քո լուիցեն, և անզգոյշ եղեալ կորիցեն, զու զանձն
քո ապրեցուցեր՝ ասէ, և արեան իւրեանց ինքեանք լի-
140 նին պարտականք»**:

- Զիա՞րդ հնար է մեզ և զհովութեանն օրէն լնուի
վայրի դալարւոջ աստուածային օրինացն հանգուցա-
նել, և կենդանարար ջրով հոգսոյն իմաստութեամբ
սնուցանել, զգայսն հալածել, և զվիրաւորսն բժշկել,
145 ի բացեայ լինելով հովուին և հօտիդ յոյժ հեռաւորու-
թեամբ ի միմեանց:

- Զիա՞րդ կարելի է մեզ լինել առաջնորդ այնպի-
սեաց, որք ոչ զկնի հետոց առաջնորդին յօժարին ընդ
արքունականն ընթանալ ճանապարհ, որ տանի հասու-
150 ցանէ յերկինս, այլ ընդ լայն և ընդարձակ պողոտայն,
որ հասուցանէ յատակս դժոխոց:

* Եզեկ. Գ. 17:

** Եզեկ. Գ. 19:

126 E դիմաբանեն

127 B առ իմս

129 B շի՛ ի մէնջ

137 E այն փիս սոյն

147 E շի՛ լինել

150 BCF շի՛ հասուցանէ C լայն և արձակ

Ո՞րպէս կարասցուք լինէլ միջնորդ ի մէջ Աստու-
 ծոյ և մարդկան՝ այնոցիկ, որք ոչ կամիցին պահել
 զպաշինս ուխտին, զոր եզին ընդ Աստուծոյ՝ մկրտու-
 155 թեամբն հրաժարեալ ի սատանայէ և յամենայն գոր-
 ծոց նորա և ի պատրանաց նորա, այլ ուխտազանց
 եղեալ ուխտին, զոր եզին Հոգւոյն Սրբոյ յաւուրն փր-
 կութեան, զկնի շարին ընթանան յօժարական կամօք՝
 բանիւք և գործովք:

160 Զիւրօրդ կարիցեմք և զքահանայապետական դա-
 տաւորութիւնն ի գործ արկանել առ ազգ այնպիսի, որք
 ոչ միայն դատաստանի աստուածային օրինացն ոչ ի
 ներքոյ անկեալ հնազանդին, այլ և դատաւորաց եկե-
 ղեցւոյ՝ նստին դատաւորք անիրաւութեան, և ինքեանք
 165 գերանալից աշօք եղեալ՝ դատին միշտ շարաշար բամ-
 բասանօք և անդուռն բերանով զշիւղս յանցանաց վա-
 րուց նոցա:

Եւ արդ՝ վասն զի այսօրիկ այսպէս, զարհուրիմ և
 զոգամ յերկիրէ զատաստանացն Աստուծոյ. մի՞ գուցէ
 170 այս գործ տնտեսութեան՝ յանձն եղեալ ինձ յԱստու-
 ծոյ, փոխանակ փառաց՝ անարգութեան լինիցի պատ-
 ճառ, և փոխանակ անթառամ պսակացն՝ ըստ խոստ-
 մանն ամօթ երեսաց: Եւ փոխանակ լսելոյ թէ՛ «Ծա-
 ոա՛յ բարի և հաւատարիմ»*, որպէս և ծառայքն՝ որք
 175 յարգեցին զտուեալ տաղանդսն և շահաբերք եղեն
 Տեառնն, զահագինն լսել և զսարսափելին հրաման ընդ
 ոչ շահեցելոյ ծառային, թէ՛ «Ծառա՛յ շար և վատ,
 պարտ էր քեզ զարծաթ բանի իմոյ արկանել ի սեզա-
 նաւորս, որք են ոգիք մարդկան, և ես եկեալ տոկո-

* Մատթ. ԻԵ. 21:

- 158 B չի՛ք ընթանան
- 163 CDF հնազանդեցան
- 167 B նոցա լինիցի ամօթ
- 174 B որ
- 175 B չի՛ք զտուեալ
- 179 B որ

180 սեօք պահանջէի զիմն»^{*}. այսինքն՝ ընդ բանին, զոր
 ի բէն լսէին, և զգործոցն կատարումն ի լսողացն: «Եւ
 զի դու ո՛չ ետուր քոց ծառայակցացն զկերակուքն հոգ-
 ւոց՝ յորժամ ժամանակ էր լսելոյ, վասն այգորիկ՝ ա-
 սեմ, առէք ի դմանէ զարծաթ շնորհաց իմոց, և տուք
 185 այնմ, որ կատարելապէս աճեցոյց զբան իմ, ըստ կա-
 տարեալ թուոյ տասն բանքարացն. և զծառայո՞ւ անպի-
 տան եղեալ ի գործ պաշտաման իմոյ, յորում եղի,
 հանէք ի խաւարն արտաքին»^{**}:

Եւ թէ զի՞նչ արարից, զի ապրեսցի անձն իմ յա-
 190 հագնալուր սպառնալեաց աստի, տարակուսելի է ինձ:
 Քանզի շրջել առ ամենեսեան՝ ընդ ամենայն կողմանս
 աշխարհի, և զարողել զբանն Աստուծոյ ըստ նմանու-
 թեան առաքելոցն սրբոց, անկարելի է՝ յաղագս ժա-
 մանակիս շարովեան և բազմիշխանութեան: Եւ քա-
 195 ղաք թագաւորական և բազմաժողով ոչ գոյ ազգի մե-
 րում, որպէս զի անդանօր նստելով յաթոռ հայրապե-
 տութեան և վարդապետութեան՝ ուսուցանէաք ժողո-
 վըրդեան մերոյ զաստուածային պատուիրանս, ըստ ա-
 ռաջի հայրապետացն և վարդապետաց: Այլ եմք իբրև
 200 զայծեամն յորսորդաց և ի շանց փախուցեալք՝ ի քա-
 րանձաւիս յայս բնակելով⁸⁶, յորում ոչ և մարմնական
 հարկաւոր պիտոյիք շատացեալք ի գիւղից, կամ յա-
 գարակաց, յորոց ունիմք և ո՛չ մի: Նաև ո՛չ անդաս-
 տան հողոյ, զի վաստակօք և աշխատութեամբ զպէտս
 205 մեր լնուաք, և ո՛չ օգնութիւն ուստեք, որպէս արժան
 էր, ի թագաւորաց և յիշխանաց ի Քրիստոս հաւատա-
 ցելոց: Այլ միայն ի Տեառնէ Աստուծոյ՝ ըստ մարգա-

* Մատթ. ԻԵ. 26:

** Մատթ. ԻԵ. 27—30:

180 C ի բանէ D ի բանէն որ

200 F չիք ի քարանձաւիս... յորում

201 F չիք ոչ և մարմնական... շատացեալք E մարմնաւոր CE չիք

210 ըէին խրատու, զի ասէ՝ «Բնկեա ի Տէր զհոգա քո, և նա
 կերակրէ զքեզ»*. և դարձեալ՝ «Ո՞ յուսացաւ ի Տէր,
 և յամօթ եղև»**: Եւ զի այսոքիկ այսպէս, և սպանուա-
 լիք դատաստանին Աստուծոյ աններելիք ի վերայ
 պղերգացն հովուաց և հեզգացելոց, որք ոչ արածեն
 զբանաւոր հօտս Քրիստոսի յաստուածեղէն նորա վար-
 դապետութիւնս, և ոչ արբուցանեն զշտրն կենդանի՝
 215 իմաստութեանն Աստուծոյ:
 Եւ զի՝ իմս տարտամութեան անկաւ այս վիճակ
 հոգևոր տնտեսութեան, յորում ոչ է արթնութիւն սգ-
 ւոյ և ոչ զօրութիւն մարմնոյ և ոչ պատահումն բարւոյ
 ժամանակի, ըստ վերագրելոցդ: Վասնորոյ՝ անգիտա-
 220 նամ եթէ զի՞նչ գործեցից: Թողուլ լքանել զհօտս հո-
 վուապետին ի խնամոց հովուութեան, և զգառինսն ի
 գայլոցն տեսանելով յափշտակեալս և անտես առնել,
 անհաւատութեան է նշանակ, մանաւանդ՝ գիտողի
 զկամս Աստուծոյ և ոչ տգիտի: Քանզի թէ առ տգիտու-
 225 տեան ոք գործէ զանպատշաճսն՝ ըմպէ զան, բայց սա-
 կաւ, ըստ տէրունական հրամանին, իսկ գիտութեամբն՝
 բազումս և սաստկագոյնս, թէպէտ և յայժմուս ոչ ոք է
 տգէտ յընտրողութիւն բարւոյն և շարի, թէև՝ կամաւ ոք
 տգիտանայ: Իսկ փութալ ի խրատել և ուսուցանել՝ ըստ
 230 աստիճանիս գործոյ հարկաւորութեան, և միշտ ճմլել
 լեզուաւ զկաթն բանին Աստուծոյ ի բերանս հոգւոց
 տղայացելոց ի Քրիստոս, ահա յանհնարիցն է, ըստ
 վերագրելոցդ՝ այսմ ժամանակի և տեղւոյ, անձամբ
 մերով զայս առնել: Սակայն, զի մի՞ ամենևին անպը-

* Սաղմ. ԾԴ. 23:
 ** Սաղմ. ԻԴ. 20:

- 211 B շիֆ աստուծոյ
- 224 CF տեան
- 226 ABGH թէև B տէրունեան
- 229 D շիֆ ի խրատել
- 230 D շիֆ գործոյ
- 233 CDEF յայժմու

- 235 տուղք եղիցուք առ ձեզ հաւատացեալ ժողովուրդք մեզ
 ի Հոգւոյն Աստուծոյ, արդարապէս դատեցաք մեք, և որ
 ընդ մեզ եպիսկոպոսունք և վարդապետք, յիշեցուցա-
 նել ձեզ զրոժ վպատուիրեալսն յԱստուծոյ ի հին և ի
 նոր կտակարանս: Նմանելով յայսմիկ մեծի անաբե-
 240 լոյն Պողոսի, որ ոչ միայն շրջելով ի տար աշխարհ
 քարոզէր զաւետարանն, որպէս և ինքն իսկ ասէր՝ յԵ-
 բուսաղեմէ մինչ ի Լիւրիկեա⁸⁷, այլ և ի կապանս զոլով՝
 թղթովք հաստատէր զաշակերտեալսն, որպէս և յայտ
 առնէ զրելովն՝ «աղաչեմ զձեզ ես, որ կապեալս եմ ի
 245 Տէր, արժանի զնալ կոչմանն, յոր կոչեցարուք»^{*}:
- Ընդ նմին և մեք իբրև ի կամաւոր բանտէ, և ի կա-
 պանաց՝ յայսմ տօթագին քարանձաւի արգելեալք, զրոժ
 ձեռին մերոյ խօսիմք, որպէս բերանով ընդ ամենե-
 սին, որք ունիցին ականջս լսելոյ: Ոչ զմեր ինչ բան,
 250 այլ զառաքելոցն և զմարգարէիցն և զվարդապետացն
 եկեղեցւոյ երկրորդելով զբանից նոցա զօրութիւն ի
 լսելիս ձեր: Զորս եթէ լուեալ՝ յօժարութեամբ ի միտ
 առնուցուք, որպէս բարի երկիր և պարարտ զսերմա-
 նեալսն յինքեան՝ և գործով պտղաբերեսցիք Աստուծոյ,
 255 անձանց ձերոց փրկութեան և մեզ վարձուց լինիցիք
 պատճառ: Ապա թէ ոք ոչ լուիցէ մտադիւրութեամբ,
 այլ արհամարհիցէ որպէս ապստամբ յԱստուծոյ. և
 կամ թէ լուեալ և ոչ պտղաբերեսցէ գործով զարդարու-
 թիւն, այլ անզեղջ հոգւով և ապառուժ սրտիւ կայ ան-
 260 յուսութեամբ ի մեղս անզարձ մինչ ի վախճան, մեք

* Եփես. Գ. 1:

236 EF սրբոյ փխ աստուծոյ

242 CD Լուրիկէ

245 B յոր և

249 B շի՛ լսելոյ

252 G յոր

257 B և փխ այլ, իբրև

259 CDEH սպառումն

անպարտ եմք յարենէ նորա առաջի Քրիստոսի՝ վկայութեամբ Աստուծոյ և հրեշտակաց նորա և ձեր լսողացդ ամենեցուն: Քանզի ոչ խորշեցաք, կամ արգելաք ի պատմելոյ նմա զբանն Աստուծոյ:

- 265 Եւ արդ՝ որպէս ի մասունս մարմնոյ քան զամենայն պատուականագոյն և առաջին՝ զլուխն է, յաղագս տեղւոյն բարձրութեան և զգայարանացն ի նմա եղելոց, և ապա այլքն յանդամոց մի ըստ միոջէ. այսպէս և յանդամս հոգւոյն՝ մեծ և առաջին իբրև զգլխոս է
- 270 հաւատոյն ճշմարտութիւն. և ընդ նմին յարմարեալք որպէս անձն ընդ զխոյ՝ զործք արդարութեան մեծամեծք և փոքունք, ըստ պատուիրանացն Քրիստոսի Աստուծոյ: Վասն այսորիկ և մեք նախ և առաջին զգլխոյն ամենայն բարութեանց զհաւատոյն բունն հարկանելով
- 275 դիցուք առաջի լսողացդ, ոչ նորոգ ինչ գրելով, այլ ի վերայ հիման առաքելոց և մարգարէից և հարց սրբոց շինելով համառօտ բանիւ, զի մի յանուստմն տգիտաց լսելով բան, որ ոչ ըստ ուղղափառ եկեղեցւոյ դաւանութեան, այլ արտաքոյ Աստուածաշունչ գրոց բարբառին
- 280 ի կործանումն լսողաց, մոլորիցի որ ի ճշմարտութենէն: Այլ զի գիտիցէք, թէ յո՞վ արդեօք հաւատացիք ի մկրտութեանն աւուր, ըստ Պօղոսի՝ որ ասէ՝ «Գիտեմ յո՞ հաւատացեալն եմ»*, եւ կամ թէ՛ որպէս արժան է ունել ուղղափառ քրիստոնէին զդաւանութիւն հաւատոյն, յորում և սկսանիմք պարզ և յայտնի բանիւ ցուցանել զհաւատոյ ճշմարտութիւն:

*Բ. Տիմոթ. Ա. 12:

264 G շիֆ նմա

271 G ունքն փխ անձն

272 C շիֆ աստուծոյ

274 C բուն

276 G շիֆ եկեղեցւոյ

283 G շիֆ բանիւ

286 ACDFH զհաւատոյ դաւանութեան

Պարտ և արժանի է Քրիստոսի երկրպագուաց և յանուն սուրբ Երրորդութեանն մկրտելոց խոստովանել համազոյ զերիս անձնաւորութիւնն՝ Հօր և Որդոյ և
290 Հոգւոյն սրբոյ, մի բնութիւն և մի աստուածութիւն և մի իշխանութիւն՝ համապատիւ և զուգափառ: Ոչ յումեքէ եղեալ և ոչ յետոյ սկսեալ և ոչ ի խոնարհութենէ ի բարձրութիւն ամբարձեալ, կամ ի տկարութենէ ի զօրութիւն փոփոխեալ, այլ յառաջ քան զամենայն յաիտեանս էր և յայժմուս է և յանվախճան յաիտեանսն եղիցի՝ անեղ և անմահ էութիւն, աներեւոյթ ի բնութենէ և երեւի վասն արարածոցս, տեսող ամենայնի և անտես յամենայնէ:

Հայր՝ անսկիզբն և անծին: Որդի՝ ծնեալ ի բնութենէ Հօր, այլ՝ անժամանակ: Ոչ ըստ մարդկան ծնընդնան ախտաւոր և հոսանուտ, զոր և զմտաւ ածելն է հայհոյութիւն, թող թէ բարբառել բանիւ, այլ որպէս լոյս ի լուսոյ և հուր ի հրոյ, զի ոչ են օտարք ի բաժանիլն, այլ մի ճառագայթ և մի ջերմութիւն հրոյն և
305 լուսոյ, ծնելոյն և յորմէ ծնաւն. և մի է բնութիւն երկաքանչիւրոցն, թէպէտ և բաժանին ի միմեանց անձամբ: Նոյնպէս և լոյս Որդի՝ ի լոյս Հօրէ, և հուր աստուածութեանն Որդոյ՝ ի հրոյ աստուածութեան Հօր յառաջ եկեալ ծննդեամբ, ոչ են այլևայլ, այլ մի և նոյն
310 բնութեամբ:

Իսկ օրինակ անօրինակ ծննդեանն Որդոյ ոչ աջ ինչ է, բայց որ ի մեզ մտացս ծնունդ զբան, թէպէտ և ոչ ամենայնիւ համեմատի ճշմարտութեանն օրինակս: Վասն որոյ և բան ասի՝ յաղագս անապական գոլոյ
315 ծննդեանն: Իսկ որդի, զի ի Հօր բնութենէ է և ոչ օտար ի նմանէ, կամ արարած, ըստ հայհոյութեանն Արիոսի⁸⁸: Եւ հնար իմանալոյ զանիմանալին՝ ոչ այլ ինչ է,

296 E բնութիւն փխ էութիւն

311 B անօրինական

բայց հաւատալ ասացելոցն ի գիրս սուրբս, և ոչ ընդ
քննութեամբ արկանել զանքննելին, որք անհաս մտաց
320 ասացին զաստուածային ծնունդն և անձառ բանից:

Նոյնպէս և Հոգին սուրբ՝ բղխումն ասի առ ի Հօրէ
և փառակից Որդւոյ, Աստուած կատարեալ որպէս զՀայր
և զՈրդի:

Մի կամք՝ երից անձնաւորութեանն և մի զօրու-
325 թիւն և մի արարչութիւն:

Հայր կամեցաւ ստեղծանել զերևելի և զաներևոյթ
արարածս, և Որդի՝ զոչացոյց լանգոյից, և Հոգին սուրբ
զարգարեաց իմաստութեամբ:

Եվ նոյն ինքն բանն Աստուծոյ, որ արար զմարդն
330 ի պատկեր իւր, և երևեցաւ նմա յետ յանցաւորութեանն
և ամենայն արգարոցն առաջնոց՝ Նոյի և Աբրահամու և
Իսահակայ և Յակոբայ և Յօրայ, Մօսիսի և Ահարօնի
և Յեսուայ և այլոց մարգարեիցն, և խօսեցաւ ընդ նո-
սա, ի ժամանակս վերջինս աւետօք հրեշտակապետին

335 Գաբրիելի էջ յորովայն կուսին Մարիամու, և առեալ ի
բնութենէ նորա մարմին և հոգի և միտս, և խառնեաց
նոր և անձառելի միաւորութեամբ ընդ Աստուածու-
թեան իւրում. և զարգացեալ յորովայնին իննամսեաց
ժամանակաւ որպէս մանուկ, ծնաւ Աստուած և Մարդ
340 կատարեալ, անշփոթ էութեամբ և անբաժանելի միա-
ւորութեամբ, մի Քրիստոս և մի անձնաւորութիւն նորա,
յերկուց բնութեանց միացելոց:

Կաթնասուն եղև որպէս զմարդ, և ի հրեշտակաց
փառաւորեցաւ որպէս զԱստուած:

345 Շրջեցաւ յաշխարհի կատարիչն ամենայնի զամս և,
մինչև ի կատարումն հասակի մարդկութեանն, մկրտե-
ցաւ ի ծառայէն որպէս զմարդ, և վկայեցաւ ի Հօրէ և
ի Հոգւոյն որպէս զՈրդի բարձելոյն:

319 B որ փխ որք

344 B անձնութիւն

343 B եղեալ

347 C չի՞ զմարդ

- Փորձեցաւ ի սատանայէ որպէս զմարդ և յաղթեաց
 350 փորձողին որպէս զԱստուած:
- Քաղցեալ և ծարաւեցաւ և ննջեաց և արտասուեաց
 և վաստակեցաւ որպէս մարդ՝ մտեալ ընդ օրինօք
 մարմնոյ, և կատարեաց զսբանչելիս և նշանս և եցոյց
 զօրովիւնս աստուածայինս՝ որպէս զԱստուած կատարեալ:
- 355 Եկն կամաւորաբար ի շարշարանս, և շարշարեցաւ
 անշարշարելին՝ շարշարելի բնութեամբ ի վերայ Խա-
 շին. մեռաւ անպարտական մահու՝ մահկանացու
 մարմնովս, վասն կենդանացուցանելոյ զմեռեալ մե-
 360 ղօք բնութիւնս. էջ ի գերեզման և արար աւարումն
 կրկին դժոխոց մարդկային հոգւովն՝ միացելովն ընդ
 աստուածութեանն, հոգւոցն՝ որ ի դժոխս, շնորհելով
 ազատութիւն: Իսկ աստուածային մարմնոյն յարու-
 365 թեամբն՝ տալով յոյս յարութեան մահկանացու բնու-
 թեանս յապականութենէ մահու. յարեալ ի մեռելոց իշ-
 խանաբար յաւուր երրորդի, և երևեցաւ աշակերտաց
 իւրոց՝ հրկոտասանիցն և եօթանասնիցն և հինգ հա-
 քարոցն և այլոց բազմաց, որք եղեն նորա վկայք և
 քարոզք ընդ տիեզերս. և յաւուրս քառասունս երևեալ
 370 նոցա և խօսէր ընդ նոսա:
- Եւ ի լրումն քառասնեկի աւուրցն՝ վերացաւ ի յեր-
 կինս և նստաւ ընդ աջմէ Հօր ի բարձունս՝ մերով բնու-
 375 թեամբս, յորմէ անբաժանելի էր Աստուածութեամբն,
 և գալոց է նովին մարմնովն՝ փառօք Աստուածութեան
 իւրոյ և Հօր՝ յարուցանել զմեռեալս և դատել զաշխար-
 հըս արդարութեամբ՝ բարեգործացն զբարեացն տալով
 ժառանգութիւն և զանվախճան թագաւորութիւնն, իսկ
 գործողացն շարեաց՝ զամօթ յաւիտենից և զտանջանսն
 քառ իւրաքանչիւր գործոց:

359 B զմեռեալս մեղօք բնութեամբս

360 B աւերումն

364 CB յազատութեամբն փխ յարութեամբն

380 Եւ արդ՝ այս դաւանութիւն ճշմարիտ հաւատոյ՝
հիմն է աստուածայնոյ տաճարիս որ ի մեզ: Իսկ գործք
բարեաց՝ շինուածն է ի վերայ այսր հիման, Որպէս և
Տէրն զդաւանութիւնն Պետրոսի եդ որպէս զվէմ՝ հիմն
իմանալի Եկեղեցւոյ իւրում, և զինքն որպէս զշինող,
385 և զընտրելոց իւրոց բարեգործութիւնս՝ որ յամենայն
ազգաց իբրև զնիւթ շինուածոց՝ փոխանակ քարի և
փայտի և այլոց պիտոյից:

Գարձեալ՝ է նա որպէս զճարտարապետ, և մեք
որպէս զմշակս հրամանատարս: Ըստ որում ասաց
390 աշակերտացն, թէ «Առանց իմ՝ ոչ ինչ կարէք առնել»*:
Գրէ և Պօղոս, թէ՛ «Ես զհիմաստութիւնն Աստուծոյ հիմն
եղի»** որ է Քրիստոս, և որ ի նա հաւատն ճշմարտու-
թեան, «բայց՝ այլ է, որ շինէ..., այսինքն՝ որ էն և
որ զալոց էն յաշխարհ: Եւ շինելն՝ գործովք, զոր կա-
395 մի իւրաքանչիւր ոք, եթէ բարի և եթէ չար:

«Եթէ ոք շինէ ասէ ի վերայ հիմանս այսորիկ ոս-
կի»***, որ է արդարութիւն և ճշմարտութիւն, արծաթ,
որ է մաքրութիւն մտաց և սրբութիւն սրտի, ականս
պատուականս, որ են մասունք բազմապատիկ առաքի-
400 նութեանց, սէր, խոնարհութիւն, ողորմածութիւն, անո-
խակալութիւն, պահք, աղօթք, ժուժկալութիւն: Այսո-
քիկ և որ նման սոցա են պատուական ակունքն՝ շի-
նեալք յարդարոց անձանց ի վերայ հիման հաւատոյն:

* Յովհ. ԺԵ. 5:

** Ա. Կորնթ. Գ. 10:

*** Ա. Կորնթ. Գ. 10:

**** Ա. Կորնթ. Գ. 12:

382 B շինուած ի վերայ

383 B շիւ և

388 BC գտաճարապետ B մեք իբրև

394 B գործ G զալոց էր

396 B շիւ ասէ

400 BG ողորմութիւն

405 Իսկ մեղաստիբացն անձինք՝ ոչ ի պատուական և
 ի հաստատուն նիւթոցս յայսցանէ ասէ, շինեն զշինու-
 ծըս իւրեանց ի վերայ հաւատոցն հիման, այլ յանար-
 գաց և ի դիրավատնելեաց, այսինքն՝ փայտ, խոտ,
 եղէզն: Փայտն՝ զթանձրագունից մեղաց ունելով զաե-
 սակ, զապականութեան, զպոռնկութեան, զգողութեան,
 410 զյափշտակութեան, և որ նման սոցա. խոտն՝ զխոր-
 հըրրոցն շարութիւն ժողովեալս ի սրտի. եղէզն՝ զբա-
 նիցն գարշութիւնս նշանակէ, զորս բղիսն ի բերանոց
 մարդիկ, զլեզուն դործարնն տուեալ սատանայի, թըշ-
 նամանելով և անարգելով զընկերս՝ զանազան և պէս-
 415 պէս հայհոյութեամբ: Որ ըստ գեղջկացն բարբառոյ՝
 յիշոցք անուանին, և ըստ գրոց սովորութեան՝ անէծք
 և թշնամանք և որ այսպիսի են անուանք, զորոց և
 Դաւիթ ասէ, թէ՛ «Անիծիւք և դառնութեամբ լի են բե-
 րանք նոցա»*: Նաև ստութիւնն և շարախօսութիւնն և
 420 մատնութիւնն և այլք՝ որ յայս յարին, բանք անիրա-
 ւութեան՝ յեղեգան են օրինակի:

Եւ զայսոցիկ զերկուց հակառակ շինուածոց նիւթս՝
 որ ի պատուականաց և յանարգաց, հուրն՝ ասէ ընտ-
 րեսցէ, քանզի հրով յայտնելոց է դատաւորն: Եթէ գոր-
 425 ծըն, զոր շինեաց ի վերայ հաւատոցն հիման, ոսկի է
 և արծաթ և ականս պատուականս, որք ոչ ապականին,
 այլև սրբին ի հրոցն, գործօղն կեցցէ՝ և վարձս առցէ:
 Իսկ եթէ խոտ է և եղէզն և փայտ, որ դիրաւ ապակա-
 նին ի հրոց անտի, որ գործեացն զայն՝ տուժեսցի: Վա-
 430 սընզի, զորօրինակ ապարանք՝ հիմամբն միայն չեն
 բաւական լինել ի բնակութիւն մարդկան, այլ՝ պէտս
 ունին որմոց և ձեղուանց և այլոց շինուածոցն: Նոյն-

* Սաղմ. թ. 7:

405 CEF նիւթոյս յայսմանէ

422 շի^f հակառակ

431 G շի^f լինել

պէս և հաւատովն միայն, առանց գործոց, ոչ ոք կարէ
զանձն իւր շինել տաճար Աստուծոյ:

435 Եւ որպէս զլուխ՝ առանց անձին յարմարութեան
ոչ կարէ կրել կենդանութիւն, և ոչ անձն՝ առանց զխոյ,
նոյնպէս և հաւատ՝ առանց գործոց, և գործք՝ առանց
հաւատոյ, մեռեալ են երկոքին, ըստ առաքելոյն:

Վասն որոյ, աղաչեմ զամենեւեան, զի ընդ հաւա-
440 տոցդ ճշմարտութեան, զոր ընկալայք ի ծննդենէ աւա-
զանին և ունիք հաստատութեամբ, յարմարեցէք և
զգործս արդարութեան, զի մի՛ միով աշօք միայն լու-
սաւորիցէք զանձինս, այլ և իրկոքումբք պայծառանայ-
ցէք: Եւ մի վստահանայք ի սնտոի յոյսն անմտաց, որք

445 ասեն, թէ՛ բաւական է հաւատոյն միայն ճշմարտու-
թիւն քրիստոնէին՝ փրկել ի տանջանաց և արժանաւո-
րել արքայութեան: Զի, զորօրինակ, մեռեալ անդամ շին
ինչ պիտանացու ի գործ մարմնոյն. նոյնպէս և մե-
ռեալ հաւատ՝ ոչ տայ զօրութիւն հողոյն, այլ մանա-
450 ւանդ՝ առաւելագոյն տանջանաց պարտական կացուցա-
նէ զունօղն իւր, որպէս այն, որ զմի տաղանդն պա-
հեաց և ոչ շահեցաւ նման ընկերացն, զի տաղանդն՝
հաւատն է, և շահ տաղանդացն՝ գործքն:

Եթէ վասն է՞ր ասի հաւատ՝ մեռեալ առանց գոր-
455 ծոց, յայտնի արասցուք, որոց ոչ գիտեն:

Հաւատոյն անուն մի է, բայց կրկին ունի զօրու-
թիւն: Առաջին՝ դաւանութեան հաւատն, որ է խոստո-
վանութիւն ի սուրբ Երրորդութիւնն, զոր ընկալաւ իւ-
րաքանչիւր ոք յաւազանէն: Երկրորդ, հաւատ այն է,
460 որ զբանս, զոր Հոգին Սուրբ խօսեցեալ է բերանով
մարգարէին և առաքելոցն և եկեղեցւոյ վարդապետօք,
զորս ի գիրս սուրբս գրեցին, շհամարի առասպելս և
սուտս, այլ հաւատայ թէ ճշմարիտ են և ուղիղ, այն-
պէս, որպէս թէ աշօք իւրովք տեսանէ զամենայն զե-

465 զեալսն և զլինելոցն և զոր էնն: Եղեալն այն է, զոր
 պատմեն, թէ ամենայն երևելի և աներևոյթ բնութիւնք
 ոչ էին և յԱստուծոյ հրամանէն ստեղծեալ եղեն, և որ
 ինչ յետ լինելութեան արարածոց սքանչելիք և զօրու-
 թիւնք եղեալք յԱստուծոյ՝ պատմին ի զիրս, ի հնումն
 470 և ի նորումս: Եւ լինելոցն այն է, զոր ասեն՝ բարե-
 գործացն բարի հատուցումն լինել յԱստուծոյ, և շա-
 րագործացն՝ տանջանք և հուր յաւիտենական: Եւ որ
 էնն այն է, զոր քարոզեն յամենայն բանս իրեանց, թէ՝
 Աստուած մերձաւոր է առ ամենեւեան և ոչ հեռաւոր,
 475 և զոր խորհին մարդիկ ի միտս իրեանց, բարի կամ
 չար, իմանալ զամենայն, և զոր խօսին բանս լեզուա՝
 լսէ անսխալ, և զոր գործեն մարմնով ի ծածուկ՝ տե-
 սանէ յայտնապէս, զի շիք արարած աներևոյթ առ ի
 նմանէ:

480 Արդ՝ որ այսոցիկ ի բոլոր սրտէ հաւատայ, նա է,
 որ ունի հաւատ կենդանի, որ և ոչ՝ երբէք յանդգնի
 կամ խորհել շարութիւն ի սրտի, կամ խօսել անիրա-
 տութիւն բերանով, կամ գործել զմեղս անձամբ իւրով,
 զի թէ ի միոյ ուրուք մերձ լինելոյ, արգելուն մարդիկ
 485 յանարժանս զորթելոյ. յորժամ հաւատայ որ զԱս-
 տուած՝ լինել տեսող, զիս՝ որ ժպրհի, կամ խօսել ինչ,
 կամ գործել կամակոր մտօք զշարութիւն: Իսկ՝ որ
 բանիւ միայն ունի զառ ի յԱստուած խոստովանու-
 թիւնն, այլ ոչ գործով, այնպիսոյն հաւատն ասի մե-

490 րեալ:

Եւ արդ վասն զի ընդ բազմատեսակ տնտեսական
 գործոցն անուանս, որ հաւատացաւ մեզ ի Տեառնէ ի
 ձեռն սրբոյ Աթոռոյս սպասաւորութեան, է և բժշկա-

470 B ասն թէ

471 B շարեացն

477 CD շիք ի ծածուկ

489 B շիք ասի G մեռեալ է

491 B շիք վասն շիք տնտեսական CEGH բազում

- կան անուռն և գործ, վասն որոյ որպէս բժիշկ՝ ճանաչե-
- 495 լով զհիւանդացելոյն ախտարար ցաւոցն զպատճառս, հրամայէ ի վնասակարացն ի բաց կալ և զառողջա-
 քարն ընգունել զեղ և կերակուր. այսպէս և մեք զընդ-
 հանրական եկեղեցւոյ Քրիստոսի հոգևոր բժշկութեան
 ունելով զփոյթ, տեսանեմք մտաց աշօք, թէ և ոչ զա-
- 500 մենեսեան, այլ զյոյրովագոյն մասն աշխարհի, զի յա-
 զագս մեռելոտի գործոց՝ մեռեալ ունին և զհաւատն⁸⁹:
 Եւ կամիմք որպէս զբժիշկ ուսուցանել ամենայն անձին՝
 զմահաբեր ախտից իւրեանց զպատճառսն և զկենդա-
 նարար հոգւոց զդեղսն, զոր թէ առեալ ըմպիցէք առանց
- 505 դժկամակ լինելոյ, և ի բաց մաքրիցէք յոգւոց ձերոց
 զգառնութիւն մաղձիցն ապականութեան՝ խոստովա-
 նութեամբ և ապաշխարութեամբ, արժանի լինիք ողոր-
 մութեանն Աստուծոյ, և առ ի նմանէ խոստացելոց բա-
 րութեանցն: Իսկ որոց ոչ թուին ախորժելի ասացեալքս
- 510 ի մէնջ, կամ՝ յազագս ծուլութեան և մեղսասիրութեան,
 կամ՝ վասն արհամարհելոյ զմեօք, առ այնպիսիսն՝
 զմարգարէականն ասացուք, թէ որ «անօրինելոցն է՝
 անօրինեսցի և որ արգարանալոցն է՝ արգարասցի»^{*}:
 Մեք, զոր հրամայեալն է մեզ՝ արասցուք, աղաղակե-
- 515 լով որպէս զէտ ի բարձր զիտանոցէ զպատուիրանս
 Աստուծոյ ի լսելիս ձեր: Այսուհետև՝ առնելն և ոչ առ-
 նելն ի կամս ազատութեան իւրաքանչիւր անձին է:
- Բայց մի ոք կարծիցէ զմէնջ, թէ իբրև առողջս
 զմեզ համարելով յախտից մեղաց, ձեզ միայն զբժշկա-
- 520 կանս զայս մատուցանեմք զեղ՝ որպէս հիւանդացելոց
 այլ ծանիցէ ամենայն ոք, զի մեք առաւել քան զամե-
 նեսեան ունիմք պէտս հոգւոց բժշկութեան: Բայց որ-

* Ես. Ի. Ա. 2:

494 B և փխ որպէս

502 BH ցուցանել

505 BH իւրոց

520 B չի՞ որպէս

- 525 պէս յիմար հիւանդի է զիւրն առողջութեան դեղ՝ զոր մատուցանէ նմա ախտացեալ ոմն բժիշկ ի բաց մեր-
 ժեւ, տեսանելով զցաւս մարմնոյ նորա, նոյնպէս
 իմաստնոյ է ոչ զբնութեան բժշկին ունել փոյթ, թէ
 առողջ է և կամ հիւանդ, այլ զդեղին քննել զօգտակա-
 րութիւն, եթէ առողջարար իցէ, եթէ՛ վնասակար:
- 530 Արդ և դուք մի վասն մեր անարժանութեան և ի
 հոգևորսն պակասութեան զօգտակար դեղս հոգւոց,
 զորս մատուցանեմք ձեզ, արհամարհիցէք և ոչ ընդու-
 նիցիք յանձինս: Զոր աղաչեմք ընկալարուք սիրով և
 յօժարութեամբ ոչ վասն մեր ինչ փառաց և պատուոյ,
 զոր ոչ պահանջեմք յումեքէ, թէ և էաք արժանաւոր,
 535 այլ վասն սիրոյն Քրիստոսի, որ կոչեաց զմեզ յիր ար-
 քայութիւնն և ի փառս, զի թէպէտ և մեր անարժան
 եմք, այլ բանս վասն զի աստուածային է, արժանա-
 ւոր է ընդունելութեան: Եւ ընդունելութիւնն ոչ այլ ինչ
 եղիցի, այլ կատարումն գործոց:
- 540 Վասն որոյ, աղօթեսցուք ի վերայ միմեանց, մեր
 յաղագս ձեր՝ որպէս զլուխ վասն անձին, մտադիւրու-
 թեամբ ընդունել զսերմն աստուածային բանիս ի
 սիրտս, և պտղաբերել Աստուծոյ՝ մի ի յերկից պտղաբե-
 րութեանց բարի և պարարտ երկրին: Եւ դուք վասն
 545 մեր, ըստ որում անձն՝ վասն զլիտոյ՝ առողջանալ ի
 հոգևոր հիւանդութեանց և զօրանալ ի տկարութենէ
 զգալութեանցս: Որպէս զի, թէ գերան իցէ ի մեզ մե-
 րումս տեսարանի կուրացուցիչ, նախ ի բաց մաքրել
 զաչն, զի և զայլոց շիւղս տեսանել և սրբել կարօզ լի-
 550 նիցիմք: Բանալ և զխցեալ ունկն՝ աստուածայնոյ ձայ-

526 B և իմաստնոց C ոչ ըստ

533 E շի՛ ինչ

534 B արժանակար

542 CDE բանին

545 G որպէս փիս ըստ որում

547 B ի մերումս

նին հնչման ճանապարհ առնելով, և զհոտոտելիս՝ ան-
մահութեան թափեցելոյ իւրոյ անուամբն անուշացու-
ցանել, և զճաշակելիս՝ կենացն հացի քաղցնուլ և ծա-
րաւել և յազիլ՝ անյագութեամբ արդարութեան և իմաս-
555 տութեան, և զլեզուս, որ ի փառս Աստուծոյ և ի շի-
նութիւն լսողաց բանից, լինել սպասաւոր՝ աղ լինելով
նեխելոց և լոյս խաւարելոց, ըստ հրամանի Տեառն՝
նախ՝ անձին, և ասքա ալլոց: Որով և զերկոսին դնեմք
առաջի լսողացդ զանազան կերպարանօք. պայծառա-
560 ցելոց ոգւով՝ զլուսափայլ բանից ճառագայթ. և մթա-
ցելոց կամ նեխելոց՝ զազին օրինակի յանդիմանողա-
կան մորմոքումն, որով և սկսանիմք ալծմ՝ առ որս
արժան է, նախակարգել զբանն:

ԱՌ ԿՐՕՆԱԻՈՐՍ ԽԱՐԱԶՆԱԶԳԵԱՅՍ՝ ՈՐ Ի ՎԱՆՈՐԱՅՍ

Եւ արդ՝ առաջին ընդ գերաշխարհիկսդ վարուք և քաղաքավարութեամբ խօսեսցուք, առ կրօնաւորսդ՝ որք ի վանորայս և ի մենաստանս բնակիք, որք սիւնք 5 էք աշխարհի և պարիսպ ընդդէմ թշնամոյն՝ աղօթիւք ձեր և բարի վարուք. հրեշտակք ի մարմնի, և աստեղք լուսատուք յերկրի, յորոց ի բարի և ի լուսաւոր վարուց փառաւորի միշտ Հայր ձեր՝ որ յերկինս է, որք թէպէտ և խրատեալ էք յԱստուածաշունչ գրոց՝ միշտ ի լսելիս ձեր հնչելով, և շունիք ինչ պէտս կարեաց՝ մերոց դուզնաքեայ բանից, այլ որպէս ծառայք՝ որք զհասարակականն կերակուր հրաման անունն ի տէրանց բաշխել՝ ոչ միայն քաղցելոց, այլ և յագեցելոցն շնորհն: Նոյնպէս և մեք, զի ընդհանուր ծառայակցաց մերոց 15 հրամայեցաք ի Տեառնէ տալ զբանին կերակուր, հասարակաբար պարտիմք մատակարարել փարթամաց զիտութեամբ և աղքատաց՝ ի զիտութենէ, զօրաւորաց՝ առաքինութեամբ և տկարագունիցն՝ յառաքինութենէ:

1 B շի՛ փիս վասն վարդապետաց GEF շի՛ խարաղնագեցս F շի՛ առ G շի՛ H առ կրօնաւորսն որ ի վանորայս են բնակեալ E՝ ձեռագրում զլուսնների հրթականությունը խախտված է և վանակաճններիև ուղղված խրատների փոխարեն բերված են քահանաներին ուղղվածները: Մնացած դեպքերում զլուսնները ճշտորեն հաջորդում են միմյանց

5 B պարիսպ ամուր C լուսաւորք G շի՛ հրկրի

10 կարից փիս պէտս կարեաց

13 B շի՛ ոչ միայն քաղցելոց այլ և յագեցելոցն շնորհն F բաշխեն փիս շնորհն

Վասն որոյ՝ աղաչեմ զամենեւեան մի նուազու-
20 թեամբ իւզոյ ողորմութեան և սրբութեան աղօտացու-
ցանէք զլոյս հաւատոյ լապտերաց ձերոց, այլ անշի-
ջանելի պահեցէք զճառագայթս աստուածութեան մըշ-
տավառ առաքինութեամբ յանձինս ձեր:

Մի՛ վասն սիրոյ նիւթականիս ի հրոյ սիրոյն
25 Քրիստոսի, զոր արկ յերկիր և կամի զբորբոքելն վաղ-
վաղակի, ցրտացուցանէք զոգիս:

Մի՛ տայք տեղի օտար հրոյ ցանկութեան ի սիրտս
ձեր և այնու խնկարկել Աստուծոյ զաղօթս և զխոր-
հուրդ աստուածայնոյ պատարագին, որպէս որդիքն

30 Ահարօնի՝ նաբատ և Աբիուդ, այլ նախ մաքրեսցի իւ-
րաքանչիւր ոք խոստովանութեամբ յանմաքուր խորհր-
զոց և գործոց և պատարագ կենդանի զինքն մատու-
ցէ կենդանւոյն Աստուծոյ՝ առաքինութեամբ և ապա ի

մաքուրն մերձեսցի և սրբութեան սրբոցն սպասաւո-
35 քեսցէ, զի մի, ըստ նմանութեան նոցա, տանջողական
հրովն այրեսցի ներքին մարդն, աստ խղճիւ մտաց և
անդ բոցովն անշիջանելեալ:

Մի՛ լիցի ումեք ի ձէնջ
յարձան աղի մածնուլ, որպէս կինն Ղովտայ, յաղագս
յետս դառնալոյ յաշխարհական իրս՝ ի հեշտութիւնս

40 ախտից կամ ի ցանկութիւնս հիւթանիւթից:

Քանզի, զորօրինակ, նա յետ պատուհասին ոչ եղև
համեմիչ կերակրոց իբրև զաղ, քանզի քար էր և ոչ ի
շինուած ինչ պիտանացաւ եղաւ որպէս զքար, վասն զի

45 ելանէ յաշխարհէ, որպէս Ղովտ ի Սողոմայ, և բարձ-
րանայ ի կարգ կրօնաւորութեան, որ է հրեշտակական,
որպէս նոքա ճանապարհորդեալք ընդ հրեշտակացն ի

25 C չի արկ

27 B չի տեղի

30 G չի իւրաքանչիւր ոք

34 G սրբութեամբ

լերինն, և դառնայ անդրէն ի սէր աշխարհիս և յախտս
 Թաւալի մեղաց, որպէս և կինն այն՝ զի դառնայր զի-
 50 մօք ի Սողոմ. ոչ Աստուծոյ է պիտանացու այնպիսին՝
 իբրև զկրօնաւոր, և ոչ աշխարհի օրինաց՝ որպէս զաշ-
 խարհական, այլ է անարգ և անպիտան, կոխան եղեալ
 ի մարդկանէ՝ որպէս զաղ անհամեալ. բայց ձեր, որ
 անփոփոխ էք յաստուածայինսդ, ամենայն ինչ ըստ
 55 առաքելոյն խրատու՝ բարեձևութեամբ և ըստ կարգի
 եղիցի: Որ և դարձեալ ասէ՝ «Իմաստութեամբ զնասջիբ
 առ արտաքինսն, զնոյ առեալ զժամանակս»*. և թէ՛
 «Զվարս ձեր առաջի հեթանոսաց պարկեշտ ունիցիք»**:

Եւ արդ՝ մի ոք ի ձէնչ զվատթարս խոսելով լեզուաւ,
 60 կամ իրս ինչ անպատշաճ գործելով անձամբ առաջի
 արտաքնոցն՝ պատճառ լինիցի բանալոյ զանդուռն բե-
 րան նոցա ի հայհոյութիւն սուրբ հաւատոյս և կարգիս,
 որովք կրկին դատաստանս տալոց են այնպիսիքն առա-
 ջի Աստուծոյ, առաջին՝ բնդ մեղանացն, զոր խօսին
 65 կամ կործեն. երկրորդ և մեծ՝ ընդ դայթակղութեան լի-
 նելոյն պատճառ:

Մի ոք զընկերակից կրօնաւորաց թողլով զկենակ-
 ցութիւն՝ առանձինն բնակիցէ, ոչ յաղագս ճշնողական
 վարուց՝ որպէս միայնակեացք, այլ վասն ազահութեան
 70 ախտի, զի զանձին իւրոյ աշխատութիւնն ոչ հասարա-
 կաց եկեղեցոյն, այլ իւր միայնոյ ամբարիցէ, յորմէ
 վնասք բազում՝ հոգոց, և ի միաբանութենէն՝ օգտու-

* Կողոս. Գ. 5:

** Ա. Պետ. Բ. 12:

48 G լեանն

49 CF լիք և

51 B իբրև զաշխարհական CDE որպէս փխ իբրև

53 B իբրև

64 G մեղացն

71 F միայն

թիւնք յոլովագոյնք, որպէս աստուածախօս վարդապե-
տացն ցուցանեն բանք, զի առ բազումս քան զերկիւղն
75 Աստուծոյ առաւել զօրէ ընկերակցացն ամօթոյ երկիւղ,
յետս դարձուցանելով զյոժարութիւն մտացն ի շար
ցանկութեանց մեղացն կատարմանէ: Եւ ևս՝ բազմա-
պատիկք են շահիցն հոյլք՝ ի միասին եղբարցն բնա-
կութենէ, զոր աւելորդ վարկանիմք գիտողացդ երկրոր-
80 դել:

Են ոմանք դարձեալ յաշխարհասէր և ի մեղկ կրօ-
նաւորաց, զի ոչ միայն սրտիւք ըստ հնոյն հարայէլի
դառնան յեգիպտական գործս խաւարինս, այլև ան-
ձամբ իսկ ընդ աշխարհական բնակեն ի գիւզս և ի քա-
95 դաքս, և ի բանից բերանոյ զարդութիւնս և ի գործս
վատթարութեան, և յորովայնամոլութիւնս անպատ-
կառս և յարբեցութիւնս անառակս և յամենայն ան-
կարգութեանց բերմունս՝ առաւելուն քան զնոցս:

Պարտ և արժան էր, զի թէ պատահէր կրօնաւո-
90 րաց ըստ հարկաւոր ինչ պատճառի բնակել յաշխարհի,
իրբն զլուսատու լինել աստուածային և ուղիղ վարուքն
ի մէջ նոցա՝ ի փառաց պատճառս անուանն Աստուծոյ
և ոչ ի հայհոյութեան: Զայնպիսիսն մանաւանդ յորդո-
րեմք ի նոյն, քան թէ արգելումք, զի օրինակաւ բա-
95 րեաց՝ բազումք լինին բարիք, որպէս և ի նախանձուէ
չարացն վարուք՝ շարք յոլովագոյնք:

Արդ՝ հրամանան Աստուծոյ և մեր, այս եղիցի
կանոնական օրէնք ի վերայ այնպիսեացն, փոխել այ-
սուհետեւ զբնակութիւնս իւրեանց ի վանս և զվարս իւ-
100 րեանց ըստ ձևոյն և ըստ կարգին՝ յապաշխարութիւն և

73 G վարդապետութեանն

78 B միասնութենէ փխ բնակութենէ

81 B լիք դարձեալ

87 D լիք և յարբեցութիւնս յանառակս

93 C լիք ի հայհոյութեան

100 B լիք ըստ

ի պարկեշտութիւն մինչև ի վախճան⁹⁰: Իսկ եթէ ոք ի նոցանէ ոչ լուիցէ աստուածային օրինացս՝ զոր գրեցաք, և ոչ ելցէ յաշխարհէ, այլ կացցէ յամառեալ մինչև ի մահ իւր՝ ի նոյն, անպարտ եմք մեք ի խղճէ կորստեան նորա, ինքն եղիցի արեան իւրոյ պարտական առաջի Աստուծոյ:

Այլ քահանայից պատուէր տամք, զի թէ մինչ յաշխարհի իցէ այնպիսին, և վախճան մարմնոյ ընդ հոգւոյն մեռելութեան հասանէ նմա, ո՛չ հաղորդութեան և ո՛չ օրինաւոր թաղման արժանի առնել զնա, մանաւանդ զայնոսիկ, որ միշտ յանզղջութեան լինիցին մինչ ի մահ: Իսկ եթէ ոք յայնպիսեացն մերձ եղեալ ի մահ՝ զղջասցի և հայցէ արտասուօք զհաղորդութիւն և զթաղումն, և խոստովանութեան նորա ցիտողք վկայեսցեն, եթէ հաստատեալ էր ի միտս՝ նշանել յաշխարհէ, եթէ օրհաս մահուն ոչ էր կանխեալ, այնպիսոյն վասն ողորմութեանն Աստուծոյ տացի թօշակն վերջին, և օրինաւոր թաղումն՝ ոչ որպէս քահանայի, կամ կրօնաւորի, այլ իբրև զմիոյ աշխարհականաց:

Բայց մի ոք անընտրողաբար զամենայն, որ յաշխարհի մեռանիցին կրօնաւորք, հաւասար համարեսցի. զի են բազումք, որ հիրութեամբ եկեալք յաշխարհ, պատահէ նոցա վախճան, և այլք, որ ծեր և տկար գոլով մարմնով և վասն ոչ գտանելոյ խնամս ի վանորայս՝ բնակին յաշխարհի ուղիղ և ոչ բամբասելի վարուք, այսոքիկ և սոյնպիսիքս պատուով թաղեսցին, յորժամ հասանէ վախճան՝ որպէս զծառայս աստուծոյ:

101 C շի՛ք ոք

104 DH ցմահ

105 EH պարտապան

107 G շի՛ք մինչ

113 D զհաղորդ

115 B վկայե

122 G ի յաշխարհ

130 Գարձեալ՝ զգուշացուցանեմք զճշմարտագունիցդ
 երամս՝ յաղագս նոր. եղելոյ սովորութեանդ ի վանո-
 րայս ի մերում ժամանակի, այգեգործ իւրաքանչիւր ոք
 լինելով ի կրօնաւորաց, որպէս ի գեօղս, որ անվայե-
 րուէ է կրօնաւորական կարգի, և արտաքոյ առաջին
 սրբոց հարցն պատուիրանաց: Զի նոքա և զորս յաշ-
 135 խարհի ունէին ժառանգութիւնս և ստացուածս՝ թողին,
 և թողուլ օրինադրեցին, և զխաշ առաքինութեան բար-
 ձին և զկնի գնացին Քրիստոսի, որպէս և Ինքն հրա-
 մայէր՝ մեծատանն, թէ՛ «Երթ վաճառեա, զոր ինչ ունիս,
 և տուր աղքատաց, և դու առ զխաշ քո և եկ զկնի իմ,
 140 և ունիցիս գանձս բազումս յերկինս»*: Եւ զարձեալ թէ՛
 «Որ կամիցի զկնի իմ գալ և ոչ ուրասցի զամենայն,
 զոր ունիցի յաշխարհի, և առցէ զխաշ իւր հանապազ,
 ոչ կարէ իմ աշակերտ լինել»**: Եւ այլ ևս՝ որ այսպի-
 սիք են աւետարանական պատուիրանք աշակերտելոց
 145 անձանց, որ էք դուք: Յորոց բազումք են ի ժամանա-
 կիս կրօնաւորաց, որ յաշխարհի առանց ժառանգու-
 թեան էին և հարկատուք իշխանաց և աղքատք ի զո-
 յից և կարօտք հարկաւորացն, և յորժամ զձև կրօնա-
 ւորութեան ընկալան՝ տեսարք եղեն ի վանորայս բա-
 150 զում ժառանգութեան և փարթամացն ստացուածովք,
 և ոչ միայն հարկաւոր պիտոյիցն եղեն անկարօտ, այլ և
 աւելորդօքն լցան՝ և յաշխարհի հոգովք և երկօք տա-
 ժանեալք և աստ անհոգութեամբ և հեշտութեամբ
 ստուարացեալք: Եւ զիա՞րդ կարիցէ այնպիսին յա-
 155 շակերտութեան լինել կարգի, և ասել ընդ Պետրոսի,

* Մարկ. Ժ. 21

** Ղուկ. ԺԳ. 26—27:

131 E վայելուէ չէ

141 B զամենայն ինչս G զամենայն ինչ

143 B չիք և

149 G բազում ստացուածքով

155 B որպէս փխ ընդ

«Տէ՛ր, ահա մեք թողաք զամենայնն՝ և եկաք զկնի քո, արդ՝ զի՞նչ լինիցի մեզ»*: Յայտ է, զի ոչ եթող ինչ վասն Քրիստոսի, այլ մանաւանդ, զոր ոչ ունէր յաշխարհի, ստացաւ հակառակ Քրիստոսի:

- 160 Եւ արդ, քանզի աստուածային պատուիրանք ըստ զօրութեան ընդունողացն եղան յիւրաքանչիւր ժամանակի՝ տկարագունիցն թեթեազոյնք, զի տանել կարիցեն, և զօրաւորացն՝ ծանուք, զի յօժարութեամբ բառնան: Ըստ այսմ օրինակի և մեք, վասն զի տեսանեմք
- 165 զբազումս ցամաքեալս յաստուածային սիրոյն, և ոչ մի քան զմի նախանձու լարեաց շարժեալք՝ ի բարձրագոյն առաքինութիւնս ձեռնարկելով, որպէս առաջին հարքն, այլ մերոյս նախանձ ի հակառակսն վերաբերի նոցա, այսինքն թէ՛ ո՞վ քան զընկերս լընդարձակագոյն տեղ-
- 170 ւոջ և ի պարարտ երկրի տնկիցէ այգի, և թէ՛ զիա՞րդ սնուցանիցէ իմաստութեամբ զնորագոյն տունկսն: Եւ փոխանակ զարուեստս առաքինութեան ուսանելոյ ի միմեանց, յայգեգործութեան հնարս վարժին անհմուտք ի հմտագունիցն: Արժան է, ասեն, այսքան և այսպիսի
- 175 օրինակաւ վաստակել եղամբք և բրել ձեռամբ, փայտատօք և բահիւք, և հակառակ տնկոցն՝ զարմատս և զբոյսս արմատաքի խելի, զոր պարտ էր նախ զբարեաց հակառակ բոյսն, որ ի վարս մեր և ի բարս, ի բաց հանել ի մէնջ և ապա արտաքնոցն ունել փոյթ:
- 180 Այլև հատանելոյն օրինակ զանազանեալ է իւրաքանչիւր տնկոցն սեռից առ իմաստունսն յայնոսիկ, զի զմանս հուպ յարմատսն և զայլսն ի բացեալ հատանեն,

* Մատթ. ԺԹ. 27:

156 G զհետ փիւ զկնի

160 B վասն զի

170 C տգնիցի G չի՛ք թէ

172 G ուսուցանելոյ

180 C յայտնելոյն

յոմանս՝ սակաւ զուռան, և ի կէսս՝ յոլովագոյնս թո-
 ղուն, և այս ամենայն՝ որպէս զի յաճախագոյնս պըտ-
 185 ղաբերեսցեն և յոլովս զգինւոյն շափոյ աճեցուցեն
 զթիւս: Թողից ասել զպատուաստելոյն հնարս, մի քան
 զմի առաւելեալ ի հանճար և զգործելոյն եռանդն ջեր-
 մութեան, զի ոչ զտիւն ոմանք բաւական համարին ժա-
 մանակ գործելոյ, այլ և զգիշերն ևս խառնեն ընդ տուն-
 190 ջեանն: Զոր արժան էր յայգի պատուիրանացն Աստ-
 տուծոյ զայնքան ունել փոյթ և յօժարութիւն գործոյ,
 յորում հրաւիրեցաք ի քարոզչացն, և մտաք ի գործ
 հաւատովք և կրօնիւք ընդ դահեկանին վարձու մեզ
 յԱստուծոյ, յերեկոյանալ կենցաղոյս ժամանակի նման
 195 լինելով նմա, ըստ խոստացելոյ:

Դարձեալ՝ յորժամ պատահին միմեանց տեարք
 այգեաց, կրօնաւորք յայլ և յայլ տեղեաց, յետ ողջու-
 նին ոչ զողջութենէ հոգւոց հարցանեն և զհիւանդու-
 թեանց ախտից, և ոչ զպատերազմաց դիւաց և զխա-
 200 ղաղութեանց, և ոչ թէ՛ զիա՞րդ ստասցուք շնորհս ար-
 տասուաց՝ ի ժամ աղօթելոյն, այլ թէ՛ յայսմ ամի,
 ո՛վ եղբայր, զիա՞րդ է պողաբերութիւն քոյին տնկոցն,
 առաւե՛լ է, թե՞ նուազ: Եւ նա թախծեալ սրտիւ պա-
 տասխանէ՛ զինչ ասացից, ասէ, զաղէտսն, որ պատա-
 205 հեցան, զի ոմանք ի ճճեաց վնասեցան, և յոմանց ծա-
 դիկքն թօթափեցան, և այլքն արեակէզ եղեալ՝ ողկու-
 զաց շորացան, և կէսք՝ նեխութեամբ ապականեցան. և
 թէ զի՞նչ արարից՝ անգիտանամ զելս վտանգիս եղե-
 լոյ: Եւ ընկերն թելագիր եղեալ նմին՝ խրատ տայ, զո՛-
 210 մանս պատուաստել ի տնկոցն, որք պտղակորոյսք լի-
 նին, և զայլսն զանազան փորձեալ հնարիւք՝ բժշկել ի
 պատահելոց կրիցն:

204 B շի՛ ասէ

206 B թափեցան BG կէս ողկուզացն

207 B շի՛ նեխութեամբ ապականեցան B շի՛ և կեսք

211 G փորձելով

- 215 Եւ քանզի՝ ի նիւթականացս ցանկութիւն զբազումս
 ի կրօնաւորաց ժամանակիս տեսանեմք ըմբռնեալս,
 որք զթեթեանայն յայսպիսի ծանրութեան հոգոց՝
 դժուարինս վարկանին, և գնալ զհետ խրատուն Քրիս-
 տոսի, որ հրամայէ՝ ո՛չ հոգովք պաշարել զանձն յա-
 զագս հարկաւորացն կերակրոց և զգեստուց, թող թէ՛
 վասն աւելորդացն: Վասն այնորիկ և մեք ոչ զնեմք
 220 օրէնս՝ այսպիսի կրօնաւորաց ամենևին ի բաց կալ ի
 տնկագործութենէ և յամենայն գոյից ստանալոյ, որ-
 պէս վայել է աշակերտաց Քրիստոսի, զի մի ի լսելն
 դարձուցեն զգէմսն յարեմուտս և խոժոռեալ ընդ լուր
 խրատական մեր բանի՝ ի բաց գնասցեն, որպէս և մե-
 225 ծատոնն այն, այլ զերկրորդն գտեալ, զոր յայտասիկ
 հաճոյս իմանամք կամացն Աստուծոյ, և զայն դիցուք
 ձեզ օրէնս: Եւ դուք թէ՛ և ընդ առաջինն՝ դժուարանայք
 զամենայնն տալ Աստուծոյ և մերկանալ աշխարհի՛
 կամաւ, նախ քան զմերկ զնիլն ի գերեզմանի ակամայ,
 230 զերկրորդ օրինադրութիւնս ընկալարուք ախորժելի
 կամօք, զոր թէ՛ յօժարական սրտիւ առնիցէք, հաւա-
 տամք ողորմութեանն Աստուծոյ, զի որպէս զառաջինն
 ընկալցի, և ի ձեռն երկրորդիս կատարման՝ առաջինն
 առաջնորդեսցէ ձեզ վերանալ յօժարութեամբ և ոչ բըռ-
 235 նութեամբ. և այս է՝ զոր ասելոցս եմք:

Յամենայնէ, զոր ստանայք՝ եթէ տունկս և եթէ այլ
 ինչ, զախտ ազահոութեան ի բաց մերժեցէք ի նոցանէ,
 որպէս զբոյս վնասակար ի բարի սերմանց, և զաշխա-
 տութիւն ձեր, որ ի նոսա, մի վասն յոլովելոյ յինչսն
 240 առնիցէք, այլ վասն կամացն Աստուծոյ և յերկինս
 գանձելոյ զերկրաւորս, և ի մարմնոցդ աշխատութենէ՝
 հոգւոցդ ամբարել զանձ:

215 C շի՛ յայսպիսի

237 B շի՛ զախտ

239 G շի՛ որ

Եւ զոր ասեմքս՝ այսպէս եղիցի, որով լինիցին ստացուածք ձեր ի հաճոյս Աստուծոյ:

245 Ի պտղոցն ժամանակի՝ զպտղաբերացն ձերոց մասրն տուք Աստուծոյ ի ձեռս աղքատաց և կարօտելոց, և մի դատարկ և ունայն զխնդրողսն պտղոյն դարձուցանիցէք, զի մի զձեզ Աստուած ի յիւր տնկեալ դրախտէն ունայն դարձուցէ:

250 Եւ եթէ տայցէք, մի խոժոռ դիմօք և զայրացեալ սրտիւ և դժկամակ բանիւք՝ իբրև զզոհն Կայեանի, որ ոչ է հաճոյ աստուծոյ, ալ և պատճառ զայրացման, ալ զուարթառատ կամօք, որպէս սիրէ և խնդրէ Աստուած:

255 Եւ ի գինւոյն ժամանակի՝ ի գինւոյ անտի մասնատրեցէք զբաժինն Աստուծոյ: Եւ յորժամ առաւելուցորքան զպէտս ձեր, և հարկ լինի վաճառել, ի զնոց անտի արծաթոյ առաւել պտղաբերեցէք Քրիստոսի՝ տալով տառապելոց և գերելոց, և մի ամբարիցէք յերկրի և

260 յուսայք յետ մահու այլոց ձեռամբ զձերն տալ Աստուծոյ վասն ձեր, զի փոքր է յոյսն այն, շասեմ թէ՛ ամենակին ընդունայն. և երկրորդ բարի, և ոչ առաջին. ի յայլոց ձեռն յուսալ առատագոյն լինել յինչս իւր և զիւրն կարկամեցուցանել, մինչ իշխան է գոյիցն և տէր:

265 Եւ երկբայելի է այր այնպիսի գտանել, որ երկիրդին Աստուծոյ մատակարարիցէ զինչսն, ըստ հրամանի գնացելոյն: Զի բազմաց աներկիրդից պատճառ կորստեանն լինի հոգւոյ ստացուածք մեռելոցն, յորժամ ժառանգէ անառակ և անկարգ գնացիւք վատնելով զա-

270 մենայնն, որ վնասու պատճառ, փոխանակ փրկութեան, լինիցին ինչքն այն ստացողին իւրում:

246 E շիք աստուծոյ ի ձեռս

247 C Ի փիս մի CE զխնդրողսն մի դարձուցանէք

251—257 CE շիք որ ոչ է... զայրացման

255—261 C շիք ի գինւոյն... յորժամ

271 G շիք իւրում

Դարձեալ, զի թէև երկիրւղած ոք հանդիպիցի և զամենայն գոյս մեռելոյն ըստ կամացն Աստուծոյ. տնօրինէ՝ վասն հոգւոյ նորա թողութեան մեղաց, նուազ է
275 ի բարեաց և ոչ կատարեալ բարի: Եւ զի այս ճշմարիտ է, ի բանից իմաստնոյն ուսանիմք այն, զի ասէ, թէ՝ «Որ ողորմի աղքատին, փոխ տայ Աստուծոյ»*: Եւ զիտէ զայս ամենայն ոք, զի զվճար փոխոյն ոչ օտարի ուրուք, այլ փոխատուին տայ փոխառուն:

280 Վասն որոյ աղաչեմ, մի յայլ ոք վստահանայք, այլ դուք տուք զփոխն ձեռամբ ձերով ի ձեռս Աստուծոյ, զի թէ զձեզ ճանաչիցէ փոխատու՝ խնդրօղ փոխոյն Աստուած յաւուր պայմանի հատուցման իւրոյ, զոր եզ, ի ձեռս տացցէ զվճար փոխոյն:

285 Իսկ եթէ ձերոց գոյիցն այլ ոք լինիցի տուօղ փոխոյ, նոյն ընկալցի և զփոխարէնսն յԱստուծոյ, և ձեզ մասն ինչ թերևս հատուցի ողորմութեան՝ միջնորդութեամբ տուողին զձերն:

290 Այլև տէրունական հրամանն՝ զոր ի հրապարակախօս ատենի անդ ասելոց է առ աջակողմեանսն, զնոյն նշանակէ, քանզի ոչ ասէ թէ՝ քաղցեալ, և այլք վասն ձեր ետուն ինձ ուտել, կամ թէ՝ «Մերկ էի, և այլք վասն ձեր զգեցուցին զիս. այլ թէ՝ դուք ետուք ինձ ուտել, և դուք զգեցուցէք զիս»**:

295 Եւ արդ՝ թէպէտ և առաջին կամք Քրիստոսի և հրամանք այն է, զի ոչ բնաւ ստանայցէ կրօնաւորն ստացուածս, որպէս վերագոյն ասացաք, զի մի յազազըս նիւթականիս հոգալոյ՝ յաստուածային առաքինութեանց աննիւթական հոգոցն խափանեսցի և բազում

* Առակ. Ծթ. 17

** Մատթ. ԻԵ. 35

276 CBE շիֆ այն

286 նոյնպէս և փիլի նոյն

292 DGH շիֆ թէ

300 վնասուց՝ հոգոց և ծանրութեանց զանձն ի ներքոյ արկանիցէ, այլ ունել ի միաբանական կենացն կերակուր և հանդերձ ըստ հրամանին առաքելոյ, և այնու շատանալ: Բայց, վասն զի այս ոչ ամենեցուն է, այլ որք

305 վասն սիրոյն Աստուծոյ ատեցին զաշխարհ և ելին յաշխարհէ, և ոչ յազագս այլ ինչ պատճառի:

Վասն որոյ և մեք՝ այնոցիկ կրօնաւորաց, որք երկակենցաղ կենդանեաց նմանեալք են, զի են ցամաքայինք վասն ձեռոյն և են ծովայինք՝ յազագս ի ծովու աշխարհիս զբաղանաց, զաշխարհայնոցն զիցուք օրէնս, և ոչ զգերաշխարհիցն, զի մեծ է աղքատանալն վասն Քրիստոսի, քան ստանալ ինչս և տալ աղքատաց յազագս հրամանին Քրիստոսի. որքան մեծ է Քրիստոս քան զայն, որ ողորմի աղքատին՝ ի զէմս Քրիստոսի:

315 Քանզի կամաւոր աղքատն, որ յազագս Աստուծոյ նմանօղ Քրիստոսի է, վասն մեր աղքատացաւ, ասացաւ ի զիրս՝ իսկ ողորմածն աղքատին՝ բարեկամ Քրիստոսի կոչի, այլ ոչ նոյն ինքն Քրիստոս:

320 Եւ արդ, զի բոլորովին լինել Քրիստոս՝ մերկանալովն կամաւորութեամբ զամենայն ինչ վասն Քրիստոսի զժողարին է ամենեցուն, ոչ ասեմ թէ անհնարին, զի որք կամին կարօղ են, զոր յայտ առնէ բազմացն կատարումն յամենայն ժամանակի: Դուք այսուհետև, որ ստացեալ էք ինչս, զբարեկամացն Քրիստոսի ըն-

325 կալարուք զաստիճան՝ ողորմելովն աղքատաց, որպէս և ինքն իսկ հրամայեաց տէրն, թէ՝ «Տուք ողորմութիւն, և ամենայն ինչ ձեր սուրբ է»*, այսինքն թէ՛ յորժամ ի ձերոց ստացեալ գոյիցն տայցէք մասն ողորմութեան աղքատաց՝ յօժարական և առատամիտ կամօք, մնա-

* Ղուկ. ԺԱ. 41

300 B հոգոց փիս վնասուց հոգոց CDEF շիք հոգոց

305 G վասն փիս յազագս

316 CDE շիք է

324 C ստեալ փիս ստացեալ

- 330 ցեալն ամենայն սրբին և անվնաս լինին ձեզ: Եւ ոչ դատիք իբրև դագահս յաղագս ստանալոյն, այլ ողորմութեան արժանաւորիք յԱստուծոյ որպէս զողորմածս ըստ ասելոյն Տեառն մերոյ՝ երանի ողորմածոց, զի նոքա ողորմութիւն գտցեն:
- 335 Նաև զայս ևս ասեմք, թէ օրէնք, որ եզան կրօնաւորաց անինչս և անստացուածս լինել, թէպէտ և յաղագս անզբաղ լինելոյ է յաշխարհական իրաց, և միայն հոգևորացն պարապել, այլ կատարեալ պատճառն՝ յաղագս կարօտ լինելոյ կրօնաւորին, ոչ միայն յաւերորդացն կերակրոց և ըմպելեաց և զգեստուց, այլ և ի հարկաւորացն ևս, որպէս զի՝ կարօղ լինիցի այստե՛րազմի ցանկութեան, որ զինուորին ընդդէմ մաքուր կուսութեան, յաղթօղ լինել. զի որք անխտիր տան զանձինս որկորստութեան և արբեցութեան, թէև զևք
- 345 պտոնկութեան գրգռիչս ոչ ունէին ախտից, բաւական է բոցոյ ցանկութեան՝ զառաւելութիւն նիւթոյ որովայնամոլութեամբն տալ, ձգել զնոսա ի կատարումն մեղաց: Վասն որոյ աղաչեմ, զի թէպէտ և յոլովս ունիցիք զնիւթ կերակրոյ և ըմպելոյ առ ձեռն և առտնին, այլ
- 350 յոգիս ձեր խնայելով մի ազահութեամբ և որկորստութեամբ յայնոսիկ վարիցիք, այլ պարկեշտութեամբ և օրինաւոր, ըստ կարգի կրօնաւորաց: Եւ զոր է ձէնջ պակասեցուցանէք վասն պատուիրանին Աստուծոյ՝ ի սէր կարօտեալ և չբաւոր եղբարոց և ձերագունից և տկարաց, զայնոսիկ ի կիր արկանիցէք, յորոց կրկին ամբարէք ի յոգիս ձեր զբարին՝ զպարկեշտութիւն անձանց ձերոց և զսիրով ողորմութիւն կարօտելոց:

331 F ստացուածոյն

337 BF լինելոյն փխ լինելոյ է G շի՛ յաղագս

345 B ունին

346 D շի՛ բոցոյ

349 B ըմպելեաց F շի՛ ըմպելոյ

354 B կարօտ, ձերունեաց փխ ձերագունից

Մի՛ որ գտցի ի միջի ձերում, որ զձև կրօնաւորութեան զգեցեալ է և յառաելութիւն գինւոյ տուեալ
 360 զանձն իւր՝ զբամբասանս արբեցողաց ընկալցի ի կարգըն սուրբ, զի միոյն անկարգութեամբ՝ ամենայն կարգակիցք նորա անգոսնեացին յաշխարհականաց և յայլագեաց: Եւ թէ և այլով ամենայնիւ հնար էր անբամբասելի լինել այնպիսուն, արբեցութեամբն արտաքս
 365 ելցէ յարքայութենէն՝ ըստ բանին առաքելոյ, քանզի ասէ՝ «Մի՛ խաբիք, ո՛չ սպանօղ, ո՛չ շնացօղք, ո՛չ արուագէտք, ո՛չ արբեցօղք» և զայլն, որ ըստ կարգի թուէ, «Ոչ ժառանգեսցեն զարքայութիւն Քրիստոսի և Աստուծոյ»*:

370 Զի, որք օրինակ լինել բարեաց պարտական են ամենայն տեսողաց, և նոքա զայն ինչ գործեն, զոր արգելուն զիրք սուրբք ի յաշխարհականաց, զի՞նչ յոյս աշխարհականին կայցէ, և կամ՝ ո՞վ համարձակեսցէ առ նոսա յաղագս վատթար ինչ գործոց յանդիմանութեան ինչ խօսել բան, որք և ընդդիմաբանեն զկարգաւորաց ոմանց զանազան անկարգութիւնս: Ոչ զամենեցուն ասեմք, զի բազումք ի ձէնջ և ոչ հացիւ և ջրով յաղին վասն սիրոյն Աստուծոյ, թող թէ՛ աւելորդ կերակրովք և գինեաւ:

380 Այլ յաղագս անխրատիցն և ծուլից, զորս և դուք, որ կատարեալքդ էք, խրատեցէք զնոսա, որ ստահական զնայցեն, զի ուղղեսցին: Իսկ որք յամառեալք, ի նոյն բերին հանապազ ի լոյծ և ի մեղկ կեանս, յետ բազում անգամ խրատելոյն և ոչ անսալոյն՝ ի բաց հատէք

* Ա. Կորնթ. Զ. 9

359 B որ և

361 B շի՛ գի միոյն անկարգութեամբ

374 B շի՛ վատթար, յանդիմանութեան խօսել

378 B Քրիստոսի փիս աստուծոյ

381 B շի՛ որ ստահական զնայցեն

383 B ծոյլ փիս լոյծ

384 B բացէ ի բաց

385 զանբժշկելի անդամսն ի մարմնոյ եկեղեցւոյ, զի մի՛
փոքր մի խմորն զամենայն զանգուածն ապականիցէ,
չարն՝ շարեաց լինելով օրինակ:

Իսկ եթէ ոք յեղբարցն ջատագով է այնպիսումն
վասն մարմնաւոր ընտանութեան կամ սիրելութեան,
390 որպէս զի ախտացեալ անդամն ի կարգ առողջիցն պա-
հեսցի՝ լրբաբար գործելով զանպատշաճսն, և մերձա-
կայիցն պատճառ լինելով հիւանդութեան՝ զիւրն հոգւոյ
ախտ ի նոսա փոփոխելով, որպէս զբոք կորստեան հոգ-
ւոյ նորին և այլոցն՝ որ նովաւ, օգնականն նորա տացէ
395 պատասխանի առաջի Քրիստոսի, եթէ առաջնորդն իցէ
և թէ այլ ոք յընկերակցացն: Զի թէ Տէրն զաջ ակնն
հրամայէ խլել, և զձեռն աջոյ և զոտն հատանել, զի՞նչ
լինիցին, որք զգայթակղեցուցիչսն առ գայթակղեալսն
պնդեալ պահեն՝ ի վնաս երկաբանչիւրոցն ոգւոց, հի-
400 ւանդացն՝ աներկիւղ գործելով զվատթարս, և առողջի-
ցըն՝ գայթազկղելովն և բամբասելով:

Իսկ եթէ յետ ի բաց գնալոցն և զղջացեալ դարձցի
յուզղութիւն այնպիսին շնորհօքն Աստուծոյ և ողջասցի
ապաշխարութեամբ՝ ճշմարտութեամբ և ոչ կեղծաւո-
405 րութեամբ, ընկալցի վերստին յառողջ անդամոցն Քրիս-
տոսի միաւորութիւնն:

Դարձեալ և զայս պատուիրեմք. զի թէ հնար է փո-
փոխել ձեզ ի փոփոխական բարուց՝ վանաց ի վանս
շրջելով, զի վասն զոյզն պատճառի թողուլ զառաջնոր-
410 դըն իւր և զկենակից եղբարսն, անհաստատութեան
բարուց է նշանակ: Վասն զի բաց ի հոգւոց վնասուէ,

386 B փոքր խմորն

397 B զոտն աջո G զձեռն և զոտսն

398 F շիք առ գայթակղեալսն

402 F ողջացեալ H ի յուզղութիւն

403 B զղջասցի փխ ողջասցի

407 B իցէ փխ է

410 B անհաստատագոյն

411 C վնասութեան

որ հրամայեալ է ի գիրս, թողուլ և գնալ յաղագս մարմ-
նաւոր ինչ պատճառի, ոչ թողացուցանեն զփոփոխումն
ի տեղւոջէն: Եւ յայսմ պատճառէ յազգի մերոյ կրօնա-
415 տրաց զբազումս տեսանեմք անհրահանգս և անխրատս
և անհնազանդս աւագագունից. և գրեթե զբովանդակն,
բաց ի սակաւուց: Զի յորժամ յանպատշաճսն, կամ ի
գործս, կամ ի խօսս, որ անվայելուչ է կրօնաւորաց,
տեսանիցեն զոք եղեալ՝ առաջնորդն կամ վարդապետն
420 կամ ոք ի ծերագունիցն, և յանդիմանօղ բանիւ սաս-
տիցէ, վազվազակի գիշերագնաց եղեալ իբրև ծառայ
փախուցեալ ի տեանէ, փախչի զայրացեալ սրտիւ
յաստուածային խրատտուէ անտի:

Եւ զի առաջնորդն երկնչի մի գուցէ ի գնալ եղ-
425 բարց յաղագս այսպիսի պատճառի՝ գործոյ եկեղեցւոյն
պակասումն լինիցի, ներօղ լինի ամենայն ստահակ
եղբօր, կալ մնալ անբժշկելի ի բարս և ի գործս ստա-
հակութեան. և այսու աղագաւ՝ անխրատս և անհրա-
հանգս մնան այնպիսիքն մինչ ի վախճան:

Նաև՝ ևս ծանրագոյն յիմարութեան բանք, զոր
պատասխանեն նոքա խրատտուաց իրեանց մի լինել
հետաշրջօղս, ասեն՝ Աստուած ազատ արար զմեզ և
ինքնիշխանս, զիա՞րդ զազատութիւնս մեր ի ծառայու-
թիւն զիցուք մարդկան: Եւ երանի թէ զազատութիւնն,
435 զոր ևտ Աստուած բնութեանս, բարւոք ի կիր արկա-
նէին, այսինքն՝ ի յախտից լինել ազատս:

Վատթար ծառայութիւն և վնասարար՝ մեղաց ծա-
ռայութիւն է, որպէս ասաց Քրիստոս՝ թէ «Որ առնէ

419 B չիք կամ ի խօսս

423 CF խրատէ

426 B ներումն

430 B և փիւ ևս

432 BH շատաշրջողս

433 CD չիք մեր

440 զմեղս, ծառայ է մեղաց»*: Իսկ Աստուծոյ ծառայու-
 թիւնն և վասն Աստուծոյ՝ եկեղեցւոյն, և վասն եկեղեց-
 ւոյն՝ առաջնորդին, արդարութիւն է և ոչ մեղք. զոր և
 առաքեալն օրինադրէ թէ՝ «Մտառայեցէք միմեանց եր-
 կիրւորն Քրիստոսի»**. և ինքն Քրիստոս հրամայէ թէ՝
 «Որ կամիցի մեծ լինել, եղիցի ամենեցուն ծառայ»***.
 445 զրէ և սուրբն Բարսեղ ի կրօնաւորաց սահմանն, թէ՝
 «Ամենայն ժուժկալութիւն և առաքինութիւն այնմ, որ
 զհնազանդութիւն առաջնորդին ոչ ունիցի, անօգուտք
 են և յոչ ինչ պէտս համարեալ»։

Մի որ յեղբարց տրտնջող լինիցի զառաջնորդէ
 450 իւրմէ յինչ և իցէ պատճառս տրտնջման, թէ և արդար
 գտանիցի ի տրտնջելն, զի մի զվարձան, որ յԱստուծոյ,
 կորուսանիցէ, և ընդ այգւոյն մշակացն առաջնոց զա-
 տեսցի, վասն տրտնջելոյն զտեսնէն անիրաւաբար։
 455 Զի թէ մարմնաւոր ծառայից հրամայէ առաքեալն՝ հնա-
 զանդ լինել ըստ մարմնոյ տերանց, ոչ առ ականէ ծա-
 ռայելով, այլ միամտութեամբ սրտիւ որպէս Աստուծոյ,
 «զի ի Տեսնէ, ասէ, ընդունիցիք զվարձան»****. քանի՞
 ևս պահանջէ Աստուած ի հոգևորացդ, առաւել քան
 զնոցայն ցուցանել հնազանդութիւն և համբերութիւն
 460 և միամտութիւն՝ եկեղեցւոյ հոգևոր առաջնորդաց։ Զի
 ոչ միայն ընդ պահոցն և աղօթից և որ նման սոցին
 մասանց առաքինութեանց տայ Աստուած զվարձս վաս-
 տակոց՝ գործողաց ի յայզի պատուիրանի նորա, այլ

* Յովհ. Ը. 34

** Եփես. Ե. 21

*** Մատթ. ԻԳ. 11

**** Կողոս. Գ. 22—24

443 EF աստուծոյ փիս Քրիստոսի

453 G զտանուտեսնէն փիս զտեսնէն

457 C քանզի փիս քանի

առաւել ընդ հաւատարիմ լինելն եկեղեցւոյ՝ ի գործս և
465 յաշխատութիւնս և յամենայն իրս:

Իսկ զգողսն և զկծծիսն և զհատուսն, քան զարտա-
քինսն ի սոյն յանցանս գտեալս, առաւելապէս դատի
Աստուած, որպէս զգիտող կամաց տեառն ծառայ, քան
470 պայն՝ որ ոչն գիտէ: Զի, զորօրինակ, զսուրբ կերակուրս
և զըմպելիս՝ պիղծ կայտառք անկեայք ի նոսա և հեղ-
ձեալք ապականեն, սոյնպէս և յարգար վաստակս, յոր-
ժամ ձեռն գողոց մերձենան ի կծծութիւն, ինքեանց
բարեգործութիւնն հեղձնուն ի հոգիս իւրեանց՝ որպէս
զմկունս, և զմնացեալ ստացուածսն պղծեն անիրաւու-
475 թեամբն: Յորմէ զգուշանալ աղաչեմ և սուրբ պահել
զձեռս ի վնասակար և յանիծաբեր անձին ախտիցս,
քանզի անէծք ցաւագինք վասն այլ մեղաց ոչ ևս շար-
ժին ի մէջ եկեղեցւոյ, քան յաղագս գողութեան:

Եւ մի որ փոքր համարեացի զսա ի կարգ մեղաց,
480 զի ի քարեղէն տախտակսն ի գրեալ օրէնսն մատամբն
Աստուծոյ՝ երրորդն է սա կարգեալ, յետ սպանութեանն
և շնութեանն: Եւ մի որ կարծիցէ, թէ մեծագոյն իրաց
յափշտակութիւնն է ի գողութեան համարի, և փոքրն
ոչ. ծանիցէ այնպիսին, զի թէպէտ և ի տուգանսն զա-

485 նագանութիւն է, քանզի շորեքպատիկ հատուցանել՝
յօրէնսն հրամայեցաւ զգողութեան վճարումն, և տասն
դահեկանի շափոյն՝ շորեքպատիկն, կամ հարիւրին կամ
հազարին՝ առաւել է քան զմիոյն կամ զերկուցն: Սա-
կայն, անունն մի և նոյն է մեծին և փոքուն՝ բազմին
490 և սակաւուն, զի ոչ թէ որ զմեծագոյն իրս կամ զբա-
զումս գողանայ՝ նա միայն կոչի գող, և որ զփոքոնս
և զսակաւս՝ յայլ ինչ անուն վերաձայնի, այլ՝ համա-
նունաբար ի վերայ ամենայն գողոց է գողութեանս ա-

466 B շիբ քան

480 B քանզի փխ զի

486 G համարեցաւ փխ հրամայեցաւ

նուն և պատիժ, որ զբազումսն գողանայ և որ զսա-
495 կաւան:

Եւ սահման, որ ընդ գողութեան անուամբ և բամ-
բասանօք արկանէ զմարդ՝ այսչափ է, ամենայն որ,
որ զձեռս իւր ձգէ յառնուլ զինչ և իցէ իրս և աշօքն
այսր և անդր նայեսցի, զի մի տեսցէ կամ տէր գոյին
500 և ըմբռնեսցէ զնա, կամ օտար ոք՝ և հայհոյեսցէ, գող
է այնպիսին, և գողութիւն է զոր առնուն:

Եւ մի ոք ինքն ինքեան իրաւունս առնիցէ, կամ
աշխատութեան իւրոյ վարձ՝ զգողացեալն ասելով, և
կամ այլ ինչ ցորտ պատճառս յօգելով, անպատիժ հա-
505 մարի լինել զինքն ի դատաստանէն Աստուծոյ. ի նախ-
նի եղեալ օրինակէն զգաստացի այնպիսին. Անանիայ
և Սափիրայ՝ միթէ անձի՞ն աշխատութիւն էր գողա-
ցեալն յիրաց այլոց՝ որպէս և քոյդ. ո՛չ, այլ ի սեպհա-
կան իւրեանց զեղջն զնոց և ի հայրենի ժառանգութենէ,
510 զոր վաճառեալ արծաթոյ և սակաւ ինչ խորեալ յա-
զագս առանձնական իւրեանց պիտոյից, և զբազումսն
առ ոտսն եղեալ Պետրոսի. տե՛ս զիա՞րդ մահու եղին
պարտականք ի վիմին հաւատոյ արդար իրաւանցն
պատուհասեալք. ո՛չ վասն արծաթոյն ինչ կարեաց,
515 զորմէ ոչ ինչ փոյթ էր Պետրոսի, այլ վասն ստու-
թեանն, որպէս և ասէր՝ «Ոչ ստեցեիր զու մարդոյ, այլ
Աստուծոյ»*:

Իսկ առ մերովքս տեսանեմք ոչ միայն գողութիւն,
այլ և ստութիւն վասն գողութեանն, ոչ լոկ բանիւ, այլ և
520 մեծամեծ երզմամբ ուրացութիւն, որոյ մեղաց շիք թո-
ղութիւն. զի և ոչ զղջումն՝ խոստովանութիւն ան այն,
յորմէ գողացան, զի թողութեան իշխանութիւն զո-

* Գործք. Ե. 3

498 B շիք իրս

499 B մի ոք

513 EG իրաւամբք

դոյն՝ յաղագա գողացելոյ իրին, որ տէրն է գողացեալ
գոյին՝ ունի, և ոչ օտար ոք խոստովանահայր: Վաս-
525 նորոյ, զի ոչ խոստովանի նմա և ոչ հատուցանէ, զոր
գողացան ի նմանէ և զրկեաց, ոչ ասեմ շորեքկին,
ըստ մաքսատրին Զաքէի, այլ և ոչ զոր էառն, ոչ ըն-
դունի թողութիւն յաւիտեան:

Են դարձեալ ոմանք ի պակասամիտ կրօնատրաց,
530 որք թէպէտ և ոչ զարտաքին իրս, այլ զանձին խրեանց
գորութիւն և զյաջողութիւն գողանան յեկեղեցոյն, ի
յիւրեանց առանձնական գործս արի և արթուն լինելով,
և ի հասարակացն՝ հեղգ և պղերգ, ոչ անպատիժս ի
դատաստանէ Աստուծոյ մնան այնպիսիքն ընդ թերա-
535 հաւատութեանն՝ առաւել քան ընդ պղերգութեանն, զի
ոչ հաւատան զաշխատութեանն վարձ ի Տեառնէ ըն-
դունել, այլ զմարդկայինն միայն համարին հատուցու-
մբն, որոց յորժամ ըստ կամաց զպէտսն տայ առաջ-
նորդն՝ արիանան ի վաստակսն, իսկ յորժամ փոքր մի
540 նուազանալ հանդիպի ընդ հեղութեան գործոյն զտրր-
տունջն ևս յաւելուն:

Ընդ այսոսիկ՝ որ գործոց դրեցան պատուիրանք
յԱստուածաշունչ գրոց, և շրթանց և լեզուոյ ղնել
դրունս, աղաչեմք և դռնապանս, որպէս զի զօգտա-
545 կարն ի բանից և զբարին թողացուացեն ելանել, իսկ
զչարս և զվնասակարս և զանօգուտս ի սրտին, որպէս
ի բանտի, արգելցեն՝ ոչ թոյլ տալով մտացն ծնանել
զչար մանկունսն, այլ մանաւանդ հեղձուցանել յին-
քեան զսերմանեալ յղութիւնն ի սատանայք:
550 Եւ արդ՝ մի՛ ոք դատեսցի զընկեր իւր, զի մի և

527 B ետուն փխ էառն

531 E առողջութիւն փխ զյաջողութիւն

537 B զմարդկան

538 E չի՛ յորժամ

ինքն դատեսցի յարդարադատէն Աստուծոյ՝ որպէս և
ասաց տէրն՝ «Մի դատէք, և ոչ դատիցիք»*:

- Մի՛ որ ի բամբասանս յօժարեսցի, թէև ուղիղ իցէ,
թող թէ՛ զբահետ վարեալ, զի զի՞նչ օգտեցուցանես
555 զեղբայրն՝ բամբասելովն զնա առ այլս. զքեզ վնասե-
ցեր ի բամբասելն, և նա ոչ ինչ օգտեցաւ: Եթէ կամիս
օգտեցուցանել զնա և զքեզ, տէրունականանն վարես-
ջիր խրատով, յանդիմանեա զնա սիրով, որպէս գհի-
ւանդացեալ անդամ՝ սպեղանեօք, նախ՝ առանձնաբար,
560 եթէ ոչ անսայցէ՝ առաջի երկուց և երից վկայից. եթէ
և ի նոցանէ ոչ պատկառեսցի դառնալ յուղղութիւն՝
ասասջիր յեկեղեցուջն, և թէ՛ և յեկեղեցուջն ի հրատա-
րականախատ լինելոյն ոչ զղջացցի, յայնժամ համա-
րեսցի քեզ և բամբասեսցի իրաւապէս՝ իբրև զհեթանոս
565 և զմաքսաւոր:

- Եւ արդ՝ մի՛ որ սովորեցուցէ ի կրօնաւորաց զլե-
զու իւր, կամ շարախօսել ի զուր զումեքէ, կամ անի-
ծանել վայրապար, կամ հակառակել ընդդէմ բանից
հակառակողաց յանօգուտ կոխս և ի վնասակար վիճա-
570 բանութիւնս, կամ ի վիճելն՝ թշնամանաց և անարգա-
նաց բանս բարբառել, որպէս զաշխարհականս, որ ոչ
վայելէ սրբոց: Զի թէ ընդ դատարկ բանից համարս
պահանջէ Քրիստոս, որպէս և հրամայեաց, զի՞նչ լի-
նիցին, որք զարշելի և վատթար բանիւք վարին ան-
575 խրտրաբար, մանաւանդ, որք ի խեղկատակութիւն սո-
վորեցուցեն զլեզուս և ի ծիծաղական բանս՝ նման լի-

* Մատթ. է. 1

555 G այլ փխ առ այլս

556 B չիք ինչ C չիք ի բամբասելն և նա ոչ ինչ օգտեցաւ Եթէ կա-
միս

560 E վկայից հաստատեսցի

564 D բամբասեսցի քեզ

568 C վայրաբար

569 B չիք յանօգուտ կոխս

Երևով խաղաղկացն և հացկատակաց, և որք ի ծիծաղելն այլայլեն զդէմս և կարկաշեն անմտաբար:

580 Վասն որոյ, աղաշեմ, զի բանք ձեր ոչ լիցին անհամ և անաղ, որպէս զոամկաց անմտաց, այլ որպէս աղիւ համեմեակ, ըստ խրատուն առաքելոյ, ի շահ և ի շնորհս տալ լսողաց, և ոչ ի գայթաղութիւն և ի զաղրութիւն լինել լսելեաց:

585 Այլև՝ նոյն ինքն շահաւէտ և օգտակար բանքն մի յաճախութեամբ և առանց դիպօղ ժամու եղիցին խօսեցեալ յայնմանէ, որ խօսելն գիտիցէ իմաստութեամբ, զի մի ձանձրացեալ՝ նողկտայցեն լսողք, և դարձանս դիցեն ատեցօղք բարի բանից, այլ՝ սակաւք եղիցին, և այն՝ հեղութեամբ և հանդարտութեամբ:

590 Եւ գլխաւորելով զբանս, որ առ մարբագունիցդ երամք, ասեմք զայս, եթէ խորհուրդք և բանք և գործք ձեր և ամենայն շարժումն հոգւոյ և մարմնոյ այնպէս եղիցին պարկեշտք և աստուածավայելուչք, որպէս զի՝ անուանն Աստուծոյ և ձևոյ կրօնաւորութեանդ

595 մի հայհոյովեան և պարսաւանաց, այլ զովութեան և փառաւորելոյ լինիցին պատճառք ի տեսողաց և ի լսողաց: Զի մի լիցի ումեք ի ձէնջ, ըստ հնոյն Իսրայէլի, լսել յԱստուծոյ մարդարէիւն, թէ՛ «Անուն իմ վասրն ձեր հայհոյի ի մէջ հեթանոսաց»*, այլ, մանաւանդ,

600 տէրունական բանին, որ առ աշակերտսն, արժանաւոր առնիցէք զանձինս պայծառ առաքինութեամբ, թէ՛ «Այնպէս լուսաւորեսցի լոյս ձեր առաջի մարդկան, որպէս զի՝ տեսցեն զգործս ձեր բարիս և փառաւորեսցեն զհայրն ձեր, որ յերկինս է»**:

605 Եւ այս ինչ սակաւք՝ առ աշակերտեալ եղբարսդ ասացեալ ի մէնջ՝ ի փառս Աստուծոյ, աւարտեսցին:

* Ծս. ԾԲ. 5

** Մատթ. Ե. 40:

582 BEF յաւգուտ փխ շնորհս տալ

597 B բնդ փխ ըստ

597—599 G լիք զի մի... հեթանոսաց

ԱՌ ԱՌԱՋՆՈՐԳՍ ՍՐԲՈՅ ՈՒԽՏԻՅ ՎԱՆԱԿԱՆԱՅ

Փոքր ինչ և առաջնորդացդ, ի յերկինս ճանապարհորդելոցն տացուք ծառայակցաբար զհոգևորական և զաստուածային բանին կերակուր, որք զաշաց ունիք
5 գործ և սպասավորութիւն մարմնոյ եկեղեցւոյ:

Զի, զոր օրինակ, աչք առաջնորդեն անձին յամենայն շարժումն ի լավագոյնսն կամ ի վատթարագոյնս, ըստ այսմ նմանութեան և առաջնորդք՝ առաջնորդելոցրն: Եւ որպէս բիրք աշացն, եթէ մաքուրք լինիցին ի
10 յախտից ինչ ի ներքս անկելոց, սրատեսութեամբն անմուլար առաջնորդէ անձին յուղիղ ճանապարհն, իսկ եթէ շամանդաղք մթինք գերական լուսոյ, որ ի գլխոյ անտի յաշսն իջանեն՝ խնուն անտեսութեամբն, սխալէ և ընդ ինքեան ի խորխորատ մահու զբոլոր անձն իւր ար-
15 կանէ:

Ըստ այսմ օրինակի և առաջնորդք եկեղեցւոյ, որ որք երկոքումբք աչօք լուսաւորեալ իցէ, այսինքն՝ գիտութեամբ Աստուածաշունչ զրոց, և առաքինասէր զործովք՝ ամբծութեամբ, և սրբութեամբ և ամենայն
20 արդարութեամբ, զոր պատուիրանք Աստուծոյ ունուցանեն, այնպիսին՝ որպէս անձին իւրոյ, սոյնպէս և համօրէն եղբայրութեանն բարւոք առաջնորդէ յաստուածայինսն: Իսկ որ զմի յաշացն բաց ունիցի և մի-

1 B Տեան ներսեսի ասացեալ առ, սուրբ E այս զուխը բացակայում է G նորին առ

6 B չի՛ գի

սովն կափուցեալ իցէ, այսինքն՝ որ կամ գիտութիւն
25 առանց գործոց առաքինութեան և կամ առաքինութիւն
առանց գիտութեան ունիցի, թերի է ի բարեաց և ոչ
կատարեալ. քանզի միականեաց նմանի այնպիսին:

Զի թէպէտ և որ զիմաստութիւնն ունիցի՝ գիտէ
զշաւիղս արդարութեան ճանապարհին ուղիղ ուսու-
30 ցանել բանիւ, այլ ինքեան ոչ գնալովն ընդ նոյն գոր-
ծով՝ ոչ կարէ հաւանեցուցանել զայլս գնալ: Նոյնպէս
և այն, որ սրբութեամբ վարուք իցէ միայն առանց գի-
տութեան գրոց, թէպէտ և անձամբ իւրով գնայ ընդ
ճանապարհ օրինացն Աստուծոյ, բայց զի այլոց՝ որ-
35 պէս արժան է, ոչ գիտէ իմաստութեամբ առաջնորդել,
վասն այնորիկ՝ բազում անկարգութիւնս մտանէ յեկե-
ղեցի: Իսկ այնոքիկ, որ զերկոսեան տեսարանս աշաց
խաւարեալս ունիցին ի լուսոյ, այսինքն՝ զի են տգէտք
աստուածային գիտութեանց և են պղերզ յամենայն
40 գործս արդարութեան, մանաւանդ թէ՝ և հակառակօքն
լցեալք և յանդգնին տալ զանձինս յառաջնորդութիւն
եկեղեցոյ, որ և զբազումս տեսանեմք յայնպիսեաց ի
մերումս թշուառացեալ ժամանակի ձեռնամուխ եղեալ
յայտոսիկ, լինին այնպիսիք ըստ տէրունական առա-
45 կին՝ «Կոյր կուրի յորժամ առաջնորդէ, ասէ, երկոքին
ի խորխորատ անկանիցին»*, որք ոչ յԱստուծոյ, այլ ի
սատանայէ շարժեալք՝ զիմեն յառաջնորդութիւնն յայն՝
ի կորուստ ինքեանց և առաջնորդելոցն:

Վասն այնորիկ՝ և մեք զաստուածայինս բանի
50 խրատու սերմն յայնց առաջնորդաց յոգիս սերմանես-
ցուք, որք օրինօքն Աստուծոյ վարել յօժարին զառաջ-
նորդութիւնս իւրեանց, որք Աստուծով սկսանին և առ
Աստուած կատարեսցին:

* Մատթ. փ. 14

27 CDG չի բանզի միականեաց նմանի այնպիսին

45 B կարի ասէ, առաջնորդէ սխալ է և երկոքին

50 G սերմանց փխ սերմն յայնց

54 G չի յօժարին

- Առ որս և ասեմք, մի՛ անփոյթ առնիցէք զաշա-
- 55 կերտելոց եղբարցն ի հոգւոյ ինչ վտանգս անկեալ ուրուք, կամ ի մարմնոյ. քանզի համարս տալոց էք ընդ իւրաքանչիւրոցն: Մի՛ զնիւթականին գործոյ միայն պահանջել զկատարումն անթերի, և զհոգևոր գործոյ զառ ի նոցանէ կատարելոյ անփոյթ առնել, այլ ի
- 60 վատթարաց զգուշանալ և լաւագունիցն պատկառ կալ՝ միշտ խրատ տալով, զոր մանաւանդ պահանջէ ձեն և կարգն, զոր ընկալան: Վասն զի այսմ կարգի է մեռեալ լինել աշխարհի և աշխարհական իրաց, և կենդանի Քրիստոսի և նորին պատուիրանաց, ըստ խրատուն
- 65 Պօղոսի. զի զայդի օրինացն կոչեցան գործել, և ոչ զարտաքնոցն մշակութեան գործ: Եւ որ այն միայն գործէ աստ, և ի հոգևորացն ոչ բնաւ, կամ զնիւթականսն ի բոլոր սրտէ, և զաննիւթն ի հարկէ և առ աշս մարդկան, ոչ եղև լսելի ներքին ականջօք տէրունական
- 70 հրամանին, թէ «Գործեցէք՝ մի զկորստական կերակուրն, այլ զայն, որ տանի ի կեանսն յապիտեանից»*:
- Գործել արժան է և զայս, քանզի դատարկութիւնն շար է, որպէս և Պօղոս խրատ տայ, մանաւանդ զի և օրէնս զնէ, եթէ «Որ գործիցէ ոչ՝ և կերիցէ մի»**, զոր
- 75 և ինքն կատարէր յասելն՝ «Զցայգ և զցերեկ գործէաք առ ի շծանրանալոյ ումեք»***, և թէ «Զեոքս այս պաշտեցին զիս, և որ ընդ իսն էին»****: Բայց յաղագս մարմնական գործոյն զհոգևորսն անտես առնել իբրև

* Յովհ. Զ. 27

** Բ. Թեա. Գ. 10

*** Բ. Թեա. Գ. 8

**** Գործք. Ի. 34

60 F հպատակ փխ պատկառ

61 G շիք միշտ խրատ տալով

6 B և փխ է C կարգ իցէ

66 G ոչ փխ որ

69 B լսող

80 զաւելորդ իրս՝ յոյժ վատթարագոյն է աշակերտելոց
 բանին: Քանզի պարտ է, որպէս երկրորդ է մարմին
 հոգւոյն, առաջին զհոգւոյն հոգալ կերակրոց, որ են
 ազօթք և ամենայն բարեգործութիւնք, և ապա՝ զմարմ-
 նոյն և զմարմնականաց, զի և առ մարդիկ նախ տէրն
 կերակրի՝ սպասատրեալ ի ծառայիցն, և ապա ծառայ-
 85 քըն ի նշխարէ տերանցն: Եւ ի մեզ՝ քանզի մարմինն
 ծառայական է և հոգին տիրական և կամք մտացն դա-
 տողական, արժան է դատողականին ի կարգի պահել
 զերկաքանչիւրսն: Յառաջագոյն զհոգին կերակրել հոգե-
 վորական կերակրօք ի ձեռն մարմնոյն սպասատրու-
 90 թեան, և ապա զմարմնականացն հոգալ՝ հոգւոյն իմաս-
 տութեամբ և տնօրինութեամբ:

Արդ, յայտոսիկ և որ նման սոցա բարեկարգու-
 թիւնս՝ պահեսչիք զմիաբանութիւն եղբայրութեան ձե-
 րոյ:

95 Դարձեալ՝ մի կողմնաւոր բարութ զոմանս սիրել՝
 շոկս առնելով և զոմանս անտես առնել, ոմանց աւե-
 լորդօք բերիլ ի պէտսն, և այլոց՝ և ոչ հարկաւորօքն
 բաւականանալ, այլ սէրն հասարակաց եղիցի՝ ըստ
 սրբոյն Բարսղի կանոնադրութեանն, և պատիւ՝ որոց
 100 վայել է:

Իսկ կերակրոցն բաշխումն՝ ըստ շափոյ աշխատու-
 թեանն առ իւրաքանչիւրսն լիցի՝ առաւելութեամբ և
 նուազութեամբ: Զծերացեալսն և զվտանգեալսն, որք
 զմանկութեան ժամանակն և զգորութիւն անձանց ի
 105 յաշխատութիւնս եկեղեցւոյն ծախեցին, մի բարձի թո-
 զի առնիցէք, որպէս ոչ ժամանակին պիտանացութ, զի
 մի բարկասցի Տէր, քանզի թէ՛ օտարաց վտանգելոց,
 նաև թշնամեաց՝ խնամ տանել հրամայէ Քրիստոս և

81 D չի՛ առաջին զհոգւոյն

84 G չի՛ սպասատրեալ

86 B չի՛ և կամք մտացն դատողական

որորմեկ, և պատուհաս սպառնայ, որք ոչն առնեն, քա-
110 նի՞ ևս եղբարցն և անդամոց եկեղեցւոյն: Վասն որոյ,
զծերս պատուեցէք և ծերատածեցէք, ըստ հրամանին
առաքելոյ, և զտկարացեալսն խնամարկեցէք տեսչու-
թեամբ և պիտոյից նոցա պատրաստութեամբ՝ ըստ
չափոյ զօրութեան ձերոյ: Գիտեմք, զի այսպիսեաց բա-
115 րեկարգութեանց խափանելոյ աղքատութիւն ժամանա-
կիս է պատճառ, բայց ոչ զառաւելն, այլ զյօժարութիւն
կամացն և զկարն պահանջէ Աստուած:

Մի գնուիրեալն յեկեղեցիս՝ կամ կենդանւոյ միա-
բանութեան, կամ մեռելոց յիշատակի, անձին միայ-
120 նոյ սեպհականեսցէ առաջնորդն, այլ ի պէտս եկեղեց-
ւոյն ծախիցէ: Զնոյն և հատուացէ եկեղեցեան զհոգե-
վոր պարտան, զի մի յարդար դատաստանին աւուր
պահանջեսցէ իւրաքանչիւր որ զտուեալն, և դի՞ ոչ
ունիցի յայնժամ հատուցանել, զիւրն առեալ բարեգոր-
125 ծութիւն՝ փոխարէն տայցեն:

Եւ թէ առաջնորդն առաջին՝ զոր առ յաւուրս իւր ի
ծախս եկեղեցւոյն վատնեաց հաստատուն վկայիւք և
ոչ ժամանեաց յաղագս օրհասին մահու կանխելոյ՝ հա-
տուցանել զպարտան, երկրորդն, որ զկնի նորա ժա-
130 ոանգէ զառաջնորդութիւն եղբարցրութեանն, պարտական
է վճարելոյ և, եթէ անտես առնէ, ունի տոկոսեօք վճա-
րել առաջի Քրիստոսի: Իսկ եթէ ոչ վկայեն նմա ի պէտս
եկեղեցւոյն առնել զառեալն, ինքն՝ որ էառն, հատուացէ
ի հանդերձելումն:

135 Մի որ ինքնակամ ախտիւ շարժեալ՝ կաշառանօք
աւագաց յափշտակեսցէ զառաջնորդութիւն վանաց՝ ա-
ռանց ժամանակին առաջնորդի քննութեան և հրամա-

111—112 B չիք ըստ... խնամարկեցէք

119 B չիք անձին

123 G իւրոր փխ իւրաքանչիւրոր

131 G ծախել փխ առնէ

132 C որ ոչ

նի, քանզի երկու են պատճառ իրաւացի փոխելոյ
140 զվանաց առաջնորդս. կամ՝ վասն զանարժանս գործե-
լոյ արտաքոյ օրինաց Աստուծոյ, և այն՝ ճշմարիտ վկա-
յիւք, կամ՝ եկեղեցւոյն ոչ շինութեան, ալլ աւերման
լինելոյ պատճառ: Եւ առանց այսոցիկ, եթէ յանդգնի
ոք հակառակ յառնել, մեղանչէ յօրէնս Աստուծոյ:

Եւ զոր ինչ միանգամ կանոնեալք են և եղեալ ի
145 բանս սրբոց հարցն յազագս առաջնորդաց՝ առ ի խրատ
և յուղղութիւն ի բանս, ի գործս և յամենայն բարեձե-
վութիւնս կարգաւորութեանց, զամենայն բարեացն
զտիպսն և զօրինական փութասջիք յանձինս ձեր նկա-
րագրել: Եւ թէ և զամենայնն ոչ էք բաւական կատարել

150 յազագս ձմեռն գոլով ի բարեաց ժամանակիս, գոնէ
զլոյովսն գործով կատարեցէք և առ պակասեալսն զյօ-
ժարութիւն կամաց ունիցիք, և զղջումն և տրտմութիւն՝
վասն պակասութեան:

Զի յորժամ յայտոսիկ հաստատիցէք զմիտս, հակա-
155 ոակ բարւոյ ոչ կարէ տեղի գտանել յոգիս ձեր:

Վասն որոյ և մեք ազաչեսցուք զՏէր, զի առաջ-
նորդացդ և առաջնորդելոցդ յաջողեսցէ և յերկնայինն
հետեւել ճանապարհ՝ մեօք հանդերձ, զի ամենեքեան
արժանասցուք խոստացելոց բարեացն, որ ի Քրիստոս

160 Յիսուս՝ ի Տէր մեր:

139 D չի վանաց

143 B յայտնել փիս յառնել

146 B բարեգործութիւնս

150 G առ ձեռն կարճ փիս ձմեռն

160 CDF չի ի տէր մեր G մեր ամեն H չի Յիսուս ի տէր մեր

ԱՌ ԱՌԱՋՆՈՐԴՍ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ՝ ՈՐ ԵՆ ՅԱՇԵԱՐԸԻ, ՈՐ
ԿՈԶԻՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍՈՒՆՔ

Խօսեսցուք և առ դասս կախկոպոսաց սրբոց, որ
էք տեսուչք կարգեալք յԱստուծոյ՝ հոգւոց հաւատացե-
5 լոց, որ են յաշխարհի. որ թէպէտ և բոտ կարգի երկ-
րորդ եղաք յաղագս բարեկարգութեանն՝ նախ առ վա-
նականսն, սակայն բոտ աստիճանի՝ առաջին էք:

Զորս ազաչեմ նախ քան զամենայն՝ ի միտս ձեր
գալ և ճանաչել իմաստութեամբ զաստիճանիդ, զոր
10 ունիք, զբարձրութիւն և զգործ, եթէ ուստի՞ սկսաւ, և
վասն է՞ր եղաւ, և զի՞նչ հրամայեցաւ առնել յայնցա-
նէ, յորոց հաստատեցին զսա: Զի յորժամ զայստսիկ
գիտիցէ որ, որպէս պարտն իցէ գիտել, մի ի յերից
աստի շահիցի, կամ ճանաչելովն զժանրութիւն սորա
15 և զգժուարակրութիւն, և ոչ յօժարութեամբ զիմել իբր
ի զիրին իրս և ի հեշտալիս՝ գիտելով զիր տկարու-
թիւնն, ալ ի բաց հրաժարել, թէ և բոնադատիցի յիւ-
րոց մտացն ախտից կամ ի մերձակայից՝ որպէս և
առաջին սուրբքն արարին և ուսուցին. կամ թէ յանձն
20 առցէ զլինելն, փութայ բոտ հաճոյիցն Աստուծոյ կա-

1 B Տեսոն ներսեսի հայոց կաթողիկոսի ասացեալ առ C շի՛ առ
G տեսոն ներսեսի ասացեալ առ H որ կոչին այցելուք որք են կախկոպոս

6 B վանականսն և ապա առ որս յաշխարհ են առաջնորդ խօսելով

9 C գրեալ փիս գալ

13 B գիտեցէք փիս գիտիցէ որ

14 B շի՛ սորա

15 B շի՛ գգժուարակրութիւն

տարեկ զտնտեսութիւն գործոյն, կամ թէ՛ ոչ արասցէ
զանարժանն՝ ճանաչէ զպակասութիւն բարւոյն եղեալ
յինքեան և զվնասն, և խղճիւ մտաց իւրոց դատէ վան-
ծըն՝ յանցաւոր զինքն համարելով:

25 Արդ, թէ՛ ուստի՞ սկսաւ ասասցուք:

Սկիզբն եպիսկոպոսութեան եղև յայնմանէ, որ
երդմամբ առ զքահանայութիւնն ի Հօրէ, ըստ կարգին
Մեկքիսեղեկի. ոչ ըստ աստուածութեանն, այլ ըստ
մարդկութեանն, ոչ յանբանից մատուցանելով պատա-
30 րագս, ըստ ահարօնեան քահանայութեանն, այլ զանձն
իւր մատուց կամաւոր պատարագ ի վերայ խաչին՝ Հօր,
վասն ընդ մեզ հաշտութեան: Եւ զնոյն քահանայապե-
տութիւն, զոր ինքն ի Հօրէ ընկալաւ յաղագս խաչին
մահու ի վերայ այնոցիկ, զորս զնեաց արեամբն իւ-
35 րով, շնորհեաց աշակերտաց իւրոց ի ժամանակի համ-
բառնալոյն յերկինս, ըստ աւետարանին Ղուկայ, թէ՛
«Եդ ձեռս ի վերայ նոցա և օրհնեաց զնոսա»*, և ապա
ինքն, ասէ, վերանայր յերկինս, զնոյն օրինակ պա-
հանջելով և ի նոցանէ, թէ՛ որպէս ես ոչ հեշտութեամբ,
40 այլ շարշարանօք և մահուամբ ընկալայ զքահանայու-
թիւն ի վերայ ազգի մարդկան, և դուք նմանապէս մա-
հու շափ նահատակեցարուք ի վերայ ոչխարաց հօտի
իմոյ, զոր ստացայ արեամբ իմով. որք և արարին,
ըստ հրամանին՝ մեռանելով ի վերայ ժողովրդեանն,
45 որ հաւատացաւ նոցա ի Տեառնէ:

Եւ յորժամ հանդերձեալ էին առաքեալքն Քրիստոսի
եկանել յաշխարհէ, ընտրէին ի հաւատացելոց ան-
տի արս երկիւղածս և իմաստունս և կացուցանէին փո-

* Ղուկ. ԻԳ. 50

21 BG որ փխ ոչ

23 B շիֆ իւրոց

31 C շիֆ պատարագ

32—34 EF շիֆ վասն... մահու

43 B որ փխ որք

խանակ իւրեանց զլուխ ժողովրդեանն ի քաղաքս, և ի
50 գաւառս, զորս և հպիսկոպոս անուանեցին, որ թարգ-
մանի՝ տեսուչ:

Արդ, այս թէ ուստի՞ սկսաւ՝ ասացար:

Պարտ է գիտել և զայն, թէ յաղագս որո՞ջ պատ-
ճառի եղաւ ի Քրիստոսէ և յառաքելոց նորա այս գործ
55 հպիսկոպոսութեան. յայտ է թէ՛ վասն լինելոյ զլուխ և
հրամանատար քահանայից և ժողովրդոց, և որպէս
զդէտ աննիրհ աշօք մտացն նայել ի վերայ ամենեցուն՝
զթիւրեալսն ուղղել և զուղիղսն հաստատուն պահել
յուզղութեանն:

60 Եւ թէ զի՞նչ հրամայեցաւ լինել հպիսկոպոսին և
կամ զի՞նչ առնել, զայս Պօղոս յայտ առնէ առ Տիմո-
թէոս գրելովն, թէ՛ «Պարտ է հպիսկոպոսին անարատ
լինել»^{*} որպէս Աստուծոյ տնտեսի, հեղ, ցած, պար-
կեշտ, հիւրասէր, բարեսէր, արդար, սուրբ, ժուժկալ,
65 մի՛ արծաթասէր, մի կռուող, մի՛ հարկանօղ, այլ հան-
դարտ և այլն ևս:

Անարատն ասելովն, յամենայն արատոյ, որ ըստ
հոգւոյ և մարմնոյ իցեն, մաքուր լինել հրամայէ:

Իսկ որպէս Աստուծոյ տնտեսի՝ զայս յայտ առնէ.
70 զի թէ մարդիկ նիւթական գոյից իւրեանց տնտես զա-
նարատսն ասէ ընտրեն լինել, այսինքն՝ որ ոչ գո-
ղասցի աւազակօրէն, և ոչ հեղզայցէ ի խնամ տանե-
լոյ գոյիցն և ի պահպանութենէ, քանի՞ ևս արժան է
անարատութիւն և արթնութիւն և զգուշութիւն ունել
75 տանն Աստուծոյ տնտեսաց, որ է եկեղեցի սուրբ, ոչ
զնիւթականս ասեմ զեկեղեցւոյ, այլ զհոգիս մարդկան,
որք շինին տաճար Աստուծոյ կենդանւոյ, զորս պարտ է

* Ա. Տիմոթ. Գ. 2

64 C շի՛ սուրբ

65 B հակառակող փիս հարկանօղ

71 B շի՛ այսինքն

որչափ զօրութիւն իցէ Աստուծոյ տնտեսին անխախտելի պահել զշինուածս աստուածաբնակ տաճարացն,
 80 և ոչ տալ զողանալ սատանայի իւրով պղերգութեամբն ի հոգևոր գանձուց անտի, ոչ զիւր և ոչ յորոց զտնտեսութեանն ունի զործ, տացէ նոցին օր ըստ օրէ և զբանին կերակուր ի ժամու՝ ըստ տէրունական հրամանին:

Հեզ, ցած, պարկեշտ. հեզութեամբն յուշ առնէ
 85 նմանօղ լինել Մոփսիսի և Գալթի՝ որք ի հնումն էին հովիւք ժողովրդեանն Իսրայէլի, թէ նոյնպէս պարտ է և նորոց հովուացս հեզութեամբ և հանդարտութեամբ հովուել զժողովուրդս, որպէս հովիւք՝ զհօտս, և ոչ ճոխութեամբ և սաստկութեամբ՝ ըստ աշխարհի իշխանաց:

90 Իսկ ասելովն թէ՛ ցած, զխոնարհութեանն ուսուցանէ, զի անդէպ է եպիսկոպոսին հպարտութեամբ և գոռոզութեամբ լինել առ հնազանդեալ ժողովուրդսն, որպէս զգործակալս բոնաւորաց, այլ հեզութեամբ և խոնարհութեամբ բերիլ առ ամենեսեան, որպէս և
 95 Քրիստոս յայտոսիկ զինքն տալ օրինակ, «Ուսարուք յինէն, ասէ, զի հեզ եմ և խոնարհ սրտի»*: Եւ զարձեալ՝ ցուցանելով զոր ի խոնարհութենէն օգուտն և զառ ի հպարտութենէն վնասն՝ ասէ, «Ամենայն՝ որ բարձրացուցանէ զանձն՝ խոնարհեցի, և որ խոնարհեցուցանէ զանձն՝ բարձրացի»**: Եւ Պօղոս զգուշացուցանելով զՏիմոթէոս, զի մի զանկատարսն հոգևոր և մարմնաւոր հասակաւ վերակոչեսցէ յաստիճան եպիսկոպոսութեան, ասէ՝ «Մի մատաղատունկ, զի մի հպարտացեալ ի դատաստանս անկցին սատանայի»***: Քանզի սատա-

* Մատթ. ԺԱ, 29

** Մատթ. ԻԳ, 12

*** Ա. Տիմոթ. Գ, 6

81 B իւրոցն որ փխ յորոց C զտնտեսին փխ զտնտեսութեանն

82—83 C չի՛ ունի... զբանին

89 E հանդարտութեամբ փխ սաստկութեամբ

90 B խոնարհութեանն էն

91 B հպարտութեան են

- 105 նայ ընդդէմ արարչին Աստուծոյ հպարտացեալ՝ և վասն
այնորիկ անկաւ յերկնից, և պարտական է յաւիտենա-
կան դատաստանացն և մշտնջենաւոր տանջանացն:
Վասնորոյ, հրամայէ, թէ՛ ցած, զի մի նորին ախտիւն
ըմբռնեալք՝ նորայն դատաստանի և պատժոց կցորդք
110 եղիցին:

- Պարկեշտ. պարկեշտն անուն՝ մի է, բայց առ ամե-
նայն շարժումն հոգւոյ և մարմնոյ պատշաճեալ բերի
պարկեշտութիւնն՝ ի բանս մի շատախօս լինել, ի կե-
րակուրս և յըմպելիս և ի զգեստս մի աշխարհօրէն բե-
115 ռիլ, այլ ըստ նոցա նմանութեան, որոց խաչեալ է աշ-
խարհ: Նաև յընթացս ճանապարհի ոչ երևելի և կազ-
մեալ երիվարօք և կամ կիսիշօք⁹² ամբարձեալ եղիցին
ի բարձրն կոյս, այլ վասն զտկարացեալ մարմինն միայն
բառնալոյ, ըստ պատահելոյ կրողին: Եւ ոչ սրբնթաց
120 ձիովք շահատակել, և շամբք և բազէիւք որսականօք
բերիլ առ երէվայրիս և թռչունս, որպէս լսեմք զոմանց,
թէ՛ իցեն: Որ այնքան պատշաճի յայսմ ձևոյ ունողաց
այս գործ, որպէս թէ՛ զգտակ կարմիր դիցէ ի զլուխ իւր
կրօնաւորն՝ փոխանակ քուսիթայի, և զգեստ բեհեզեայ
125 ընդ աստոյ և այծեաց: Եւ կերակուրքն և ըմպելիքն ոչ
յաճախութեամբ և անկարգութեամբ, այլ պարկեշտու-
թեամբ և շափաւորութեամբ եղիցին, ըստ Աստուածա-
շունչ գրոց խրատու: Եւ բանք բերանոյն մի անմտաբար
խեղկատակութեամբ կամ աշխարհօրէն, զառականս
130 կամ զանկաճութիւնս ի լեզուն յեղիղլով անարգել զոք,
այլ բղիխեսցէ սրտիւն զբան բարի՝ ըստ մարգարէին, ի
յօգուտ և ի շնորհս լինել լսողաց՝ ըստ առաքելոյն, և

108 B չի՛ք թէ G ցած լինել

111 B պարկեշտ անունն շատախօս լինել ի բան մեր

119 B չի՛ք ըստ պատահելոյ

123 E չի՛ք ի զլուխ իւր DH չի՛ք իւր

125 B և ընդ այծեաց

130 B յեղլով

մի ի վնաս և ի տաղտկութիւն և ի պատճառս աղարտելոյ զառաքելականն աստիճան:

- 135 Հիւրասէր. ըստ Աբրահամու և Գովտայ և այլոց նահապետացն, որք այնչափ գտան հիւրասիրութեամբն հաճոյք Աստուծոյ, մինչ զի և զԱստուած, հանդերձ հրեշտակօք, ընկալան և պատուասիրեցին: Եւ ոչ ասէ հիրքնկալ, այլ հիւրասէր, քանզի հիրքնկալութիւն է
- 140 երբէք, զի ի հարկաւոր ինչ պատճառէ լինիցի, կամ ի բռնութեւն, կամ ի պատուոյ երեսաց, կամ գովութիւն և փառս որսալոյ ի պատուասիրելոցն: Իսկ սիրով ընդունելութիւն յայսցանէ յամենեցունց ազատ է, որով և խնդութեամբ ընդունի գեկեալ հիւրսն և ոչ տրտմութեամբ, և զուարթ ցուցանէ կերպարանս և ոչ խոժոռ, և թախծեալ դէմս և ոչ զժղմնելով ինչ բարբառի բանս, այլ ուրախարար և խորախճանականս, որ յոյժ լաւագոյն է հիրոցն, քան զկերակուրսն:
- 145

- Վասն այսր պատճառի հրամայէ եպիսկոպոսաց և
- 150 քահանայից, նաև ամենայն քրիստոնէից՝ ոչ միայն հիրքնկալ, այլև հիւրասէր լինել:

- Բարեսէր. և ո՞ր են բարիքն, զորս հրամայէ սիրել. ոչ զկարծեցեալ բարիսն, որ են ախտաւոր բարիք մարմնականք, կամ հոգեկանք և նիւթք աշխարհի, այլ
- 155 նախ և առաջին զճշմարիտ բարին սիրել զԱստուած, որ է սկիզբն և աղբիւր բարութեան, երկրորդ՝ զպատուիրանս նորա որ է բղխումն յաղբերէն բարեաց յԱստուծոյ, ըստ Դաւթայ, թէ՛ «Սիրեցի զպատուիրանս քոյ քան զամենայն ոսկի և զտպագլիտն»*. երրորդ, զորս ի
- 160 մարդկանէ լինին բարիք: Իսկ զհակառակ բարւոյն

* Սաղմ. ՃԺԸ. 127

133 E պատճառ ուղարկելոյ

146 BH զժղմնելով

154 B շիք կամ հոգեկանք

159 B շիք զամենայն շիք և զտպագլիտն

զչարն, և յսիւնքն՝ զսատանայ, և զորս ի նմանէ սերմանեալ զմեզս ատել և ի բաց դառնալ, ըստ նորուն Գաթայ, թէ՛ «Զմեզս ատեցի և անարգեցի, և զօրէնս քս սիրեցի»*: Նաև զչարասէրն և զանդարծան ատել և ի
165 բաց դառնալ, յորոց չիտ բազում անգամ խրատելոյն և ոչ դառնալոյն՝ հրաժարել հրամայէ տէրն, և համարել որպէս զհեթանոս և զմաքսաւոր:

Սրդար. արդարութեան անուն մի է, բայց զամենայն պարունակէ յինքեան զմասունս բարեաց, որ
170 ունին զնա: Որպէս և արդարաբքն առաջինք, որք վկայեցան յԱստուծոյ՝ Յօբ և Զաքարիա և Յովսէփ և այլք բազումք ըստ նոցին օրինակի պարտ է լինել, ասէ և եպիսկոպոսին՝ արդար և ճշմարիտ առաջի Աստուծոյ և մարդկան, և արտաքոյ ստութեան և անիրաւութեան՝
175 ի բանս և ի գործս:

Սուրբ. առաջին սուրբ այն է, որ մաքուրն է՝ յամենայն խիտից, որ պատերազմին ընդ ոգին, որ ոչ խոցուածս ընդունիցի ի սկզբանն և ոչ դեղոց կարօտանայցէ: Երկրորդ՝ սուրբ է, որ թէպէտ և հարկանիցի
180 ինչ նետիւք բծից, ոչ ասեմ մինչ ի կատարումն ոչ լինի ի ներքոյ անկեալ թշնամւոյն, միշտ խոցոտելոյ զոգին՝ հեշտութեանցն խիտից տեղի տուեալ, և երկրորդ բնութիւն զնոյն սովորութիւն առնելով, այլ, մանաւանդ,
185 զանցեալ խոցուածսն բժշկեսցէ դեղովք ապաշխարութեան և յառաջակայիցն՝ զինուք ազօթից և պահոց և պահպանութեամբ զգայարանացն զգուշանալ. ոչ վերըստին խոցոտիլ սովորական նետիւքն, այլ այնքան

* Սաղմ. ճԺԸ. 163

165 B չիք յորոց

174 B չիք և անիրաւութեան

182 B հեշտ ցանկութեանցն վիս հեշտութեանցն

186 C զգուշանալով վերստին

ատել զնոսա, մինչ զի յիշատակ նոցին ոչ հեշտութիւն,
այլ տրտմութիւն բերել մտացն:

- 190 Արդ, որ յայսմ մասին է յառաջնոցն կամ յերկ-
րորդիս, նա է սուրբ և այսմ առաքելական աստիճանի
արժանաւոր, իսկ որ ախտիցն յօժարութեամբ տուեալ
տեղի է՝ ոչ պատերազմի ընդ նոսա, այլ և խնամով
195 թաքուցանէ յինքեան զխմորն շարութեան, և միշտ խո-
ցեալ ոգւով ոչ ատեալ զխոցմանն պատճառս. այլ և
սիրէ ևս և ոչ բժշկել փութայ զխոցուածսն, այլ և օր
ըստ օրէ նորոգել զվէրսն, ոչ է, և ոչ ասի սուրբ այն-
պիսին, և ոչ ընտրութեամբն Աստուծոյ կոչի սպասա-
ւորել աստուածայնոցն, այլ իւրով ախտին շարժեալ՝
200 ըստ ներելոյն Աստուծոյ ձգի յայնոսիկ՝ ի կորուստ
անձին և բազմաց:

- Ժուժկալ. ժուժկալութիւնն իբրև նիւթ և տեղի իմն
է ամենայն առաքինութեանց, զի որ կրէ յինքեան զառ
ի շարեաց ժուժկալութիւն, կրէ և զբովանդակ մասունս
205 բարեաց. և որ ոչ ունի զսա, անհաստատ է յամենայն
բարութիւնս, զի թէպէտ և յօժարի ի բարիս և սկսանի,
այլ ոչ կատարէ, որպէս այն, որ կամեցաւ առանց խոր-
հելոյ շինել աշտարակ:

- Եւ ժուժկալութեան սահման այս ինչ է. յամենայն-
210 նէ, յորոց օրէնք Աստուծոյ հրաժարեցուցանեն զմեզ,
պարտ է ժուժկալ լինել. առաջին՝ խորհրդոցն վատթա-
րաց ոչ տալ տեղի առ միտսն, այլ ընդդէմ կալ ժուժ-
կալութեամբն և հալածել ի սրտէն, զի մի և կատարու-
մըն հետևեսցի: Զնոցն ժուժկալութիւն պարտ է և աշա-
215 ցըն զնիւ պահապան, ոչ բռնադատիլ հեշտութեամբ ի

188 G շիֆ այլ տրտմութիւն

190 G շիֆ որ

191 B շիֆ առաքելական

198 G սպասավորութիւն

211 B առաջի

յայրատ հայեցուածս կամ ի շարակնութիւնս, այլ անա-
 րատապէս հայել յարարածս Աստուծոյ, և ականջացն՝
 ոչ յօժարութեամբ ունկնդիր լինել վնասակարաց բա-
 նից, այլ օգտակարաց. և լեզուոյ՝ ոչ խօսել զայն ինչ
 220 բանս՝ որով արտաքինքն վարին, որ է անվայելուչ
 սրբոյ աստիճանին, այլ զպիտանին և զզովելին. և
 սրտի՝ ոչ բարկանալ տարապարտուց, այլ հեզ լինել. և
 ձեռաց՝ ոչ յանիրաւի գոք հարկանել, այլ վաստակել
 զբարին և յազօթս ամբառնալ. և բերանոյ՝ ոչ մերձե-
 225 նալ տեսժամ ի կերակուցս, այլ պահօք դաստիարա-
 կիլ. և ոտից՝ ոչ գնալ ի շաւիղս գայլթակղութեան ոգ-
 ւոց, այլ ի ճանապարհս արգարութեան. և ոչ և միոյ
 անդամոյ թոյլ տալ ժուժկալութիւն, որ ունի գնա, շար-
 ժիլ ի վատթարագոյնսն: Արդ, այսոքիկ և որ սոցին
 230 նման՝ է ժուժկալութեան գործ:

Մի արծարասէր. արծաթասիրութիւնն՝ զոր մայր
 ասէ Պողոս ամենայն շարեաց, թէպէտ և ամենայն ու-
 մեք և յամենայն գործս՝ յորում են մարդիկ, վնասա-
 կար է, առ թագաւորս և դատաւորս առ իշխանս և գոր-
 235 ծակալս, և առ ամենայն ոք, որ յաշխարհի են, բայց
 առաւել առ հոգևոր առաջնորդութիւնս: Քանզի առ աշ-
 խարհի իշխանութիւնս՝ ըստ մարմնոյ առնէ վնաս
 ումեք, կամ անիրաւ դատելով կամ զրկելով, կամ յա-
 փրշտակելով կամ զրպարտելով, կամ զողանալով կամ
 240 սպանանելով, կամ ոտ յայսպիսեաց իցեն. իսկ առ
 հոգևորս այս զհոգիս վնասէ: Քանզի յայսմ ախտէ է
 զանարժանս յառաջ կոչել յաստուածայնոցն սպասա-
 ւորութիւն ի կորուստ կոշողացն և կոչեցելոցն, և զւշ-
 ժանաւորս յետս կացուցանել, զպիղծս՝ իբրև զսուրբս,

219 B շիֆ գայն

226 B ընթանալ փխ գնալ

234 B շիֆ դատաւորս առ CH դատաւորս և իշխանս

238 B շիֆ անիրաւ

243 B սուտ փխ կորուստ

245 և զսուրբս՝ իբրև զպիղծս վարկանելով. և բիւրք են առ
 ի նմանէ խառնափնդորեալ կարգք յեկեղեցւոջ, որք խո-
 տելիք են Աստուծոյ, զորոց Դաւիթ ասէ հոգւովն, թէ՛
 «Նոտեսցին այնոքիկ, ոյք ընտրեալ են արծաթով»^{*}:
 250 Վասն այնորիկ հրամայէ առաքեալն վասն եպիսկոպո-
 սաց, թէ մի՛ արծաթասէր, մի՛ կոռւող, մի՛ հարկանօղ,
 քանզի թէ Քրիստոսի ես աշակերտ, մանաւանդ թէ՛
 փոխանակ զհեզութեան նորին ընկալ զօրինակ, որ-
 պէս հրամայէ աշակերտելոցն, թէ «Ուսարուք յինչն,
 255 աղաղակեսցէ, և ոչ վիճեսցի»^{***}. և ինքն իսկ Տէրն
 երանի տայ հեզոց և խաղաղարարաց:

Եւ զի ոչ ամենայնիւ ներօղ պարտ է լինել և հեզ
 առաջնորդին, այլ առ յանցաւորս զսաստն ի կիր ար-
 կանել. տայ և այնմ օրինակ, զի առեալ խարագան և
 260 եհան արտաքս զվաճառականսն ի տաճարէն, և այն զի՛
 շուանեայ և ոչ ի կարծր նիւթոց:

Խրատէ զառաջնորդս՝ ոչ զդառնութիւն միայն ի
 կիր արկանել առ յանցաւորս, այլև քաղցրութիւն և նե-
 րողութիւն ունել ի սաստելն, վասնորոյ յաւելու ասել,
 265 թէ՛ այլ հանդարտ. և զհանդարտութեան շափ տէրու-
 նականն ուսուցանէ խրատ, որ ոչ միայն զինքն, այլև
 զընդիմակն հանդարտ առնէ. զի յիտ միոյ զիմաց ապ-
 տակին՝ զերկրորդն մատուցանել հրամայէ առաջի անի-
 րաւին, որով թէ և քան զզագանս խստագոյն իցէ, քան
 270 զոչխարս հանդարտագոյն լինիցի: Եւ ինքն Քրիստոս ոչ

* Սաղմ. Կէ. 31
 ** Մատթ. ԺԱ. 29
 *** Ես. ԽԲ. 2

248 BE շի՛ այնոքիկ
 249 CD շի՛ վասն
 255 B շի՛ տէրն
 260 G շի՛ արտաքս, գայն փխ այն զի
 267 ACDEFGH զդիմակն
 270 B Քրիստոս Յիսուս ոչ աղաղակարաներ

- աղաղակէր՝ և ոչ վիճարանէր, այլ որպէս զոչխար ի սպանդ վարիր՝ ըստ Եսայիայ, զնոյն նմանութիւն պարտ է և առաջնորդաց եկեղեցւոյ բերել լինքեանս, բայց ոչ առ ամենայն ժամանակի: Քանզի յիրոյ ան-
- 275 ձին արհամարհութիւն, որ յանիրաւաց, բարւոք է հանդարտութիւն և վարձուց արժանաւոր: Իսկ յորժամ դատուածային պատուիրանս տեսանէ արհամարհեալ յանզղամաց, առ այնպիսիսն ոչ զհանդարտութիւն, այլ զբարեկութիւն ի կիր արկանել արժան է, ըստ բարւոյ
- 280 նախանձուն Նղիալի վառելով, որպէս և Տէրն, յորժամ առ ինքն ձգէին զնախատանացն բանս՝ դիւահար կոչելով, ներելով տայր զպատասխանին ասելով՝ «Յիս դէ ոչ գոյ»*. իսկ յորժամ առ Հայր և Հոգին, ցասնույր և վրէժխնդիր լինէր, այսինքն՝ յորժամ նոքա, որք
- 285 զգործսն սատանայի գործէին, հայր կոչէին զԱստուած, ասէր՝ «Դուք ի հօրէ սատանայ էք»**. և յորժամ զգործքս Հոգւոյն՝ Բէկզեբուղայ՝ իշխանին դիւաց տային, ասէր թէ՝ «Ամենայն որ ասէ բան զՈրդույ մարդոյ թողցի նմա, բայց որ զՀոգին Սուրբ հայհոյէ, մի՛ թողցի
- 290 նմա»***: Այսոքիկ և սոյնպիսիքս են բարւոք, և ըստ կամացն Աստուծոյ՝ երբեմն հանդարտութեան, և երբեմն ոչ հանդարտութեան օրինակք, զոր առաքեալն հրամայէ ունել եպիսկոպոսին:

* Յովհ. Ը. 49

** Յովհ. Ը. 44

*** Մատթ. ԺԲ. 32

271 B չի և ոչ վիճարաներ

282 B ասելով թէ

284 B յորս փիս յորժամ

286 G չի հօրէ

288 C չի ամենայն, գորդի

288—290 B չի թողցի նմա... թողցի նմա

295 3աւելու և զայս, վերակացու, ասէ, լինել բանին
 վարդապետութեան, այսինքն՝ ուսանել և գիտել և սպա-
 սաւորել աստուածային օրինացն քարոզութեան. և
 առաջին զայն ստանալ գործ և ապա զնիւթականացն
 հոգաբարձութիւն, որպէս առաքեալքն արարին և ուսու-
 ցին, քանզի ասէին՝ «Ոչ է պարտ թողուլ մեզ զբանն
 300 Աստուծոյ և պաշտել զսեղանս»*: Թէպէտ և սեղանն
 այն աղքատաց էր սպասաւորութիւն և ոչ անձանց,
 բայց զի զմարմինս կերակրել զաղքատաց՝ փոքր հա-
 մարէին ի բարիս, քան զհոգի աղքատացեալս ի բա-
 րեաց հոգևորական կերակրուին, որ է բան վարդապե-
 305 տութեանն: Նորին աղագաւ նիւթականին կերակրոց
 զՍտեփաննոսեանքն եղին սպասաւորել ժողովրդոցն,
 իսկ ինքեանք զբաձնն Աստուծոյ քարոզէին:

Եւ այս է՝ զոր հրամայէ եպիսկոպոսաց վերակա-
 ցու լինել բանին վարդապետութեան, և զողջամիտսն
 310 միխթարել, այսինքն, որք ոչ ունիցին հիւանդութիւն
 հաւատոյ, որք զաթոռն ընդունին զառաքելական, պար-
 տին և զգործն ստանալ զառաքելոցն, որպէս եղեն հե-
 տևողքն նոցին սուրբ հարքն առաջինք:

Եւ թէ որք զեպիսկոպոսութեանն ունիցին աստի-
 315 ճան, և ոչ իցեն վարժեալք վարդապետական բանիւ,
 պարտ է յայնցանէ, որք կրթեցան յայս շնորհ Աստուա-
 ծային, մերձ առ ինքեանս ունել, զի տացեն ծառայակ-
 ցացն յիրաբանշիր ժամու զբանին Աստուծոյ զկերա-
 կուրս, եւ զհակառակորդսն, ասէ, կշտամբել: Երկու

* Գործք. 2. 2

302 B զի որ

304 B բարեաց կերակրել

309 CDH զողջացեալսն

311 B շի՛ք պարտին

312 DH շի՛ք եղեն

316 B պարտ է նոցա

319 B շի՛ք ասէ

- 320 գործս զնէ բանին վարդապետութեան վերակացու լինելովն առաջնորդաց. առաջին՝ զծառայակիցսն կերակրելով ըստ աւետարանական հրամանին, երկրորդ՝ զթրշնամիսն ճշմարտութեան, որք հակառակին հաւատոյն բանի և օրինաց Աստուծոյ և աւանդութեանց եկեղեցւոյ՝ ըմբերանել աստուածային գիտութեամբն, զի մի զպարզամիտս ի ժողովրդոցն՝ պատիր բանիւքն ձգեսցեն ի կորստեան իւրեանց խորխորատ, ըստ ընտանի գազանացն կրկին գործոյ, որք զվայրենի գազանսն հալածեն և զհօտս հովուին պահեն արթնութեամբ, որպէս կարգեցան:

- Արդ, որք զառաջինն ընկալան ի Քրիստոսէ զգործ եպիսկոպոսութեան՝ դասք առաքելոցն, այսպէս արարին ինքեանք և ուսուցին հետևողաց իւրեանց նովին օրինակաւ վարիլ: Իսկ յայժմուս թշուառութեան ժամանակի այնքան հեռացաք ի բարւոյ նոցին նմանութենէ, մինչև զի ոչ այլ ինչ գործոյ պատճառ զիտել զեպիսկոպոսութիւնն, որք յօժարին ստանալ զնա, բայց միայն զանազան հնարիւք ինչս ժողովել ի հնազանդելոցն և փառս որսալ ի փառաւորչաց, զոր անարգանս պարտէ ասել և ոչ փառս: Քանզի ճշմարիտ փառք այն են, որ ի ձեռն բարեաց գործոց անուանն Աստուծոյ լինիցի որ փառաւորութեան պատճառ, ըստ Տեառն հրամանին, թէ՛ «Տեսցեն զգործս ձեր բարիս և փառաւոր արասցեն զշայր ձեր, որ յերկինս է»*: Իսկ անձին առ ի մարդկանէ փառքն ոչ միայն հակառակ են փառացն Աստուծոյ՝ ըստ ասելոյն ի Տեառնէ զոմանց, թէ՛ «Միբեցին զփառս մարդկան առաւել, քան զփառս Աստուծոյ»**, այլ և ի զովչացն առ երեսս զարովեալք լինին

* Մատթ. Ե. 16

** Յովհ. ԺԲ. 43

335 G այն փիւ այնքան

343—344 B փառաւորեացեն փիւ փառաւոր արասցեն C չի՛ք ձեր

348 G զովչաց ևս փիւ զովչացն առ երեսս

350 Իբրև զախտաւորս, յորժամ տեսանեն ցանկութեամբ զհետ ընթացեալ զովութեան և փառացն, որ ի նոցանէ:

Թողից ասել զևս զժնդակագոյնսն այսր ժամանակի եպիսկոպոսաց գործ, զի և բազում անարգանաց և տուժից տանին յայլազգեաց, ոչ յաղագս աստուածային օրինացն, որպէս առաջին սուրբքն, զի այն երանութեան էր արժանաւոր, այլ վասն սնոտի փառացն յուսոյ և զգերփեալսն ի հնազանդելոց պէսպէս հնարից և բռնութեամբ, զոր յեկեղեցւոյ պայծառութիւն

360 զովին որպէս զմաքսաւորս, և բռնակալաց աշխարհի տիրեն: Եւ ոչ թէ ի նոցանէ բռնադատելով զայն առնէ. քանզի ի սոյն իսկ յազգէ մերմէ սկսաւ այս գործ շարութեան, և ծանուցաւ այլազգեաց յաներկիւղից ոմանց և ի փառամոլից, որք մի ի միոյ վերայ յառնելով

365 տակաւին աճեցուցանեն զկապալս ի վերայ եկեղեցւոյ Քրիստոսի, որպէս զտունս բաժից կամ զներկոցաց, սոոց մեղաց շիք թողութիւն՝ ըստ առ ի յԱստուած մեղուցելոցն⁹³: Որ ոչ միայն քահանայապետութեան շէն արժանի՝ որ զայս դաժան գործ սկիզբն

370 արարին մուծանել յեկեղեցի, և կամ այնոքիկ, որք ի հայրապետաց ընկեցեալք յաթոռոյ՝ վասն հոգևոր պատճառի, այլազգեաց բռնաւորութեամբ և յաւելուածով կապալացն՝ դարձեալ փութան յափշտակել զեպիսկոպոստութիւնն, այլև՝ ոչ քրիստոնէութեան հաւատոյ և

375 կարգի և ոչ օրինաւոր քահանայական թաղման և սրբոյ պատարագին յիշատակի:

Զի՞նչ ասել և զմօրէն այսոցիկ շարեաց, զյայտնապէս հակառակացն ճշմարտութեան և սրբոյ աթոռոյ

352 D զզևս փիս զևս

356 E շիք վասն

358 DF բռնաւորութեամբ

360 E Իբրև

377 CDF զինչ է

380 Լուսաւորչին, որք ինքնաշարժ ախտիւք և բռնակալաց
 աշխարհի հրամանօք զանձինս իւրեանց յայս աստի-
 ճան հոգևոր բարձրութեան ձգեն, և ոչ ընտրութեամբ
 Աստուծոյ և աստուածայնոց արանց համօրէն ազգիս,
 որպէս օրէնն պահանջէ, որով բիւր նեխութեան և ապա-
 կանութեան անդամոց Քրիստոսի լինին պատճառ: Զի
 385 թէ ի գլուխն Ահարօնի իջանեն շնորհք Հոգւոյն Սրբոյ,
 որ է հայրապետութիւնն, և ի գլխոյն ի մօրուան՝ յեպիս-
 կոպոսութիւնն, և ի մօրուացն ի գրապանական, որ է
 քահանայութիւնն, և ի գրապանացն ի զգեստն, որք են
 ժողովրդեանն դասք:

390 Եւ արդ, զո՞ր արդեօք իւղ շնորհաց ունիցին, որք
 յԱհարօնեանն գլխոյ օտարացեալք են, և ընդ Դադա-
 նայ և Աբիբօնի, որք հակառակ կացին մեծին Մովսէսի
 և Ահարօնի, յօգեալք իցեն գործովք, կամ եթէ զոր
 կամակորութեամբն մերկացան՝ բաժանեալք և որո-
 395 շեալք ի շնորհաց, զիարդ կարիցեն զլինքեանց կորու-
 սեալն այլոց ընձեռել:

Որք յաղագս սոյն և այսր իրի յանդգնութեան՝ ի
 ժամանակ տեառն մերոյ և եղբօր Գրիգորիսի կաթու-
 ղիկոսի սրբոյ, ի սուրբ լեռնն՝ մեծաւ սխնհոգոսիւ,
 400 սուրբ և առաքինեաց արանց ազգիս Հայոց՝ ժողովով
 աւելի քան զերկու հազար և հինգ հարիւր անձանց
 եպիսկոպոսաց, վարդապետաց, հարց վանականաց և
 միանձանց սրբոյ լերինն, նզովեալ հերքեցան յեկեղեց-
 ւոյ Քրիստոսի, և սրով բանին Աստուծոյ հատեալ՝ ի
 405 բաց ընկեցան որպէս զնեխեալ և զփտեալ անդամ յա-
 ռողջ մարմնոյ եկեղեցւոյ՝ անէծս ցաւագինս կուտեալ
 ի գլուխ նոցա⁹⁴, որոց ոչ եկեալ ի միտս, և ոչ զգա-

390 CDEH չիֆ և արդ

392 G չիֆ հակառակ կացին... սպասաւորել սրբութեանցն, էջ 121,
 տող 10?

400 CF ժողովեալ փխ ժողովով

403 C հերկեցին փխ հերքեցան

ցեալ զմահու ցաւս հոգւոց՝ առնլով զդեղ կենաց ի դե-
զատուէ իմաստնոյ, և բժշկիլ զղջմամբ և ապաշխարու-
410 թեամբ ի մահահամբոյր պատուհասէն: Այլ, հանգոյն
իժի և քարբի, խցեալ զլսելիս աստուածային բանին,
դեռևս յամառեալ բորբոքին ի նոյն շարութեան, ար-
բեալ և յիմարեալ փառամոլ ախտիւ իբրև զգազան
կատաղիս, ոչ դադարեն մուծանել զխոտվութիւն յառա-
415 գաստ խաղաղութեան երկնաւոր հարսնարանի՝ փե-
սայացեալ բանին, զոր արեամբն գնեալ՝ ազատեաց ի
չար մշակութեանց բանսարկուին, որոց արիւն ի գլուխ
իւրեանց եղիցի, և վրէժ շարութեան զործոց նոցին՝
յանձինս իւրեանց լիցի:

420 Այլ դուք, որք ճշմարտութեանն էք շատագովք և
նոյն բարեաց հետևողք, աղաչեմք պատրաստ լերուք
ամենայնիւ ի գործ հոգևոր հովուութեանդ, զոր ընկա-
լայք ի ճշմարիտ հովուապետէն, ամենայն զգայարա-
նօք ըստ վերոգրեալ սահմանիդ և ըստ կանոնական
425 խրատու սուրբ առաքելոցն և նոցին հետևողաց, որպէս
զի համարձակութեամբ և պարզերես կացջիք առաջի
աւանդողին ձեզ զտաղանդ պատուիրանին՝ տալով
զհամար շահիցն նմա կրկնապատիկ յաւելուածով,
յորմէ լսիցէք զբարբառն երանաւէտ, եթէ՝ «Ծառայ բա-
430 րի և հաւատարիմ, որովհետև ի սակաւուդ հաւատա-
րիմ ես, ի վերայ բազմաց կառուցից զքեզ, մուտ յու-
րախութիւն տեառն քոյ»*: Որում և մեզ լիցի աղօթիւք
ձեր հանդիպիլ ի Քրիստոս Յիսուս՝ ի Տէր մեր:

* Մատթ. ԻԵ. 21—23

430 B որով

430—432 E հաւատարիմ մուտ ուրախութիւն քո որով իսկ

433 BE մեր որում փառք յախտեանս F ամեն H մեր որ աւրհնեալ
յախտեանս ամէն: Այստեղ ընդհատվում է H ձեռագրի նախորդ գրչութիւն-
քը և ընագիրը շարունակվում է նոր գրչութեամբ:

ԱՌ ԴԱՍՍ ՔԱՂԱՆԱՅԻՑ

Դարձուցուր այսուհետև զկարգ բանիս առ դասս քահանայիցդ, որք աստիճանաւ երկրորդ էք եպիսկոպոսաց և կարգեալ էք քահանայական գործառնութեամբ 5 նուիրել զամենայն գորդիս Աստուծոյ՝ ծնանելով զամենայնսն մկրտութեամբ սուրբ աւագանան՝ յորդէգրութիւն Հօրն երկնաւորի և ի ժառանգակցութիւն Քրիստոսի Աստուծոյ, և մեղսաքաւիչ մարմնոյ և արեանն Տեառքն բաշխմամբ կերակրել զհոգիս նոցա յանմահու 10 թիւն:

Եւ արդ՝ աղաչեմ զամենայնսն սիրովն Քրիստոսի բանալ զաշս մտաց և զարթնուլ ի մահահրաւէր թմբբութենէ կենցաղոյս և ճանաչել զգօրութիւն երկնային գործոյդ, յորս հրաւիրեալ կոչեցայք, որ և հրեշտակա- 15 կան գերաշխարհիկ գօրութեանցն է գեր ի վերոյ այս աստիճան, որք անարատութեամբ և սրբութեամբ պաշտեն զսա:

Եւ որովհետև արժանի եղէք յերկնայինն գործ մատուցանել զանձինս, մի և մի իւր պատճառս տայք 20 արատոյ անկանել ի պաշտօնդ ձեր՝ ըստ առաքելոյն խրատու, այլ արիաբար և յօժարամիտ սրտիւ, առանց ծուլութեան զկանոնեալ սահմանս աղօթից սուրբ հարցըն անթերի կատարեցէք ըստ իւրաքանչիւր ժամու: Եւ

1 E քահանայից խրատ ի ներսիսէ կաթողիկոսէ FH շԻ առ դասս

5 B հոգիս փխ գորդիս

9 E կերակրելով

մաքուր հոգևով և սուրբ սրտիւ և անարատ հաւատով
 25 և մեծաւ յուսով և պարզ մտօք և կատարեալ ահիւ և
 գողութեամբ սպասաւորեցէք աստուածային խորհրդոյն
 և մի իբրև ջուր ընդ խողովակ անցանիցէք անմտաբար
 ընդ խորհրդական բանս աղօթիցն, զոր մատուցանէք,
 եթէ սաղմոսերգութիւնք են և եթէ ընթերցումն սուրբ
 30 գրոց, եթէ պաշտօներգութիւն և եթէ քահանայական
 աղօթք սրբոյ պատարագին և այլոց կարգադրեալ կա-
 նոնացն, այլ յոյժ մտաւորաբար. և թէ գոյ հնար ար-
 տասուօք և մեծաւ երկիւղիւ, որպէս թէ դուք նորոգա-
 պէս բղխէք զնոսա՛ ի սրտէ և ի մտաց ձերոց, զի ամե-
 35 նայնքն խնդրուածք են առ Աստուած զանազան և պէս
 պէս պարգևաց և բարութեանց մեզ առ ի նմանէ: Եւ
 ինքն պարգևատուն բարեաց Աստուած, յորժամ տեսանէ
 զչերմեռանդն հայցուածս խնդրողին, առաւել առատա-
 պէս շնորհէ զխնդրելին, ըստ այնմ, եթէ՝ «Որ խնդրէ

40 առնու»* և որ զկնի:

Գիտասցիք, զի յառաջագոյն ի ժամանակս առա-
 քելոցն, մինչդեռ նոր ծաղկեաց գարունն հաւատոյ,
 ամենայնքն լի էին Հոգւով Սրբով և շնորհօք Հոգւոյն,
 յինքեանց մտաց խօսէին զբանս աղօթից՝ ըստ ժամուն

45 պիտոյից զպատարագին խորհրդածութեան և զամենայն
 կատարողապետութեանց:

Իսկ ի ժամանակս յետինս, քանզի հանդերձեալ էր
 ձմեռն մեղացն սառնամանեօք խստութեան ցրտացու-
 ցանել զբորբորումն առ Աստուած սիրոյն յամենեցունց,
 50 և բթացուցանել ի շնորհաց Սուրբ Հոգւոյն, տեսեալ
 հոգւոյ ակամբ սուրբ և հոգեկիր վարդապետք եկեղեց-
 ւոյ՝ և այնր աղագաւ գրով աւանդեցին զամենայն զկնի
 եկողացս: Զի նորօք անվրէպ և անսայթաք առաջնոր-

* Մատթ. է. 8

25 Ի լի՛ և մեծաւ յուսով

48 Ե սառնամանեօք ցրտութեան խստացուցանել

դեալը՝ կատարեսցուք զամենայն կարգաւորութիւնս
55 եկեղեցւոյ, վասնորոյ զսոյն մտաւորաբար պարտք է
մատուցանել և մեծաւ հաւատով և յուսով:

Ծաներուք և զայս, զի կոչումն անուան քահանա-
յութեանդ ձերոյ՝ ոչ է ի մարդկանէ և ոչ ի ձեռն մար-
դոյ, այլ յայնմանէ, որ կոչեցան քահանայ ըստ կար-
60 զին Մելքիսեղեկի, որ և ինքն է ճշմարիտ քահանայ և
քահանայապետ և պատարագ Աստուծոյ Հօր. և նա ետ
ձեզ զկոչումն անուան իւրոյ և յանձն արար ընդ ա-
նուանն և զգործն իւր՝ հովուել զժողովուրդ իւր և ուսու-
ցանել միշտ զգործս բարիս և տալ զանձն օրինակ բա-
65 րեաց ամենեցուն, ըստ որում և Պօղոս զրէր առ Տի-
մոթէոս, թէ՛ «Մի՛ անփոյթ առնէր զշնորհացդ, որ
տուաւ քեզ ի ձեռնագրութենէ երիցութեան»*: Եւ զար-
ձեալ՝ թէ՛ «Քահանայք կրկին պատուոյ արժանի եղի-
ցին, որք աշխատիցին բանիւ և վարդապետութեամբ»**:

70 Վասնորոյ, աղաչեմք, զի ըստ անուանդ կոչման և
զգործն կատարիցէք. և որպէս հարք և ծնողք ժողովրդ-
դեան ձերոյ՝ յամենայն ժամ տուք նոցա զհոգևոր խրա-
տքս, միշտ ուսուցանելով յեկեղեցւոջ, ի հրապարակս
և առանին, զամենայն ոք ըստ իւրաքանչիւր հասակի՝
75 զգուշացուցանելով և յորդորելով յաստուածայինսն:

Եւ թէպէտ և ամենայն բարեաց տեսակօք և առա-
քինութեամբ կատարեալք իցէք, սակայն զեկեղեցւոյ
պայծառութենէ և զսրբոյ Պատարագին պատուական և
մաքուր զգեստուց մի անփոյթ առնէք, որպէս լսեմք
80 զոմանց՝ եթէ հասարակաց զգեստուք և աղտեղեալ
տրեխօք ելանեն ի բեմն սուրբ և զսարսափելի խոր-
հուրդն անխորհրդական զգեստուք կատարեն, և զայն
ի պարկեշտութիւն անձանց համարին, հանելով զժողո-

* Ա. Տիմոթ. Դ. 14

** Ա. Տիմոթ. Ե. 17

վուրդն արտաքոյ եկեղեցւոյն և զդուռն ընդդէմ ձգելով.
85 և ոչ միայն, այլև անմտաբար ի բամբասանս բերին
ոմանց եկեղեցեաց և ի մերս բարեզարդ կարգաւորու-
թիւն:

Եւ արդ՝ մի որ վայրապար և անխորհուրդ համարեացի զքահանայականն զգեստ, զի որպէս ի հնումն
90 առ Մովսէսիւ նկարեցաւ խորհուրդ սրբոյ պատարագին
նախօրինակօք և նորումս կատարեցաւ ի Քրիստոս,
նոյնպէս և քահանայք հնոյն՝ նորոյ քահանայութեանս
էին տիպք, և պատմուճանն Ահարովնի՝ նորոց քահա-
նայիցս զգեստուցն յարացոյց, զոր և սուրբ առաքեալ-
95 քըն, զործակցութեամբ Հոգւոյն Սրբոյ, կատարելապէս
յարդարեցին զլրումն եկեղեցւոյ, և յամենայն տեղիս
ձեռնագրեալ կարգէին քահանայս և սարկաւագունս, և
պատուիրէին ներքին և արտաքին մաքրութեամբ սպասաւորել
փրկական խորհրդոյն, որ և ընդ բնաւ աշխար-
100 հըս մեծազարդ պայծառութեամբ զարդարեալ լինէին
եկեղեցիք ընդհանուր ազգաց քրիստոնէից՝ պայծառա-
զգեստ վայելչութեամբ սպասաւորել սրբութեանցն: Նա
ևս առաւել և Հայաստանեայցս ազգի եկեղեցիք ի սուրբ
Լուսաւորչէն մերմէ սկսեալ մինչև յաւերումն աշխար-
105 հի ի հիմանց:

Բայց այսոցիկ բարոյ աւանդութեանց հակառակե-
լոյ առաջնոց հարցն սրբոց ոչ այլ ինչ է պատճառ,
քան թէ տգիտութիւն և ինքնօրէն անձնահաճ կամա-
պաշտութիւն, որք ոչ տեսին զառաջին պայծառութիւնս
110 մինչ ողորմութեամբ Տեառն լի էր երկիր, այլ ի հալա-
ծանացս ծնեալ ժամանակի ընդ խրթնատեսակս նայե-
ցան տգեղութիւն, որովք կապեալ են յամենայն ուրեք

85 B միայն այս

90 C շի՛ առ

94 B ապացոյց փխ յարացոյց H ապրեցոց փխ յարացոյց

105 G հայոց փխ ի հիմանց

111 C շի՛ ժամանակի

115 ատկաբար յաղբատութեան, որպէս ընդ երկաթոյ ի ներ-
 քոյ լծոյ ծառայութեան իւրաքանչիւր ատկաբար՝ ուր և
 իցեն, ոչք և հարկաւոր պիտոյցն կարօտ են ըստ
 մարմնոյ, թող թէ պայծառութեան եկեղեցւոյ ի խըն-
 դիր, և ըստ հոգոյ ամենեկին անշարժք ի բարիս, զի
 ցամաքեցաւ սէրն՝ ըստ տէրունական բանին: Ոչ որ-
 պէս առաջին հալածանացն ժամանակին՝ նոր հաւա-
 120 տացեալքն ի Քրիստոս, յորս այնքան զօրանայք սէրն
 Աստուծոյ՝ մինչ զի ի հալածանսն առաւել մեծամեծս և
 վայելուչս տեսանեմք շինեալ ի նոցանէ եկեղեցիս, քան
 մինչ խաղաղութիւն եղև եկեղեցւոյ:

125 Եւ արդ՝ ո՞ ի գիտնոց զխաւարին զայս տեսանե-
 լով անկարգութիւն, որ յաղբատութենէ և յաւերմանէ, և
 զբարկութիւնս, որ յԱստուծոյ աւանդութիւնս և օրէնս
 կարծելով, և նորին աղագաւ յանդգնին հակառակել աս-
 տուածաւանդ հրամանացն:

130 Այլ մեր ի բաց թողեալ զանիմաստ հակառակոր-
 դացն զվիճմունս, հնազանդ եղելոցդ օրինաց Աստու-
 ծոյ ի վերայ ասացելոցս և զայս աւանդեսցուք պատուի-
 րան, որ վասն այսր իրի խնդրոյ:

135 Ոչ ունել քահանայից յԱստուծոյ և ի մէնջ հրաման
 առանց սուրբ ծածկութի պատարագամատուցին զգեն-
 լոյ մատուցանել զսուրբ պատարագն, կամ աւետարան
 կարդալ, կամ խաչ առնուլ ի ձեռս, կամ յայլ ինչ ի

113 D շիբ ընդ

119 E շիբ ժամանակին

122 E քանզի փխ քան

124 B տգիտաց զխաւարայինս փխ ո՞ ի գիտնոց զխաւարին

129—130 B բաց զանիմաստ, հակառակացն, B վիճումն թողով հնա-
 զանդեսցուք օրինաց, CD հնազանդելոցն, F հակառակագրացն

132 E շիբ որ

133 E շիբ քահանայից

136 H աչ փխ խաչ

սրբութիւնսն մերձենալ. և այսոքիկ, զորս գրեցաք սակաւութեամբ և որ նման սոցին՝ արտաքին մարդոյս զգուշութիւն, որոց հանդերձեալ են սպասաւորել աստուածայնոցն:

140 Ասասցուք և յազագս ներքին մարդոյն, որ և օրինակ է արտաքնոյն, զարդ՝ սորին հոգևոր պայծառութեան զարդու. մի որ ի ձէնջ անարժանութեամբ աստուածային խորհրդոյն սպասաւորեսցէ և կամ զոր ի

145 ժողովրդենէն անքննաբար հաղորդեցուցէ, զի մի ընդ Յուդայի և ընդ խաչահանուացն դատապարտեսցի:

Մի որ ծածկելով յոգի իւր զգործս մեղաց առանց ճշմարիտ խոստովանութեան և այնպէս մատիցէ ի տէրունական խորհրդոյն սպասաւորութիւն, զի մի զբարկութիւն Աստուծոյ շարժեսցէ ի վերայ ինքեանն և աշխարհին, և ի բաց ընկեսցի յաստուածային հարսանեացն, քանզի զխաւարատեսակ մեղացն զգեցեալ պատմուճան՝ հմուտ յեկեղեցի Աստուծոյ, որ է օրինակ վերին հարսնարանին, որ և լսելոց է զահագին բարբառն, «Ընկեր, զիա՞րդ մտեր այսր, զի ոչ ունէիր հանդերձ հարսանեաց»*, և թէ՛ «Հանէք զդա արտաքս»**, այս է՝ յարքայութենէն, և կտրեսցէք զդա ընդ մէջ, այսինքն՝ զհաւատն և զշնորհս սուրբ աւագանին և զբահանայութեան ի բաց մերկացուցէք, և մասն դորա ոչ

155 ընդ հաւատացեալս, այլ ընդ անհաւատսն լիցի, քանզի ոչ հաւատաց եթէ մարմնոյ և արեանն Աստուծոյ սպասաւորէ, այլ հաց լոկ և գինի համարեցաւ, և վասն

160

* Մատթ. ԻԲ. 12

** Մատթ. ԻԲ. 13

137 G այստեղ հավանաբար նկատելով որ էջեր են պակաս, լուսանցքում հավելագրել են «կանոնք քահանայից»:

141 E մարդոյն զգուշութիւն

157 B այսինքն փխ այս է

158 F շի՛ սուրբ

160 B կացուցէք հաւատացեալս ասէ

այնորիկ անարժանութեամբ ժպրհեցաւ մերձենալ և առանց խոստովանութեան:

165 Եւ արդ, աղաշեմք, մի որպէս մարմնական ինչ գործ վարկանելով զերկնային խորհրդոյն կատարումն, այլ ահիւ և զողութեամբ սպասաւորեցէք աստուածայնոցն, զի թէ սէրովբէն սուրբ յօրինակն ունելեաց կարօտանայր, մերձենալովն ի կայծակունսն, որ ի վերայ սեղանոյն, մեզ հողեղինացս և մեղաւորացս քանի՞ մաքրութիւն և զգուշութիւն պիտոյ է յաղագս առ ճշմարտութիւն այնր օրինակի մերձենալոյ:

Վասնորոյ զմիտս և զգայարանս պարտապան էք պարսպել յամենայն վնասակար իրաց՝ սպասաւորքդ սրբոյ խորհրդոյ յամենայն ժամանակի, առաւել յայնմ աւուր, չորում յԱստուած մերձենալ հանդերձեալ իցէք:

Զի թէ Մովսիսի ասացաւ յԱստուծոյ՝ ոչ կոխել մեռեալ մորթովք զտեղին, ուր երևեցաւ հուր աստուածութեան⁹⁵, ո՞րքան մեզ արժան է լուծանել նախ զմեռելութիւն մեղաց ի մէնջ, և ապա յաստուածայինն մերձենալ խորհուրդ, զի ոչ միայն խօսել ընդ Աստուծոյ ըստ Մովսիսի կայ մեր առաջի և կամ տեսանել զյետոյսն Աստուծոյ, այլև ձեռք շօշափել զանշօշափելին և շրթամբք համբուրել զսէրն և բերանով ճաշակել զկերակրիչն ամենայնի, և ի սիրտս ընդունել և հոգևով միանալ ընդ նոյն և լինել Աստուած՝ շնորհօք ընդ Աստուծոյ միաւորելովն: Վասն որոյ զտեսանելիս և զլսելիս և զլեզու և զամենայն անդամս խրատեցէք ի բարիս շարժել և ի շարիս անշարժ մնալ, և ողջախորհութեամբ և սրբութեամբ յաշխարհական ցանկութեանց և զբօսանաց զմիտսն ամփոփելով, և ապա յերկնային խորհրդոյն սպասաւորութիւն մերձենայցէք. զի մի ի դատաստան անձանց ուտիցէք և ըմպիցէք զմարմին և

978 B մարթովք փխ մորթովք
101 H ամփոփոխելով

195 զարիւն Տեանն՝ ըստ առաքելոյն, այլ ի քառութիւն մե-
ղաց և ի մաքրութիւն հոգւոց՝ ձեզ և ժողովրդեան ձե-
րում:

Եւ մի լիցի, որպէս լուսք զոմանց աներկիւղ քա-
հանայից, որ ի քաղաքս բնակին, եթէ յառաւօտէ մինչև
ցժամ պատարագին ի վաճառափողոցս քաղաքին շրջին
200 ի տուրեառութիւն վաճառաց, յորս բազում նետք հար-
կանին յոգիսն ընդ մուտս զգայարանացն ի տեսանել
և ի լսել, ի խօսել և ի գործել զանպատշաճսն. և ան-
տի դարձեալք մտանել յանդգնին յեկեղեցիս, և յայլոց
քահանայից կազմեալ՝ նշխարաւ, առանց սաղմոսաց
205 և աղօթից, մատուցանեն զպատարագն: Որոց պատուի-
րեմք՝ յայսմհետէ ի բաց կալ յայդպիսի աներկիւղ և
շար սովորութեանց, և նախ սրբել զմիտսն գիշերոյն և
տունջեանն աղօթիւք, որպէս վերագոյնն գրեցաք, և
ապա մտանել յեկեղեցի սուրբ և յանդիման լինել Աս-
210 տուծոյ սրբով պատարագան:

Մի ոք ի քահանայից առանց գիտելոյ զխոստովա-
նութիւն մարդոյ, զհաւատոյն և զգործոցն, կամ իւր ին-
քեան, կամ այլում քահանայի, տացէ նմա զհաղորդու-
թիւն մարմնոյ և արեանն Քրիստոսի՝ ի յառողջութեան
215 կամ ի հիւանդութեան, և կամ գիտելով զանարժանու-
թիւն ուրուք՝ տայ յաղագս մարդահաճութեան՝ զաս-
տուածային խորհուրդն, ծածկելով անոռ զկարծիս շա-
րութեան, որ զնմանէ. զի այնպիսին է, որ տայ զսրբու-
թիւն շանց և առաջի արկանէ զմարդարիտն խոզաց:

220 Մի ոք ի քահանայից պատարագողաց, ռխակա-
լութիւն ունելով ի սորին ընդ ումեք, մատիցէ յաս-
տուածային խորհրդոյն կատարումն և անընդունելի

199 C վաճառ փողոցս G զվաճառս փողոցին

202 H և լսել և խօսել

208 G վերագրոյն

211 F շիք մի ոք ի քահանայից աստուածային օրինացն... էջ 129

սող 341

219 H խոզաց զի այնպիսի լուծցէ

առնիցէ զպատարագն առաջի Աստուծոյ, ալ նախ հաշ-
տեսցի ընդ եղբօրն, ըստ հրամանին Քրիստոսի, և
225 ապա եկեալ մատուցէ զպատարագն:

Նոյն սահման և ի վերայ հաղորդականացն եղիցի,
բայց այս օրէնք առ համապատիւ եղբարսն է, քահա-
նայից առ քահանայս, և աշխարհականաց առ աշխար-
հականս: Իսկ եթէ քահանայն ընդ բանիւ արարեալ զոք
230 ի ժողովրդականացն վասն պատուիրանազանց լինելոյ
յօրէնս Աստուծոյ, և նա հպարտացեալ ոչ զայ յուղ-
ղութիւն, և ոչ խնդրէ թողութիւն ի քահանայէ անտի,
քահանայն առանց խղճի մտաց մատուցէ զսուրբ պա-
տարագն. և ընդ դատապարտութեամբ է այն, ոչ ոչ
235 ուղղեցաւ, և ոչ խնդրեաց զթողութիւն, քանզի Քր'ստոս
ոչ վայրապար հրամայէ առնել թողութիւն տրտմեցու-
ցանողին, ալ եթէ անկեալ առաջի խոստանայ ապաշ-
խարհի, յայնժամ ասէ՝ շնորհեսցի առ ի քէն թողութիւն
յանցանացն, զոր առ քեզն յանցեաւ: Իսկ եթէ մեղու-
240 ցեալն առաջի անկեալ քահանային և խոստանայ զալ
յուղղութիւն, և քահանայն յաղագս մարմնական ինչ
պատճառի յիսակալ լինելով՝ ոչ առնիցէ թողութիւն, չէ
պարտ նախ քան զհաշտելն մատուցանել պատարագ:

Նաև առ քահանայս բազում պատճառս յօղէ սա-
245 տանայ՝ խոռովելոյ ընդ միմեանս և վիճաբանելոյ, և յո-
խակալութեան և ի նախանձու ախտս տանջելով զո-
գին զամենայն ժամանակս, որ և առ տգէտս և վայրե-
նաբարոյս առաւել զօրանայ. է որ վասն յափշտակելոյ
ի ժողովրդենէ միմեանց՝ ազահութեան ախտի, և է որ
250 յաղագս հարստահարելոյ զընկերն՝ փառասիրութեան

226 H եկեղեցի փխ եղիցի

227 E եղիցի փխ է

233 H չիք մտաց

236 E համարէ փխ հրամայէ չիք թողութիւն

244 D ալ փխ առ

աղագաւ, և յայլ ևս յոլովագոյն ատելութեան պատ-
 ճառաց լուծանի ի նոցանէ սիրոյն պատուիրան, և
 Քրիստոսի աշակերտութեան նշան, առ որս ասաց, թէ՛
 «Յայսմ ծանիցէ աշխարհ զձեզ. եթէ իմ աշակերտք էք,
 255 եթէ սիրիցէք զմիմեանս»*: Որոց և մեք զառաքելականն
 աւանդեմք պատուիրան, եթե «Արեգակն ի վերայ բար-
 կութեան ձերոյ մի մտցէ, և մի տայք տեղի սատանա-
 յի»**, այսինքն՝ զի թէ զխաղաղութիւնն, զոր ետ Քրիս-
 տոս աշակերտացն և նոքօք մեզ, փութայ հանել ի
 260 ձէնջ խոռվարարն, և զխոռվութիւն իւր փոխանակ խա-
 ղաղութեան սերմանել ի միջի ձերում, մի տայք նմա
 տեղի՝ երկար ժամանակաւ բնակել ի յոգիս ձեր, զի մի
 զտաճարդ Աստուծոյ, որ ի ձեզ, շարին առնիցէք բնա-
 կութիւն ատելութեամբն և ռիսակալութեամբն: Այլ ընդ
 265 շարժել բարկութեան հոանդն բոցոյն, որ ի փշմանէ
 անտի նորա բորբոքի, շիջուցէք զնա խաղաղարար ջրով
 հոգւոյն՝ նախ քան զմտանել արեգականն, որպէս զի
 խաղաղասէր լինելովն՝ որդիք Աստուծոյ լինիջիք, ըստ
 երանութեան խոստման զճշմարիտ որդւոյն Աստուծոյ
 270 զգործ արդեամբ ի ձեզ կատարելով, այն որ արար խա-
 ղաղութիւն յերկինս և յերկրի արեամբ խաշին իւրոյ:
 Իսկ եթէ ոք ի քահանայից խոռվելոց ընդ ընկերի՝
 սիրէ զատելութիւն, քան զսէր, և զխոռվութիւն, քան
 զխաղաղութիւն և ոչ լուծանէ զտրտմութեան պատճա-
 275 ւըն և հաշտեսցի ընդ եզրօր իւրում՝ ի խոնարհել միոյն
 և ի խնդրել զհաշտութիւն, մի իշխեսցէ քահանայա-
 գործութիւն առնել, որչափ զգեն տրտմութեան և բար-

* Յովհ. ԺԳ. 35

** Յովհ. ԺԳ. 35

258 H զետ փխ զոր ետ

260 B մենջ փխ ձէնջ

261 B մերում փխ ձերում

265 BG հոանդոյն

267 E մոսեսանել փխ զմտանել

- կութեան յինքն բնակեցուցանէ, զի «Զի՞նչ հաղորդու-
 280 «Քրիստոսի ընդ Բելիարայ»*: Քանզի գրեալ է, թէ որ-
 պէս «Որ զսէքն ունի՝ զԱստուած յինքն բնակեցուցա-
 նէ, զի Աստուած սէր է»**, նոյնպէս՝ և որ զատելու-
 թիւն ունիցի՝ զսատանայ յանձն իւր դարմանէ, զի կե-
 285 շարեաց: Վասն որոյ, ամենայն ոք ի ձէնջ որքան ատե-
 լութեան ախտիւ տայ տեղի սատանայի ընդարձակա-
 գոյն յինքեան, Քրիստոսի մարմնոյն և արեանն ոչ է
 արժանի բնակութեան. և թէ յխակալութեան և նէնչու-
 290 թեան հոգով յանդգնի առնուլ զնա, նման լինի Ջու-ա-
 յի մատնչի, որ յետ պատառոյն ապա եմուտ ի նա սա-
 տանայ:

Եւ արդ, աղաչեմ զամենեսեան զձեզ՝ զժուարա-
 շարժս լինել ի վիճաբանութիւնս և ի կոխս և դիւրա-
 295 շարժ՝ ի հաշտութիւն և ի խաղաղութիւն: Եւ մի ոք, որ
 զօրաւորն է ի մարմնական յառաջադիմութիւնս, ջա-
 նայ զրկել զընկերն և անիրաւել, զի մի վայն, որ առնէ
 իրաւունս զրկելոց զԱստուած, դատաւոր և դատախազ
 իւր կացուցանէ, և զոր ի յանցաւոր կեանս զրկեաց, ի
 յանանցն վաշխիւ հատուցանէ:

300 Այլ աւագագոյնքդ ի ձէնջ և հաստատունքդ յիմաս-
 տութիւն՝ շահեցարուք զկրտսերագոյնսն և զպակասա-
 միտսն, ներօղ լինելով առ նոսին և երկայնամիտ, որով
 և վարձս ընկալջիք յԱստուծոյ ի շահելն զեղբարս:

* Բ. Կորնթ. Զ. 15

** Ա. Յովհ. Գ. 16

278 C զի զոր ինչ փխ զի զինչ

280 B որ փխ որպէս

282 B այնպէս փխ նոյնպէս

286 G ախտիւ

305 Իսկ կրտսերագունիցդ պատուէր տամք՝ զխոնար-
 հութիւն և զհնազանդութիւն ցուցանել աւագագունիցն
 և իմաստնոց քահանայիցն: Եւ յայսպիսի բարեկարգու-
 թիւն լինելով ձեր՝ անուանն Աստուծոյ փառաւորութեան
 լինիք պատճառ առ արտաքինսն և ժողովրդեան ձերոյ՝
 բարեաց նախանձու: Իսկ եթէ ի վիճմունս ի հակառա-
 310 կաբանութիւնս և ի հայհոյութիւնս միմեանց տեսանեն
 զձեզ, յորս են բազումք, մանաւանդ թէ ամենեքին,
 բաց ի սակաւուց, անունն Աստուծոյ վասն ձեր հայ-
 հոյի ի տեսողացն արտաքնոց, և ժողովուրդ ձեր առա-
 ւել խոտորին ի պատուիրանացն Աստուծոյ, և զպատիժ
 315 դատաստանին դուք կրէք զթիրերկրցն ձերով պատճա-
 ռաւ յուղիղ ճանապարհէ աստուածային օրինացն:

Մի ոք ի ձէնջ սիրեսցէ զկուրութիւն տգիտութեան
 քահանայական ուսմանց յաղագս ծուլութեան կամ աշ-
 խարհական զբաղմանց, այլ թէև ոչ ամենեցուն ամե-
 320 նայն շնորհօք կատարեալ լինել հնար է, զոր և աս-
 տուածային օրէնքն պահանջեն ի քահանայից, սակայն
 ի հարկաւորսն պարտին անթերի լինել, այսինքն՝ զե-
 կեղեցական գիրս ուղիղ ընթեռնուլ, և զմանր ուսմունս
 ձայնաւորացն պաշտել յեկեղեցիս, և ապա զալ ի ձեռ-
 325 նադրութիւն քահանայութեան:

Բայց լսեմք զոմանց սուտ քահանայից, զի ոչ
 միայն յայլ ուսմանէ են տգէտք յաղագս հեղգութեան,
 մանաւանդ թէ՛ վասն անհաւատութեան, այլ և զսաղ-
 մոսն Դաւթի ոչ գիտեն բովանդակ, առանց որոյ զնո-
 330 սին զհարիւր և յիսուն փոխսն խօսել բերանով ընդ
 Աստուծոյ՝ ոչ մատչի պատարագ ըստ աւանդութեան
 կանոնի հարցն սրբոց: Ոմանք և ոչ զբանս աղօթից
 սրբոյ պատարագին գիտեն ի բերան, և սուտ պատա-

319 C և փխ թէև

323 C ուղել

328 F շի՛ք մանաւանդ թէ՛ վասն անհաւատութեան

330 B շի՛ք փոխսն

335 րագաւն խաբել կարծեն զանխաբելին Աստուած և զմար-
 դիկ և զհոգիս ննջեցելոցն՝ առ աշս մարդկան կեղծա-
 տրելով, որոց դատաստանն առաւել է, քան զամենայն
 մեղաց առաջի Աստուծոյ. որք և ոչ իսկ են արժանի
 340 իւրեանց փրկել ի դատապարտութենէ մեծաւ ապաշ-
 խարութեամբ՝ թէ արդեօք քաւեսցին յառ Աստուած մե-
 զանացն:

Մի ոք ի քահանայից վայրապար և առանց մեծի
 զգուշութեան կատարեսցէ զսուրբ մկրտութիւնն իբրև
 345 զաշխարհական ինչ գործ համարելով և մի ընդ աս-
 տուածային բանիցն բանս ծիծաղականս և կատակեր-
 գութիւնս խառնեսցէ, որպէս լսեմք զոմանց տգիտաց և
 աներկիւղից՝ զի առնեն, զի մի ինքեանց դատապար-
 տութեան լինիցի այն պատճառաւ, և երախայիցն ան-
 350 մեղաց թերակատար զշնորհս Հոգւոյն Սրբոյ ընդունե-
 լոյ, այլ որպէս զսուրբ պատարագն, այնպէս երկիւղիւ
 կատարեսցէք զպաշտամունսն և զընթերցմունսս աս-
 տուածաշունչ բանիցն և զամենայն կարգաւորութիւնսն
 սուրբ մկրտութեանն խորհրդոյ. և եթէ այսպէս առնի-
 355 ցէք, հաւատացէք, զի որպէս էջ Հոգին Սուրբ ի վերայ
 փառակցին իւրոյ ի Յորդանան, նոյնպէս և ի վերայ
 ամենայն ուղղափառ հաւատով մկրտելոց իջցէ, զորս
 և յորդէգրութիւն Աստուած հայր վերակոչէ շնորհօք,
 որպէս զընութեամբ որդին, և լինիք դուք արբանեակք
 360 և սպասաւորք Հոգւոյն Սրբոյ յաստուածարարութեանն
 շնորհ, մանաւանդ թէ՛ իբրև զմանկաբարձս որդւոցն

337 B մեղաւորաց փխ մեղաց

338 E շիք այլ ևս

347 B շիք լսեմք

349 B շիք այն

357 G ի ջուր փխ իջցէ

360 G շիք Հոգւոյն Սրբոյ

Աստուծոյ ձեռօր ձեր կատարելով և բառնալով ի մօրէ նոցին՝ յաւազանին ծոցոյ:

365 Եւ մի ոք ի քահանայից յետ հաց ուտելոյ իշխեսցէ առնել մկրտութիւն առողջից մանկանց, բայց թէ չերկիւղէ մահու, այլ նախ կատարեսցէ զմկրտութեանն գործ և ապա մատուցէ զպատարագն սուրբ, յորմէ և զմկրտեալն հազորդեցուցէ:

370 Եւ մի յանհաւատից արանց կամ կանանց, որք ոչ են երկրպագութե Բրիստոսի, առցէ որ կնքահայր մանկանց մկրտելոց, զի զոր ինքեանք ոչ ունին, այլում զիս՝րդ կարեն տալ զխոստովանութիւնն, որ ի սուրբ երրորդութիւնն, յորժամ պահանջէ քահանան ի զէմս մկրտելոյն զդաւանութիւն հաւատոյն:

375 Վասնորոյ, մի՛ տայք տգիտաց աշխարհականաց յաղագս մարմնական բնշատիրութեան զայս առնել. և թէ յանդգնին, դուք մի՛ յանձն առնուք զմկրտելն, զի մի թերի առնիցէք զայն, որ մկրտինն, ի կատարմանէ, և ծիծաղելիս զմեծ խորհուրդն աստուածային կացուցանէք առաջի անհաւատիցն, որ թէ հնար էր՝ և ոչ միում ի նոցանէ արժան էր լինել մերձ յաւազանն սուրբ ի մկրտութեանն ժամու, զի մի վասն հակառակացն Հշմարտութեան Հոգին Սուրբ հեռացի ի մկրտելոցն:

385 Եւ մի՛ որ ի ձէնջ ըստ հարկի պահանջեսցէ զինս արժաթոյ անգին շնորհին վասն մկրտութեանն, կամ մահու հազորդ տալոյ, այլ որ ունին և տան սիրով, որպէս զնուէր եկեղեցոյ՝ առէք, և որ աղքատ լինին՝ մի՛ բռնադատէք:

390 Ասեմք և յաղագս զծնունդս այլազգեացն մկրտելոյ, որ սովորութեամբ բերի ի հին ժամանակաց և է ընդդէմ հրամանին Բրիստոսի, որպէս ասաց՝ ոչ տալ զսրբութիւն շանց, զոր արժան էր խափանել, և ոչ թո-

377 Ե շի՛ և թէ յանդգնին դուք մի յանձն առնուք զմկրտելն

384 Ե շի՛ ի ձէնջ

386 Ե է փիս լինին

- 395 զացուցանել, զի զի՞նչ օգուտ է այլով բերանով խոս-
 տովանել զՔրիստոս և զգեներլ զնա մկրտութեամբն
 մինչ անբանն է և անզգայ, և յորժամ զարգանայ հա-
 սակաւ՝ մերկանալ դարձեալ ուրացութեամբն և լինել
 հայհոյիչ աստուածային խորհրդոյ տնօրէնութեան նո-
 րա, ըստ դենին իւրեանց, փոխանակ փառաբանիչ լի-
 նելոյ: Որով առաւել դատաստանաւ դատելոց են յա-
 400 զագս եղծանելոյ յինքեանս զտիրական պատկերն, զոր
 վերստին նկարագրեաց ի նոսա աւագանն սուրբ, քան
 զամենեկին ոչ դրօշմեալսն, այլ զի գոյ ի նմա և մասն
 բարւոյ, այսինքն՝ զի ի մկրտելոց անտի բազմաց ի
 տղայական հասակին հասանէ վախճան մահու, և այ-
 405 նոքիկ ոչ ընդ կորուսեալսն, այլ ընդ փրկեալսն արժա-
 նաւորին փրկութեան, և զի զսակաւն զայնոսիկ յափըշ-
 տակելով ի սատանայէ՝ խառնեմք ի գունդն Քրիստո-
 սի. վասն այնորիկ ոչ իրաւունս համարեցաք զամենեկին
 խափանելն:
- 410 Բայց զայս միայն վասն սորին իրի պատուէր
 տամք քահանայիցդ, մի՛ վասն ազահութեան ախտի
 յորդորել զնոսին և կամ յօժարութեամբ ընդունել, այլ
 դժուարաւ և ի հարկէ բերիլ յայնպիսի իրս: Զի թէ հաս-
 տատուն մնալոց էին ի հաւատս, բարի էր յորդորում-
 415 նրն և յօժարութիւնն ձեր, բայց զի ապրեալքն ըստ
 մարմնոյ՝ անդրէն ընդ ջուրսն են անցանելոյ, և ի լու-
 սակիզն յօդեաց ի սևութիւն այծից փոփոխելոց, ըստ
 սրբոյ Լուսաւորչին մերոյ տեսլեան, նորին աղագաւ
 անօգուտ է ջանն, որ վասն նոցին, զի շահն սակաւ է
 420 և վնասն յոլով:
- Մի՛ որ ի ձէնջ գաղտ պսակ դիցէ ումեք, այլ եթէ
 ծնօղս ունիցի և միաբան իցէ և ոչ բաժանեալ, գիտու-

406 G զանկատարն փխ զսակաւն

414 C մնալ ոգեին փխ մնալոց էին

421 F լի՛ մի որ ի ձէնջ... այլ ի մարդկային բռնութենէ էջ 134
 տող 469

422 G ոչ է

Թեամբ և կամաւ նոցին եղիցի: Իսկ եթէ ոչ ընդ ծնողօր՝
հասարակաց տեսութեամբ յայտնի դիցի պսակն, զի
425 վկայեսցի յամենեցունց, թէ ուղիղ է և ոչ ընդդէմ օրի-
նացն Աստուծոյ, որով և երգօցն ձայնք և նուագարա-
նացն զնոյն նշանակեն, իբրև թէ վկայս պսակելոցն
զամենեցունց լսելիս և զտեսանելիս կացուցանելով:
Իսկ զազանին՝ անվկայ է և անհաստատ և ոչ ընդ օրի-
430 նօք, յորմէ պատուէր տամք ի բաց հրաժարել և ոչ
յանդգնել յայսպիսի իրս վասն ազահութեան:

Մի՛ և կնաթողաց արանց կամ այրաթողաց կա-
նանց առանց կանոնական հրամանին դիցէ որ պսակ,
զի մի՛ լուծչիք դուք ի քահանայական կարգէ ըստ կա-
435 նոնաց, և եղեալ պսակն՝ քակտեսցի, և եթէ բռնանան
ոչ բաժանին՝ ընդ պոռնիկս համարեալ լիցին:

Մի՛ և այնոցիկ, որք առեանգս ասին, զնիցէ պսա-
կըս, զի հակառակ օրինաց Աստուծոյ է և բիրբ շա-
րեաց պատճառք ի սատանայէ շարժեալք ի մոլեկան
440 ախտան, և բազումք այն իսկ են, որ չետ սուտ պսա-
կին, յորժամ յագին դիւական տոփմամբն, մեծաւ ատե-
լութեամբ բաժանին ի միմեանց, և պսակադիրքն այս-
պիսեացս կցորդ շարեաց նոցին լինիցին:

Մի՛ և տղայոց անմեղաց՝ յաղագս ազահութեան
445 հայրենի ժառանգութեան, կամ վասն այլ ինչ պատճա-
ռի, պսակ դիցէ որ ի քահանայից, զի բազում վնասք
լինին յայնցանէ և պատճառս բաժանման յետոյ ի մի-
մեանց: Այլ ժամանակ պսակի է ի զարգանալ արու-
թեան հասակին ի հնգետասանին ամաց լրումն առնն,
450 և յերկոտասանին կամ ևս առաւել՝ կնոջն, որպէս զի
կարօղ լինիցին ըստ բանաւորաց՝ հաճութեամբ զուգիլ
ընդ միմեանս առ ի հաստատուն լինելոյ զուգութեանն,

423 H ծնողօր եղիցին

443 B չի՛ նոցին, G այնոցիկ փխ այսպիսեացս

444 E չի՛ ազահութեան

452 G զուգաւորութեան փխ զուգութեանն

և մի ըստ անբանից՝ առանց կամաց և յօժարութեան
անհաստատ զոլով և առ ժամոյն պատահումն: Եւ այրն
455 աւագագոյն պարտի լինել ըստ ժամանակի քան զկինն,
որպէս զԱդամ նախ ստեղծեալ Աստուծոյ և տպա զԵ-
ւայ:

Մի՛ որ ի քահանայից ի բռնութենէ բռնաւորաց
առանց կամաց առնն և կնոջն պսակ դիցէ, որպէս լսեմք
460 ի կողմանս Հայաստանեայց լինել, որ ընդ իշխանու-
թեամբ ալլաղգեաց են: Զի պսակն այն անհաստատ
է և լուծանելի, և պսակագիրքն ոչ առանց պատժոց,
թէ և ազամայ է գործն, և կաշառատուրքն բռնաւորաց
վասն ջատագով լինելոյ նոցին յանիրաւ գործն յայն՝
465 առաւել դատապարտութեան և անիծից են արժանի, զի
զօրէնս Աստուծոյ և զդատաստանս եկեղեցւոյ լուծանել
փութան բռնութեամբ աւագաց: Վասնորոյ, առանց
խղճոյ է լուծումն այնպիսւոյ պսակին, քանզի շէ ըստ
հրամանին Աստուծոյ, այլ ի մարդկային բռնութենէ:

470 ► Մի՛ որ համազգեաց, որոց արեան մերձաւորու-
թիւն իցէ, պսակ օրհնութեան դիցէ, այլ մինչև ի յեր-
կուց կողմանցն զչորրորդ ազգին զլիսաւորութիւնն կա-
տարեալ ունիցին:

Եւ թէ զի՞նչ պատճառաւ զչորեակ թիւն կանոնա-
475 դրեցին հարքն սուրբք սահման ամուսնութեան՝ ծանուս-
ցուք, զի գիտիցէք:

Քանզի բնութիւն մարմնոյ ի շորից տարերաց գո-
լով՝ յիրաւի և մարմնական ազգակցութիւնն մինչև ի
չորրորդ թիւն ժամանէ, որ է այսպէս. ի միոյ հօրէ եր-
480 կուց եղբարց բաժանեալ՝ հաւասար ունին յինքեանս
զհօրն ցոյացութիւնս, իսկ առ ի նոցանէ ծնունդքն՝
զկէս արեան եղբայրութեանն, և երրորդ ծնունդն, որ
յեղբարցն որդուց, զկիսոյն կէս արեանն միայն, իսկ
չորրորդ ծնունդն, որ ի սոցանէ, զչորեակ մասն արեանն

485 մնացելոյ: Եւ այս է սահման և կէս արեան մերձաւորութեան:

Եւ քանզի ամենայն փոյթ Աստուծոյ և աստուծայնոցն յաղագս սիրելոյ է զմիմեանս մարդկան, վասն այնորիկ իրաւունս համարեցան, որք հոգւովն օրինադրեցին, զօտարացեալսն ի միմեանց միանալ սիրով ամուսնութեանն կապակցութեամբ, իսկ զմերձաւորսն արեամբ՝ բաւական վարկան համազգակցութեամբն միայն ունել զհաղորդութիւն սիրոյ առ իրեարս:

495 Եւ այս է առաջին պատճառ ոչ տալոյ թոյլ համացելիցն ամուսնութեան, են և այլք յոլովք զորս իմաստնոցն թողաք քննել:

Եւ արդ, որ այսպիսի ընտրութեամբ ըստ օրինացն Աստուծոյ լինիցի պսակն, որպէս և զրեցաք, մի յայլում ժամու դիցէ զայն քահանայն, բայց յառաւօտէ աւուրն մինչ ցժամ ճաշոյն. և կերեալ և արբեալ զոր մի թողուցուք յեկեղեցին, և մի յանառակ կանանց կամ յարանց, որ յայլում ժամու չեն արժանի եկեղեցւոյ, զի մի պղծեսցի նքօք տաճարն Աստուծոյ և աղտեղացի պսակն օրհնութեան:

505 Եւ ի ժամ կատարելոյ զսուրբ պսակն երգ զուսանացն լռեալ դադարեսցեն մինչև ելցեն յեկեղեցւոյն, զի մի դիւական երգն խառնեսցի ընդ աստուածային երգոցն:

510 Եւ ի բուն բարեկենդանի օրէ սկսեալ մինչև ցկատարումն պահոց շաբաթուն, որ յետ պենտէկոստէին է, մի ոք ի քահանայից տգիտութեամբ պսակ դիցէ ումեք, և ոչ յամենայն կիրակէս տարւոյն, որպէս հաստատեցին կանոնաւ սուրբ հարցն առաջինք, քանզի պահոց քառասնորդացն աւուրք՝ սգոյ և տրտմութեան է և խոր-

488 B շիֆ մարդկան

497 B որք փխ որ

500—508 F շիֆ և կերեալ և արբեալ զոր մի... աստուածային երգոցն

505 CH կուսանացն

514 E շիֆ աւուրք

- 515 հուրդ շարշարանաց Տեառն և ոչ գինարբութեան և ուրախութեան հարսանեաց, իսկ յինունքն և կիւրակէքն ունին զօրինակ երկնաւոր փեսային Քրիստոսի հարսանեաց և հարսին եկեղեցւոյ, որ լինելոց է ի հանդերձեալ աշխարհին, յորժամ խառնեալ միանան ազգ ար-
- 520 զարոց մարդկան ընդ ինն դասս հրեշտակաց, զոր և անուն իսկ ատուրցդ յայտ առնէ յինունք վերակոչելով, որով և զհաւատացեալս մահնայն մանկունս առագաստի հարսանեաց անուանեաց Տէրն, որոց հրամայէ ոչ պահել որչափ զփեսայն ընդ ինքեանս ունիցին, որ են
- 525 ատուրք յարութեան նորա, մինչև ի վերանալ նորին յերկինս. վասն այսր պատճառի ոչ պատշաճ համարեցան հարքն սուրբք ի հոգևոր հարսանեացն օրինակի ատուրան, յորում ասացաւ ի Տեառնէ «Ոչ արանց կանայս առնել, և ոչ կանայք արանց լինել»*, զմարմ-
- 530 նականս զայս կատարել հարսանիս, որ է ախտաւոր և ծննդական:

Եւ որոց ի հարսանիսն երթիցեն քահանայք, զայս խրատ պատուիրանի անանդեմք: Մի յապաղել անդր ընդ գինարբու աշխարհականացն մանկունս, յորում

535 յոլովս մեղանչեն անպատրաստքն, որք դեգերինն ի նմա ի տեսանելն ի լսել և ի խօսել զանուղղայս, այլ յորժամ զրաւ լինիցի կերակրոյն, և մինչ յերիս միայն արբումն բաժակի, յառնել վաղվաղակի ի սեղանոյ անտի, զի մի ընդ գինեմոլսն յարբեցութեան ըմբռնեալ՝

540 այսին լինիցի արտաքնոց տեսողաց, ոչ միայն ինքն, այլև ամենայն քահանայք՝ միովն: Եւ ծանրազոյն ապաշխարութեամբ, թէ արդեօք քաւեսցէ զարբեցութեանն մեղս, վերստին արժանի լինել քահանայագործութեան:

* Մատթ. ԻԲ. 30

545 Մի՛ որ ի քահանայից զսատանայական յանցանս
 լինքեան ցուցցէ, այն որ հակառակ եկաց Աստուծոյ և
 կործանեցաւ, և ընդգրկակաց լինիցի եպիսկոպոսին իւ-
 րոյ ի բանս կամ ի գործս, որպէս Կորիս և Դադան՝
 Մովսէսի և Ահարովնի, զի մի զնոցին կործանումն ըն-
 550 կալցի յԱստուծոյ, մանաւանդ այնոքի՛կ, որք յանդգնին
 կապալս յարուցանել ի վերայ եկեղեցւոյ, կամ աճե-
 ցուցանել զյառաջադունից եղեալսն. և այսու պատճա-
 րաւ արտաքսեն զեպիսկոպոսունս յաթոոց բռնու-
 թեամբ այլազգեաց, և ինքեանք լինին հրամանատարք
 555 ժողովրդոց և կապալատուք փոխանակ նոցա, որք ան-
 ձամբ զանձինս ի ներքոյ առնեն աններելի դատաստա-
 նացն Աստուծոյ և անիծից դատապարտութեան. այն-
 պիսէքն ոչ են արժանի ի կեանս իւրեանց քահանայա-
 գործութիւն առնելոյ, և ոչ ի մահուն՝ հաղորդի կամ
 560 քահանայական թաշման:

Դարձեալ՝ մի՛ որ ի քահանայից կամ ի ժողովրդոց
 զեկեղեցւոյ դատաստան առ մարմնական իշխանս դա-
 տեսցի, կամ՝ առ այլազգիս, կամ՝ առ քրիստոնեայս,
 զի մի՛ դատապարտեսցի յառաքելական և ի կանոնա-
 565 կան հրամանացն. որպէս և զբէ Պօղոս առ կորնթա-
 ցիսն, թէ՛ «Իշխէ որ ի ձէնջ, եթէ իրք ինչ իցեն ընդ ըն-
 կերի իւրում դատել առաջի անիրաւաց և ոչ առաջի
 սրբոց»*. և հարքն սուրբք ի կանոնս իւրեանց լուծա-
 նել հրամայեն ի քահանայութենէ, որ զայս առնէ:

570 Դարձեալ՝ մի՛ որ ի քահանայից հոգաբարձու քա-
 ղաքի կամ գեղջ լինիցի, կամ գաւառապետ՝ աշխարհա-
 կան իշխանաց, կամ գրօղ հարկաց կամ սակից, կամ
 յայլ ինչ գործակալութիւն աշխարհի լինելով, քանզի
 անկարելի է ըստ տէրունական հրամանին՝ երկուց

* Ա. Կորնթ. 2. 1

548 E և փխ կամ
 564 G դատեսցի
 572 CE և փխ կամ

- 575 հակառակ տերանց ծառայել և հաճոյանալ տան Աստուծոյ, որ է եկեղեցի Աստուծոյ կենդանոյ և տան աշխարհականաց: Վասնորոյ ընտրեսցէ այնպիսին ի միոյն ի բաց կալ, կամ ի յաշխարհական հոգաբարձութենէն կամ ի քահանայական գործոցն, իսկ եթէ ընդ
- 580 աշխարհական հոգոցն յանդգնի և զքահանայական պատիւն ունել և զտեսութիւն ժողովրդոց, բռնութեամբ է այն և ոչ հրամանաւն Աստուծոյ և մեր, որ և դատելոց է այնպիսին ընդ կրկին յանդգնութեանն:
- Էսեմք զոմանց քահանայից ձիաւարժս լինել և
- 585 զէնս առնուլ ըստ զինուորաց, և ի խրախճանութիւնս խաղուց ձիւնթացից ընդ նոսին արշաւել երիւարօք և ի յորս երէցոց և ի նետաձգութիւնս և յամենայն ինչ յայսպիսիս, որ նոցայն գործոյ է անկ և ոչ եկեղեցոյ սպասաւորաց, «Զի զէն զինուորութեան մերոյ ոչ է
- 590 մարմնաւոր»*, որպէս հրամայէ առաքեալն, այլ հոգեւոր և աստուածային, որովք պատերազմիմք ոչ ընդ մարմնոյ և ընդ արեան, այլ ընդ իշխանութիւնս և ընդ պետութիւնս, ընդ այսս շարութեան, որ ի ներքոյ երկնից:
- 595 Վասնորոյ, ազաչեմք ի բաց լինել յայսմհետէ ի յանկարգ սովորութենէ աստի, և բայց թէ ի ճանապարհի, եթէ ի հետիոտս և թէ երիւարաւ՝ առնուլ զէնս յազագս երկիւղի ինչ եղելոյ կարծեաց, և այն՝ պարկեշտութեամբ և ոչ ըստ զինուորութեան կարգի կայար-
- 600 ճիւք և կամ կազմեալ սուսերաւ: Այլ ոչ ևս է արժան

* Ա. Կորնթ. Ժ. 4

578 B յաշխարհի փխ ի յաշխարհական

579 CDEF հոգեոր փխ քահանայական

580 B գործոցն փխ հոգոցն

584—611 F շի՛ք էսեմք զոմանց... պատուիրանքն

589 G շի՛ք զէն...

590 G հրամայէ Պօղոս

600 CD շի՛ք կամ

առնուլ գէնս կարգաւորաց, կամ արշաւանս առնել երի-
վարօք ըստ մանկական բարոյից ի բամբասանաց պատ-
ճառս տեսողաց: Զի զորս խրատէ Պօղոս, «Զգէն լուսոյ
գգենուլ»*, այսինքն՝ զուղիղ հաւատս և զգործս բա-
605 րեաց, և նորօք կռուել ընդ բնութեան մերոյ թշնամ-
ւոյն: շէ արժան զխաւարայինս զայս գէն ստանալ յան-
ձին և պատերազմել սորօք ընդ համազգեաց մերոց
մարդկան, կամ խոցոտել զանբանից կենդանեաց հոյս
և կամ սիղաքայլ երիվարօք յօրանալ, բայց թէ ի տկա-
610 րութենէ, քանզի յայսցանէ և ի սոյնպիսեացն արգելուն
զմեզ աստուածային պատուիրանքն:

Քահանայ, եթէ զոր ի ժողովրդենէ իւրմէ վասն
պատուիրանազանց լինելոյ ընդ բանիւ առնիցէ, և նո-
րա չամառեալ մնայ ի յանցանսն և ոչ դառնայ, այլ ոք
615 ի քահանայից անտի մի իշխեսցէ ընդունել զնա յեկե-
ղեցի իւր, որպէս սովոր են ոմանք ի տգէտ քահանա-
լից լինքեանս ձգել զայնպիսիսն, և որ զայս առնէ,
նա տայ նմա ի մեղաց անտի անդարձ լինել, և զանձն
իւր կորով պատուհասի յանցանաց նորա առնիցէ:

Այլ վասն այսպիսի իրաց եղելոց այս օրէնք հաս-
տատեսցի ի միջի ձերում, զի զորոշեալն ի միոյ քա-
հանայէ, և ամենայն քահանայակիցք նորին նմանա-
պէս ի բաց որոշեսցեն լինքեանց, մինչև զղջացեալ
յանցաւորն դարձցի ի յանուղղայ զնացից իւրոց և
625 առաջի անկեալ խնդրեսցէ զթողութիւն և ուխտ դիցէ
Աստուծոյ՝ ապաշխարել և այլ ոչ ևս ի նոյն սովորութիւն
շարեաց անկանել: Եւ յորժամ լիւրոյ քահանայէն այս-
պիսի օրինակաւ ընկալցի զթողութիւն, յայնժամ և այլ
քահանայքն ընկալցին զնա սիրովն Աստուծոյ:

Այս օրէնք ուղղութեան և ի մէջ եպիսկոպոսաց
հաստատեսցի, որպէս զի զառ միոյ եպիսկոպոսէն բա-
նազրեալն՝ ի քահանայից կամ յաշխարհականաց, այլ

*Հոովմ. ԺԳ. 12

որ յեպիսկոպոսաց ոչ ունին իշխանութիւն լուծանելոյ,
բայց ի բանադրողէ անտի:

- 635 Աւանդեմք և զայս ևս պատուիրան ամուրեաց քա-
հանայիցդ, որ ըստ աշխարհի, զի որում ի մանկական
հասակին հասանէ վախճան ամուսնոյն, թէ կամեսցի
զոգի իւր ապրեցուցանել ի մեղաց և ի բամբասանաց
և սուրբ խորհրդոյն արժանաւորապէս սպասաւորել,
640 հրաժարեալ յաշխարհէ՝ ըստ կանոնական հրամանին և
կարգ կրօնաւորութեան մտցէ, զի ի մէջ աշխարհի սո-
վորական ընդելութեամբ լինելով ի տեսութիւնս և ի
խօսակցութիւնս ընդ կանայս, մանաւանդ՝ խոստովա-
նութեան նոցին լինել ընդունօղ ըստ օրինի քահանա-
645 յութեան, անհնար է սրբութեամբ ծառայել Աստուծոյ.
ապա թէ ընդ անձուկ ճանապարհն զնալ դժուարանայ՝
զլայնն և զարձակն սիրելով, լռել արժան է նմա ի
սրբոյ պատարագին սպասաւորութենէ, թէև ի յայտնի
վատութիւնս ոչ բամբասի, քանզի ոչ կարէ յերիտա-
650 սարդական հասակին մաքրապէս սպասաւորել սրբու-
թեանցն, մանաւանդ որ ոչ երկիրաձութեամբ և պար-
կեշտութեամբ և պահօք և աղօթիւք զգուշանայ անձին
իւրում, այլ աներկիրութեամբ վարի ի կերակուրս և
յլմպելիս և յամենայն տեսակս ընդարձակ վարուց:
655 Իսկ որոյ մերձ ի ծերութիւն հասանէ վախճան ա-
մուսնոյն, և վստահ լինի յանձն իւր սրբութեամբ և ա-
նարատ վարուք և առանց բամբասանաց սպասաւո-
րել Աստուծոյ, որպէս զի գովութիւնս ընկալցի ի տե-
սողաց և մի բամբասանս. այնպիսին կացցէ յեկեղեց-
660 տոյ իւրում որքան ախորժէ:

633 E չիք որ

635—660 F չիք աւանդեմք... որքան ախորժէ

640 B հրաժարեացէ

641 B կրօնաւորական

647 B զնդարձակսն փխ զարձակն

656 B է փխ լինի

Եւ արդ քահանայիցդ առ ի խրատ՝ զոր գրեցաք
սակաւութք, ոչ իշխանաբար հրաման տալով, այլ ծա-
ռայակցապէս աղաչելով, բաւական լիցի առ ի մէնջ.
665 Իսկ զպականեալն ի մերոցս՝ ունիք հմտանալ կատա-
օրինադրեցին զմանկունս եկեղեցւոյ ի փառս աստու-
ծոյ:

661 Է շի՛ առ ի խրատ

ԱՌ ԻՇԽԱՆՍ ՈՐ ԸՍՏ ԱՇԽԱՐՀԻ

Փոփոխեցուք զաստուածային պատուիրանացն խրատ և առ ձեզ՝ որ ըստ աշխարհի ունիք դքազաքա- վարութիւն:

- 5 Եւ նախ և առաջին առ իշխանսդ, որք ի նուազեալ ժամանակիս տիրէք ի տեղիս տեղիս բազմաց և կամ սակաւուց, զօրաց և դաւառաց, զորս աղաչեմ, մի անհնազանդ լինիք օրինացն Աստուծոյ, այլ որպէս կամիրք, զի ծառայք զկամս հրամանի ձերոյ հնազանդութեամբ և անթերի կատարեցեն, որք թէ և զմի ինչ ի հրամայելոցն անկատար թողուն, պատուհաս կրեն ի ձէնջ, նոյնպէս և դուք, վասն զի բնութեամբ ծառայք էք Աստուծոյ, ծառայեցէք Տեառն երկիրդի և հնազանդութեամբ, զի մի պատուհասիցիք իբրև զապտամբեալս ի Տեառն այլ որպէս զմտերիմ ծառայս՝ պատիւ ընդունիցիք յերկնաւոր թաղաւորէն:

- Եւ արդ՝ առաջին զայս պատուիրան աւանդեմք ձեզ, մի անիրաւարար վարիք առ հնազանդեալսդ ծանր և դժուարակիր հարկադրութեամբ, զոր ոչ կարեն բառնալ, այլ օրինօք դասեցէք և ըստ շափոյ զօրութեան զիրարանչիր որ, զմտաւ ածէք՝ «Զի և ձեր տէր զոյ յերկինս, և ակնառութիւն ոչ է առաջի նորա»*, որպէս և առաքեալ ասէ:

* Եփես. 2. 9.

1 EG Տեառն ներսնսի ասացեալ առ F շի՛ որ ըստ աշխարհի

2 AEFH փոխեցուք

9 CE ծառայք ձեր

25 Մի՛ զոք զրկէք ի մարդկանէ և մի՛ նեղէք զազքա-
տըս և զտնանկս, զի մի բողոքեսցեն առաջի Աստուծոյ
վասն ձեր, և Աստուած լսէ նոցա՝ ըստ իմաստնոյն Սա-
ղոմոնի, զի ասէ, թէ՛ «Մի տար պատճառս ազքատին
անիծանել զքեզ, զի մի՛ արարիչ նորա լուիցէ նմա և
հատուցէ քեզ շարիս»*:

30 Մի՛ շար և անիրաւ գործակալս և զաւառապետս
կացուցանէք ի վերայ աշխարհի ձերոյ, զի մի յանիրա-
ւութենէ նոցա, զոր գործեն, դուք դատիք յԱստուծոյ՝
հանդերձ նոքօք, այլ զարդարամիտս և զարդարազա-
տըս բնտրեցէք ունել ի վերայ մարդկան զգործակալու-
35 թիւն, զի մի զարքունական սահմանեալ իրաւունսն՝
վաստակաւորացն թողցեն վասն սակաւ կաշառացն
զբազումն և կամ ինքեանք գողասցին. և մի՛ առաւել
քան զհրամայեալսն նեղեսցեն զնոսա և աոցեն, զի
անիրաւութիւն են երկու կողմանքն առաջի Աստուծոյ.
40 այլ այնպէս իրաւադատ լինիցին, զի «Տացեն զկայսե-
րըն՝ կայսեր, և զԱստուծոյն՝ Աստուծոյ»**:

Մի՛ զոք անիրաւութեամբ դատիք, այլ ուղիղ դա-
տաստան արարէք, զի և ձերն դատաստան քաղցրու-
թեամբ լինիցի յԱստուծոյ և մի խստութեամբ: Մի՛
45 վասն կաշառաց կամ վասն սիրելութեան միոյ կողմա-
նըն, կամ վասն ատելութեան և ռիակալութեան, կամ
վասն պատուոյ երեսաց ի միոյն աշառելով՝ զանիրան
արդարացուցանէք ի դատաստան և զարդարոյն թիւրէք
զիրաւունս, զի մի անիծից օրինացն Աստուծոյ, որ յա-
50 զագս այսոցիկ, պարտականս զանձինս առնիցէք:

* Առակ. 1. 19

** Մատթ. ԻԲ. 21

24 B զրպարտէք փխ զրկէք

33 E շի՛ ասլ

35 B զարբայական փխ զարքունական

39 G անիրաւութենէ

47 G շի՛ վասն

50 G այնոցիկ է պարտական

Մի՛ անտես առնէք զայլրոյն և զաղքատին զիրա-
տունսն, յորժամ աղաղակեն առաջի ձեր վասն զրկողաց
իւրեանց, այլ գատ արարէք որբոյն և տուր իրաւունս
այլրոյն, որպէս ասէ Աստուած մարգարէիւն. և ուն-
55 կընդիր լերուք աղաղակի նոցա և փրկեցէք զնոսա ի
նեղաց իւրեանց և զյափշտակեալ ինչս նոցա դարձու-
ցէք յանիրաւացն, յայնժամ և Աստուած լսող լինի ա-
ղաչանաց ձերոց և կատարէ զխնդրուածս սրտից ձերոց:

Մի որպէս զանբան կենդանիս, որ բնութեամբ ծա-
60 րայք են մարդկան, ծառայեցուցանէք զմարդիկ, որ
ընդ իշխանութեամբ ձերով լինին, ի գործ խիստ և ան-
նեքելի, որպէս և փարաւո՛՛՛ զորդիսն Իսրայէլի: և զայն՝
առանց կերակուր տալոյ նոցին, այլ նեքելով և քաղց-
րութեամբ և սակաւօրեայ ժամանակաւ, և առատագոյն
65 կերակրօք լցուցանել զնոսա յաշխատութիւն անդր, և
չափով և մի յանչափս, որպէս զի կարող լինիցին վաս-
տակօք իւրեանց զաղքատանաց կեանս զտանց և զորդ-
ւոց իւրեանց լցուցանել և զարթունական հարկսն հա-
տուցանել:

Մի զվարձս վաստակաւորաց ձերոց հատանէք իշ-
խանաբար, որպէս զայնոցիկ, զորոց ամբաստանեն
առաքեալքն և մարգարէքն, թէ՛ «Զրկեալն ի ձէնջ աղա-
ղակէ, և բողոք հնձողաց և հաս յականջս տեառն՝ զօրու-
թեանց»*:

Բաւական լիցի ձեզ, զի վաստակօք նոցա մեծա-
նայք, և առաւել քան զչափն փափկանայք, և այն՝ զի
ոչ թէ այլ բնութիւն է նոցա, և այլ՝ ձեր. այլ ի միոյ
կաւոյ և ի խառնուածոյ, քանզի նմանապէս է տերանց

* Յակոր. Ե. 4

66 CDEFH շիֆ և շափով և մի յանչափս

70 C հատուցանէք փիս հատանէք

75 C շիֆ ձեզ

77 C շիֆ այլ

80 և ծառայից, փարթամաց և աղքատաց, սկիզբն զալոյ յաշխարհ և կատարած էլիցն յաշխարհէ:

Վասն զի զուգահաւասար ամենայնքն ծննդեամբ մտանեն յերկիր և մահուամբ ելանեն ի սմանէ, իսկ մեծութիւն և փոքրկութիւն, բարձրութիւն և խոնարհութիւն, բարեբախտութիւն և պանդխտութիւն, ի մէջ 85 ծննդեանն և մահուանն պատահեն մարդկան, որ են իբրև զերազը զարթուցելոց, որպէս ի փորձոյ անտի յայտնի է ամենեցուն իմաստնոց և տգիտաց, զի ոչ ինչ ի սոցանէ ունի զհաստատութիւն:

Վասնորոյ մի՛ վասն անցաւորիս կենաց կորուսանէք զյաւիտենական զկեանսն, զի թէպէտ և Քրիստոս 90 դժուարաւ ասաց մեծատանց յարքայութիւն երկնից մտանել, ըստ օրինակի ուղտու ընդ ծակ ասղան, ալլ եթէ զմեծութիւն ձեր ըստ կամացն Աստուծոյ ի գործ արկանէք, դժուարինն՝ ձեզ զիրւրին լինիցի:

95 Զի և Աբբահամ մեծատուն էր, և ոչ միայն արքայութեանն մտանելոյ արժանացաւ, ալլև զոգ նորա արքայութիւն Աստուծոյ եղև և անուանեցաւ հանգիստ ամենայն արդարոց. նոյնպէս և Յոբ և ամենայն մեծատուն արդարքն, ըստ ասելոյն ի Տեառնէ, թէ՛ «Տեսանիցէք զԱբբահամ և զԻսահակ և զՅակոբ և զամենայն 100 արդարսն յարքայութեան Աստուծոյ»*:

Այսպէս և՛ դուք, եթէ ըստ նոցին օրինակի զնայք ի ճանապարհս արդարութեան, զի ոչ զոք նեղէին, ոչ զուրուք զինչս յափշտակէին, և ոչ ումեք անիրաւու 105 թիւն ինչ առնէին և կամ նենգութիւն, ալլև յիրեանց

* Դուկ. ԺԳ. 28

87 G շի՛ յայտնի
91 B աստուծոյ փլս երկնից
94 C շի՛ լինիցի
97 BCDFGH անուանեցաւ և
103 BGH և փլս զի
104 B ումեք ինչ

արդար վաստակոցն զքաղցեալս կերակրէին, զմերկս
զգեցուցանէին, զհիւրս ընդունէին, զկարօտութիւն կա-
րօտելոց լցուցանէին, նեղելոց բաւական լինէին, և
տկարաց զօրացուցիչ, զաղքատն և զտնանկն ոչ միայն
110 ինքեանք ոչ նեղէին, այլ և փրկէին ի նեղչաց իւրեանց:

Եւ որպէս ոչ եղև նոցա մարմնաւոր փարթամութիւնն
արգել և խափան ժառանգելոյ զարքայութիւնն երկնից,
նոյնպէս և ոչ ձեզ լինիցի պատճառ շարեաց մեծու-
թիւնդ, եթէ կամիցիք արդարութեամբ վարել զդա, որ-
պէս և նոքա, այլ մանաւանդ բարւոյ առիթ լինի ըստ
115 իմաստնոցն, զի ասէ, թէ՛ «Փրկանք առն՝ մեծութիւն՝
իւր»*:

Իսկ այն, որ փոխանակ զիւրն տալոյ կարօտելոց,
զնոցայն յափշտակէ, և կողոպտէ զնոսա, և փոխանակ
120 հիւրընկալ լինելոյ և հանգուցիչ՝ աշխատելոց ի ճա-
նապարհի, զողակից լինի զողոց և դարանակալ ի ճա-
նապարհի այնոցիկ, որք անմեղութեամբ զնան ընդ
ուղիդ ճանապարհս իւրեանց, և զտուն իւր յանիրաւ
ստացուածոց անտի շնու և մեծանալ կարծէ:

Թողից ասել զանթողին յանցանք, որք ոչ միայն
զինչսն յափշտակեն, այլ և վարին անմեղացն հեղուն,
զի մի դատախազ լինիցին յափշտակողաց ընչից իւ-
րեանց, և զայն ոչ ածեն զմտաւ եթէ այլ դատաւոր կայ
զիտօղ ամենայնի, յորմէ ոչ կարեն թաքուցանել զը-
130 զաղտնիս շարեաց իւրեանց:

* Առակ. ԺԳ. 8

105 E չիք ինչ

106 B ստացուածոցն փխ վաստակոցն

107 CD զհիւանդս փխ զհիւրս

112 G չիք երկնից

122—123 G չիք այնոցիկ, որք անմեղութեամբ զնան ընդ ուղիդ ճանա-
պարհս իւրեանց

Յաղագս այսպիսեաց մեծատանց յիրաւի հրամա-
չէ Քրիստոս՝ դժուարաւ մտանել յարքայութիւն երկնից,
որոց ոչ արքայութիւնն է օթեան, այլ հուր գեհենին, և
ասպնջական որդն անքուն և տարտարոսն յաւիտենա-
կան:

135

Եւ այս յիրաւի, զի թէ որք յիրեանց արդար ըն-
չիցն ոչ կերակրեն զբաղցեալս և ոչ զգեցուցանեն զմեր-
կքս և ոչ ժողովեն զօտարս, լսելոց են ի Քրիստոսէ յա-
ւուր դատաստանին, եթէ «Երթայք յինէն անիծեալք ի
հուրն յաւիտենից»*. ապա, որք աղքատին առաւել
քաղցի լինին պատճառ և տառապելոյ մերկութեան և
օտարին՝ կորստեան ընչիցն և անձին, և փոխանակ
զբանդարկեալսն տեսանելոյ և մխիթարելոյ բանիւ և
արդեամբ՝ արձակելոց անմեղաց բանդից և կապանաց
լինին առիթ, ո՞ւր արդեօք իմանի տեղի և շափ տան-
ջանաց այնպիսեացն, եթէ ոչ ընդ սատանայի և հրեշ-
տակաց նորա, զորոց և զկամսն կատարեցին:

145

Վասնորոյ, աղաչեմ, ի բաց լինել ամենեցուն ձեզ
ի կորստական գործոցս յայսցանէ, և մի ոք պատճա-
ռեսցէ զպատճառս մեղաց ասելով՝ զի եթէ ոչ զրկեմք
և ոչ յափշտակեմք, զիշխանութիւն մեր ոչ կարեմք
հաստատուն ունել:

150

Եւ առ այս՝ առաջին զայս ասեմք, զի թէ անկարե-
լի էր որոց զիշխանութիւնս ունին՝ հաճոյ լինել Աս-
տուծոյ, ապա զիա՞րդ բազումք ի թագաւորաց և յիշ-
խանաց գովելիք եղեն Աստուծոյ և մարդկան, որք և
յիշատակին ի գիրս սուրբս:

155

* Մատթ. ԻԵ. 41

136 B շի՛ թէ

137 B զաղքատս փխ զբաղցեալս

140 G յաւիտենական

141 C տառապելոյն լինին

151 C շի՛ մեր

- Դարձեալ, թէ և անհնարելի էր, ըստ ասելոյ ձեր՝
 առանց զրկանաց իշխանութիւն վարել, ապա որ իմաս-
 160 տունն է՝ փախչել արժան էր յանցաւոր իշխանութենէն,
 և ոչ վասն այնորիկ անանց տանջանօք ընդ սատանայի
 տանջիլ: Բայց ոչ է անհնարին առանց անիրաւութեան
 վարել զիշխանութիւնն, այլ դիւրին և հեշտալի է, որք
 սիրեն և կամին. և մեք վկայեմք առաջի Աստուծոյ և
 165 Երաշխաւոր լինիմք ամենեցուն: Զի եթէ ոք զտուն իւր
 մարբեսցէ ի զրկանաց և զիրաւմբք ստացուածս միայն
 ժողովեսցէ անդ, թէ և սակաւ թուի թէ իցէ, առաւել
 շահեկան լինիցի և պատճառ հարստութեան, քան զբա-
 զումս անիրաւաբար ստացեալս: Եւ զայս իմաստունն
 170 Սողոմոն յայտ արարեալ ասէ, թէ «Անէ՞ծք Տեառն ի
 տունս ամբարշտաց, յարկք արդարոց օրհնին»*, քան-
 զի սակաւ ինչ անիրաւն զբազում իրաւամբք ստացեալ-
 սըն՝ նման հրոյ կիզէ և ապականէ, զի անիծիւք և դառ-
 նութեամբ է ժողովումն անիրաւն ի զրկելոց անտի, և
 175 ընդ աղքատացն անիծից և Աստուծոյ անէ՞ծքն մտա-
 նեն ի տունս զրկողացն, իսկ տուն արդարոցն, զի սուրբ
 է ի զրկանաց և կերակրիչ է քաղցելոց, ընդ օրհնու-
 թիւնս աղքատացն և Աստուծոյ օրհնութիւնն մտեալ ի
 ծածուկ և անյայտ՝ զսակաւն բազմացուցանէ, որպէս
 180 զՍարեփթացի այլուոցն և զՍոմնացուոցն և զորս տէրն
 կերակրեաց յանապատին:

Եւ մի ոք յանմտաց և ի մարմնասիրաց զբազում
 ինչս տեսանելով զրկողաց և ամբարշտաց և զսակաւս
 որոց իրաւամբք ստանան, այլպանիցէ զբանիւք մերովք,
 185 այլ լուիցէ այնպիսին աստուածահօր մարգարէին Դաւ-
 թի՝ զի ասէ. «Լաւ է սակաւիկ ինչ արդարոցն, քան

* Առակ Գ. 33

161 C շի՛ք ոչ

182 E բազմասիրաց փխ մարմնասիրաց

185 B շի՛ք Դաւթի

186 D որ փխ զի

զբազում մեծութիւն մեղաւորաց»*. նոյնպէս և որդւոյ
նորին Սաղոմոնի, արդարոյն ասէ՝ «Ամենայն աշխարհ
լի է ընչիւք, իսկ ամբարշտին և ոչ դանդ մի»**. և դար-
190 ձեալ՝ լաւ է ասէ՝ «Բանջարօք կերակրիլ հանդերձ ար-
դարութեամբ, քան մեծամեծ զենլիօք անիրաւու-
թեամբ»***: Եւ յիրաւի է այս, զի որք յիրաւացի և
յարդար ընչից իւրեանց կերակրին, ոչ ինչ կրեն պա-
տիժս յԱստուծոյ, իսկ այնք, որ ի զրկանաց կամ ի
195 գողութենէ և ի յափշտակութենէ ընուն զսեղանս իւ-
րեանց, զամենայն, զոր առատապէս վայելեն յայլոց
իրաց, տոկոսեօք ունին հատուցանել ի դատաստանին
աւուր:

Մի և զպահս հաւատոյ լուծանէք ի ձուկն և ի գինի
200 իշխանաբար, զի մի ընդ անժուժկալսն դատիցիք:

Դարձեալ և զայս ասեմք, զի ստութիւն և խաբէու-
թիւնն, զոր Քրիստոս հրամայեաց, թէ ի շարէն է՝ ի
սատանայէ, թէպէտ և ամենայն մարդոյ վնասակար է,
բայց առաւել մեծամեծաց և իշխանաց, զի փոքրն,
205 վասն զի անզօր է, ջանայ ստութեամբն զբան իւր հաս-
տատել և հաւատալի առնել, իսկ մեծն, քանզի ի ձեռս
իւր է առնելն, զոք կամիցի, իշխանաբար, յորժամ զի-
րաւունսն արհամարհիցէ:

Դարձեալ՝ ուսմիկ մարդոյ, եթէ ստութիւն ինչ խօսի
210 և թէ այլ ինչ վատթար իրս զորժէ, ոչ լինի այնքան
յայտնի, և ոչ հրապարականախատ լինիցի, իսկ զմե-
ծին և զփոքր մի սխալանքն ի հայհոյութիւն և ի թըշ-
նամանս բարձրացուցանեն մերձաւորք և հեռաւորք,
այլ և սիրողքն շարի՝ օրինակ չարութեան առնուն զառ
215 ի մեծամեծաց եղեալ պատուիրանազանցութիւնս ինչ:

* Սաղմ. 19. 16

** Առակ Ժէ. 4

*** Առակ ԺԵ. 17

Վասնորոյ, աղաչեմ, մի եղիցի առ ձեզ բան խա-
բէութեան և ստութեան, մի առ ձեր հնազանդեալսն և
մի առ արտաքինսն, այլ որոց խոստանայք բանիւ
զբարիս, զնոյն և զործով կատարեցէք, զի այն է հաճոյ
220 առաջի Աստուծոյ և մարդկան և գովութեան պատճառ
ձեզ յամենայն բերանոյ:

Նաև զգինուորաց ձերոց և զամենեցուն, որք ծա-
ռայենն ձեզ, զասհմանեալ հոռոսն մի պակասեցուցա-
նէք, զի զրկանք մեծ է այն և անիրաւութիւն. քանզի
225 որպէս նորա պարտական են վասն պարգևացն, որ ի
ձէնջ, զարիւնս իրեանց հեղու վասն ձեր, նոյնպէս և
զուք պարտիք զխոստացեալ թոշական նոցին հատու-
ցանել անթերի:

Եւ մի ինչ բռնութեամբ առաւել, քան զչափն, զնայք
230 առ նոսա, զի մի յերկիւղէ կողոպտելոյ և բանդ և պա-
տուհաս կրելոյ ի ձէնջ անիրաւաբար՝ գաղտնի փախ-
չին և ուրացողք լինին երզմանցն, որ առ ձեզ, և եր-
կու կողմանցդ լինիցին մեղք՝ նոցա և ձեզ: Այլ եթէ
հաւանիք խորհրդակցութեան մերոյ և խրատու, զայս
235 սահման դիք ամենեցուն, որք ծառայենն ձեզ, զի որ-
չափ կամք լինին մարդոյ կալ ի ծառայութեան ձերում՝
հաւատարմութեամբ ծառայեսցեն ձեզ և առանց նեն-
գութեան, և որ որ յօժարի ելանել ի ծառայութենէ ձեր-
մէ, յայտնի հրաման խնդրեսցէ ի ձէնջ առանց երկե-
240 զի, և զուք մի սաստիւ և բռնութեամբ լինիք արգելօղ,
բայց եթէ սիրով և իրով կամաւ: Զայն, որ ոչ կամիք
զուք զնալ ի ձէնջ, և այլոցն՝ քաղցրութեամբ տուք հրա-
ման, և եթէ ինչ պարտից էք՝ հատուցէք նոցա: Եւ յոր-
ժամ այսպիսի իրաւունք տեսանեն ի ձէնջ լեալ, կամ ոչ
245 զնան բնաւ, և կամ թէ զնան՝ փութով դարձեալ առ ձեզ

227 B շիֆ պարտիք

235 GH որ փխ որք

241 B շիֆ իւրով

245 E շիֆ դարձեալ

դառնան և ազատէք զնոսա և զձեզ ի խղճէ երդմնազան-
ցութեանն, և լինի այն մեծ վարձուց պատճառ ձեզ
յԱստուծոյ:

- Դարձեալ, մի՛ եղիցի ձեզ յօժարութեամբ դիմել
250 երդմունս յանուն Աստուծոյ և յաւետարանն սուրբ և ի
խաջ՝ առանց մեծագոյն հարկի, քանզի Քրիստոս հրա-
մայէ յաւետարանին, ուր երդումնն լինի, թէ՛ «Ամենե-
վին մի երդնուցուս ոչ միայն յարարիչն, այլև ոչ յա-
րարածս, ոչ յերկինս և ոչ ի յերկիր և ոչ ի գլուխ քո»*,
255 այլ այնպէս ցուցէք ամենեցուն զձեզ ճշմարտախօս լի-
նել, մինչ զի լոկ բանից ձերոց, որպէս երդման, հաւա-
տասցեն մարդիկ: Իսկ եթէ ծանրագոյն ինչ հարկ լի-
նիցի երդնլոյ, մի ոք մեղիցէ զանթողլի յանցանսն՝
ուրանալով զերդմունսն և երդմնազանց լինելով, զի
260 առաւել շար է ուրացութիւնն, որ յերդմունսն է, քան
զայն, որ յերկիւղէ մահու առաջի անհաւատից ուրա-
նան, քանզի այն ի բռնութենէ է և յերկիւղէ տանջանաց
և մահու, և այս՝ կամաւորութեամբ և վասն սակաւ
ինչ կորստական շահի, և է զանազանութիւն սոցա, որ-
265 պէս կամաւ մեղքն և ակամայ:

- Եւ ոչ միայն առ հաւատակից քրիստոնեայս պարտ
է առանց ստութեան պահել զերդմունսն, այլև առ այլ-
ազգիս, և մանաւանդ առ նոսա առաւել, զի մի անու-
անն Աստուծոյ և հաւատոյս քրիստոնէութեան պատ-
270 ճառ լինիք հայհոյելոյ ի նոցանէ. զի թէ կուսպաշտ
թագաւորին՝ Նաբուզոդոնոսորայ՝ երդմնազանց լինելով
հրէիցն, մատնեաց Աստուած զքաղաքն և զազգն ի
ձեռս նորա, քանի ևս ի նորում պատուհասէ Աստուած
զայնոսիկ, որք ատեն և ուրանան զերդմունսն, որ առ
275 նոսա:

* Մատթ. Ե. 34

247 E չի՛ ձեզ

250 CDEFH չի՛ յանուն աստուծոյ և

Եւ մի՛ որ զայն առաջի դիցէ, եթէ վասն զի նոքա ստեն երդմանցն, որ առ մեզ, պարտ է՝ զի և մեք առ նոսա զնոյնս արասցուք, այլ չէ մերս երդումն և նոցայն հաւասար զի մերս առ ճշմարտութիւնն է, և նոցայն ոչ նոյնպիսի: Վասնորոյ և մեք որպէս զծառայս զիտօղ կամաց տեառն իւրոյ և ոչ արարօղ՝ բազում ըմպեմք գանս, և նոքա որպէս զտղէտս՝ սակաւս:

Գարձեալ աղաչեմք, մի՛ առ բարկութիւն շարժելով և ոչ ուղղադատ իրաւամբք, կամ խրատ ինչ առնէք մարդոյ կամ մահու վճիռ տայցէք, քանզի նոր օրէնքս ոչ հրամայեն զայսոսիկ, և հին օրէնքն թէպէտ և հրամայեն, բայց ոչ վայրապար, այլ ըստ յանցանացն արժանաւորութեան զիւրաքանչիւրսն դատել ի խրատ և ի մահ:

Վասնորոյ և դուք, որ յիշխանութեանդ էք, թէպէտ և զնոր օրէնքս անկարելի ասէք պահել, զհին օրինացն հրամանս, որ վասն այսպիսի իրաց է, կատարեցէք: Իսկ եթէ առանց օրինաց դատիք զմարդիկ անիրաւաբար ի սպանումն և ի խրատ, զիտասջիք հաստատուն, զի խնդրելոց է ի ձէնջ Աստուած յաւուրն դատաստանի՞ զարին սպանելոցն և զհատեալ անդամս խրատելոցն:

Նաև զայս ևս պատուիրան աւանդեմք ձեզ, մի՛ լինիք վրիժառուք և քինախնդիրք, որով զիշխանսն Իսրայէլի նախատէ մարդարէն Եսայիաս, այլ ըստ հրամանին Քրիստոսի ներօղ և երկայնամիտ լերուք առ ամենեւեան՝ որ մեղուցեալ իցեն ձեզ, զի և դուք ընկալջիք առ ի նմանէ զքաղցրութիւն և զբարերարութիւն, ըստ ասելոյն, թէ՛ «Մի՛ դատիք և ոչ դատիցիք, մի պատժէք, և ոչ պատժիցիք»*, զի որով շափով շափէք, չափեսցի ձեզ:

* Ղուկ. Զ. 37

291 C անկարելի

293 E չի՛ եթէ

305 B ձեզ և Քրիստոս աստուծոյ մերո փառք յաւիտեանս ամէն:

ԱՌ ԶԻՆՈՒՌԱՅ ԴԱՍՍ

Խօսիմք ըստ կարգի և առ դասս զինուորացի, որ
ընդ ձեռամբ էք իշխանութեանց և պետութեանց:

5 Եւ նախ և առաջին՝ զառաքելականն առ ձեզ բար-
բառիմք բան, որ պատուիրէ ձեզ հնազանդ լինել տե-
րանց ձերոց՝ յամենայնի. «Մի՛ առ ականէ ծառայել
որպէս մարդահաճոյք, այլ միամտութեամբ սրտիւ որ-
պէս Աստուծոյ»*: Զի և այնմ ասէ, Տէր է հատուցա-
նող, այսինքն թէ՛ որ հաւատարմութեամբ ծառայէ այ-
10 նըմ՝ ընդ որոյ իշխանութեամբ անկեալն է, թէև ի
նմանէ պակասութիւն ինչ լինիցի ինքեան, մի ասէ
տրտմեսցի, զի Աստուած է որ հատուցանէ նմա փո-
խարէնս բարեաց՝ ըստ ուղիղ վաստակոց իւրոց:

Իսկ որ նենգաւոր գտանիցի բանիւ կամ գործով,
15 կամ անձին տեառն իւրոյ, կամ տեղոյ ամբականի նո-
րա, կամ ընչից նորին, Աստուծոյ է այն նենգութիւն և
ոչ մարդոյ. և յԱստուծոյ ընդունելոյ է զվրէժ հատուց-
ման շարեաց իւրոց, որ և ի հաւատոյն որոշեալ է այն-
պիսին և շար քան զանհաւատսն է, քանզի նոքա թէ-
20 պէտ և ի ճշմարիտ հաւատոյ և յօրինաց Աստուծոյ մո-

* Եփես. 2. 6

1 E դասս խրատ

2 CFGH որք փխ որ

5 E շի՛ տերանց ձերոց

8 E հատուցանող բարեաց

9 B դայն փխ այնմ

լորեալք են, բայց զհնազանդութիւն տերանց իւրեանց
և զմտերմութիւն հաստատուն բերեն յանձինս:

- Եւ զի՞նչ ասեմք առ քրիստոնեայ իշխանս՝ ունել
միամտութիւն և սէր, յայտնի և ծածուկ. այլ թէ և ի
25 քրիստոնէից որք ընդ այլազգոյ է իշխանութեամբ և ի
նորին պարզեաց կերակրի և զգենու, զնոյն հաւատար-
մութիւն պարտ է ցուցանել նմա և զառանց նենգու-
թեան ծառայութիւն: Զի և յորժամ գրէր զայսոսիկ
առաքեալն Պողոս, թէ՛ «Մառայք՝ հնազանդ լերուք տե-
30 րանց ձերոց»*, ոչ եթէ քրիստոնեայք էին տեարք ծա-
ռայիցն, այլ կոսպաշտք: Բայց այսու յայտնի կամե-
ցաւ ցուցանել հեթանոսացն զճշմարիտ օրէնս քրիստո-
նէից, եթէ ատելի է օրինաց մերոց նենգութիւն տե-
րանց և սիրելի է հաւատարմութիւնն, զի մի՛ բանս
35 հայհոյութեան յօրէնս և ի հաւատս մեր խօսեսցիին,
յորժամ ի քրիստոնէից զոր տեսցեն նենգաւորս գտեալ
առ նոսա:

- Եւ եթէ կարգիցիք ի տէրանց ձերոց ի գործ վերա-
կացութեան, կամ առաքիցիք ի տնօրէնութիւն ինչ բա-
40 նի, արդարութեամբ և իրաւամբք առ զհնազանդեալսն
վարեցարուք, մի՛ զորք նեղելով անողորմաբար արտա-
քոյ իրաւանց և մի՛ զորք զբպարտելով անկարեկից
բնութեամբ՝ ցուցանելով զձեզ առ նոսա օրինօք դահ-
ճաց, և մի՛ առաւել քան զհրամայեալն ձեզ առնիցէք
45 ըստ սրբոյ Մկրտչին խրատու, այլ թողալօքն ձեր բա-
ւականասջիք և ողորմութեամբ և սիրով զնացէք առ
ամենայնսն, զի և դուք ողորմութիւն գտանիցէք յԱս-

* Կողոս. Գ. 22

22 Ե պահեն փխ բերեն

24 Գ մտերմութիւն փխ միամտութիւն

29 Ե շի՛ ծառայք

31—32 Ե յայտնել շի՛ ցուցանել

36 Գ շի՛ տեսցեն

47 Ե միմեանս փխ ամենայնսն

տուծոյ. և մի՛ յաղագս զինուորութեանդ արհամար-
հեալ զպատուիրանս Աստուծոյ, լինիցիք անհնազանդք
50 առաջնորդաց, որք խրատեն զձեզ պահել զպատուի-
րանս Աստուծոյ, կամ զսուրբ պահս անօրինաբար լու-
ծանէք, կամ զյափշտակութիւն ընչից աղբատաց և
զանպարտ արեանց հեղմունս ոչ մեղս համարէք, զի
բաց ի հասարակաց պատերազմական սպանմանցն,
55 որք հրամանաւ թագաւորացն լինին, ալլոցն, որ ի ձէն-
ջըն լինին, ամենեցուն համարս պահանջելոց է ի ձէնջ
Աստուած՝ ծանր և անաշտո դատաստանաւ:

Նոյնպէս և զորս քան զսահմանեալ հողոցան ձեր
անիրաւաբար և բռնութեամբ յաղբատաց յափշտակէք,
60 կամ ի տերանց ձերոց ընչից զողանայք, ունիք տալ
զվճարն առանց պակասութեան յաւուրն դատաստանի:

Նաև քան զալլ հասարակաց ժողովրդականսդ՝ ձեզ
առաւել պարտ է երկնչել յԱստուծոյ և զպատուիրանս
նորա պահել, զի յամենայն ժամ ընդդէմ սրոյ թշնա-
65 մեաց ունիք պատերազմել:

Վասնորոյ, առաւել քան մարմնական զինուք, հա-
ւատոյ զինովն վառեցարուք, ալլոցն՝ աստուածպաշ-
տութեամբ և արդարութեամբ և սրբութեամբ, պահօք և
աղօթիք և ողորմութեամբ, որպէս զի Աստուած լիցի
70 ախոյեան ի պատերազմունսն և զթշնամիսն վանեացէ
առաջի ձեր:

55 CD սահմանացն փխ հրամանաւ G չի ալլոցն որ ի ձէնջն լի-
նին

64—65 F չի զի յամենայն... պատերազմել

69 G լիցի ձեզ

ԱՌՔԱՂԱՔԱԿԱՆՍԴ

Պատուէր տամք և քաղաքայնոցդ և որք ի վաճառափողոցս նստիք զնեյ և վաճառել և առարուեստաւորսրդ, զի ուղղութեամբ տանիցիք զկեանս ձեր և անարատ քաղաքավարութեամբ:

Եւ մի որ խաբէութեամբ և նենգաւորութեամբ վաճառեսցէ զստացուածս իւր անմեղ գնողաց, մանաւանդ ստախօսութեամբ և սուտ երգմամբ զոամիկան և զանգէտան խաբելով, զի ի դատաստանին աւուր ընդ զողս և ընդ յափշտակողս դատելոց է այնպիսին, և առնու Աստուած զբարեգործութիւնն իւր և տայ զրկելոցն ի նմանէ:

Եւ մի եղիցի առ ձեզ կշիռ մեծ և փոքր և շափկրկին, «Զի պիղծ են երկոքեան առաջի Տեառն»¹⁵ որպէս ասաց Սաղոմոնն, այլ արդարութեամբ և զորդութեամբ վաճառեսցէք զգործս ձեռաց ձերոց և զնիւթ վաճառոյ ձերոյ, զի մի անէծք զրկելոցն այրեսցէ զգոյս ձեր, այլ օրհնութիւնն Աստուծոյ մտցէ ի տունս ձեր:

* Առակ Ի. 10-

1 B առ վաճառականն և արուեստարանն փխ առ քաղաքականսդ

2 B ասացուր փխ պատուէր տամք և քաղաքայնոցդ

11 B զբարեպաշտութիւն փխ զբարեգործութիւն

13 G շիֆ առ

15 CE ուղղութեամբ փխ զորդութեամբ

16 շիֆ և զնիւթ վաճառոյ ձերոյ

17 զգործս փխ զգոյս

18 G շիֆ այլ... ի տունս ձեր

Եւ մի արհամարհէք զշինականսն, իբրև զանգէտս, յասիրէ Աստուած զարդարամիտ կեանս նոցա քան զարա-
20 զագս պարզամտութեանն իւրեանց, քանզի առաւել տաւորս և զխաբեբայս ի մարդկանէ:

Մի տայք զարծաթ ձեր ի վարձու, ըստ մարգարէին, այնոցիկ, որք նեղին ի բռնութենէ իշխողաց, և
25 ուտէք զազքատութեան վաստակս նոցա ի շահս վաշխիցն, այլ որպէս եղբարք կարեկիցք և օգնականք լիրուք միմեանց:

Եւ զոր տայք նոցա փոխ՝ զայն միայն պահանջիցէք ի նոցանէ և շահիցիք զվարձս յԱստուծոյ բազմա-
30 պատիկ յանանց կեանսն, որպէս և հրամայէ Քրիստոս՝ ոչ միայն առանց վաշխից տալ, այլ թէ՛ տուք այնոցիկ, յորոց ակն ոչ ունիցիք առնուլ*:

Այլև յամենայն գոյից ձերոց տուք ողորմութիւն կարօտելոց և աղքատաց, զի այնու սրբեսցի ամենայն
35 ինչ ձեր և առնուցուք զփոխարէն ի Քրիստոսէ յաւորն դատաստանի:

* Ղուկ. 9. 34

24 B իշխանաց

28 B մի փիս միայն

ԱՌ ԵՐԿՐԱԳՈՐԾՍ ԵՎ ՀԱՄՕՐԷՆ ԺՈՂՈՎՐԳԱԿԱՆՍԳ

Լուարուք և երկրագործք համօրէն ժողովրդական-
քրդ զխրատ պատուիրանին Աստուծոյ, զոր աւանդեմք
ձեզ, որոց մանաւանդ առաւել պիտանայու է դեզ հո-
5 գեորական առ ի բժշկութիւն ոգւոց, զի և դուք առող-
ջանայցէք ի մեղացն հիւանդութենէ:

Որով աղաշեմք զձեզ, մի՛ անցաւոր կենացս հեշ-
տութեամբ մարմնոյ, դյաւիտենական հեշտութիւնն
հոգւոց, զոր յարքայութեանն երկնից վայելեն սուրբ-
10 քնն, կորուսանէք:

Եւ զի տաճար էք Աստուծոյ, որպէս ասաց առա-
քեալ, և Հոգի Աստուծոյ բնակեալ ի ձեզ մկրտութեամբ
աւազանին, մի՛ ապականէք պղծալից պոռնկութեամբ
և շնութեամբ զտաճարդ Աստուծոյ, որ են հոգիք ձեր,
15 զի մի՛ ապականեսցէ զձեզ Աստուած ի դատաստա-
նին աւուր հրով զեհենին, որպէս և գրէ Պօղոս:

Եւ մի՛ արբենայք գինեաւ յորում զեղխութիւն և յի-
մարութիւն է, որ է մայր պոռնկութեան և ամենայն
պղծութեան և անիրաւութեան և վիճման և աղտեղի
20 բանից անարգանաց, յորմէ և սպանութիւնք լինին, զի
մի արտաքս անկանիցիք յարքայութեանն Աստուծոյ
ժառանգութենէ ընդ սպանողս և ընդ շարագործս՝ ըստ
աաքելական բանիցն:

1 BG չի՛ երկրագործս և

2 B խաւսեսցուք և առ փխ լուարուք և երկրագործք

18 E չի՛ ամենայն

20 B ապականութիւնք փխ սպանութիւնք

Եւ թէ որ ի ձէնջ մեղաւ այսորիւք Աստուծոյ և
25 կամ այլ ինչ յանցանօք, մի կացցէ հանապազ ի նոյն
աղտեղի սովորութիւնն մինչև ի վախճանին օր, այլ
ի ձեռն խոստովանութեան և ապաշխարութեան քաւես-
ցէ զյանցանս իւր և գործեսցէ յայսմ՛հետէ փոխանակ
չարին զբարիս:

30 Դարձեալ՝ մի՛ զլեզուս ձեր առնէք գործի սատա-
նայի ի ձեռն շար և դառն յիշողաց, մանաւանդ որ զհա-
ւատ և զհոգիս անարգեն և զմկրտութիւն աւազանին և
զմկրտիչ քահանայն և զերեսս և զբերան, որ քան զու-
րացութիւն և զթլպատութիւն մեծ են այս յանցանք,
35 զի այլազգիք, որ ուրանալ տան քրիստոնէին զհաւատն,
զԱստուած ոչ տան անարգել:

Իսկ այս, որ զհաւատն անարգէ, ոչ զմարդ անար-
գէ, այլ զԱստուած, զի հաւատ ամենայն աստուածա-
պաշտի՝ Աստուած է, և որ զմկրտութիւն և զմկրտիչ քա-
40 հանայն անարգէ՝ առ Հոգին Սուրբ է անարգութիւնն
այն, զի նովաւ ծնանին մկրտեալքն աւազանան. և որ
զհոգի մարդոյ և զերես անարգէ, նոյն առ Աստուած
վերանայ հայհոյութիւնն, զի հոգի յԱստուծոյ է փշու-
մբն, և երեսն պատկեր է Աստուծոյ, նոյն և բերանն
45 ընդունօղ է մարմնոյ և արեանն Քրիստոսի:

Եւ արդ՝ մի տրամեցուցանէք զՀոգին Սուրբ Աս-
տուծոյ այսպիսի զազիր և աղտեղի բանիւք, զի մի հե-
ռասցի ի ձէնջ Աստուծոյ հոգին, որ բնակեաց ի ձեզ
յաւազանին, և փոխանակ մտցէ և բնակեսցէ ի սիրտս
50 ձեր հոգին սատանայի:

Դարձեալ և զայս պատուէր առ հասարակ ամե-
նայն հաւատացելոցդ աւանդեմք, զի զմանկունս ձեր
երկիւղիւնն Աստուծոյ սնուցանիցէք, խրատելով զնո-
սա ի մանկական տիոց լինել աստուածասէր, ողոր-
55 մած, աղօթասէր, և ուսուցէք նոցա զբանս աղօթից, և

31 E դառն և մանր փխ շար և դառն

49 G շիք սիրտս

սաստեցէք շտովորել ի խօսս աղտեղիս և ի յիշոցատու-
ութիւնս, զի ի մանկութեան ժամանակի առաւել տնկի
խրատ ծնողացն ի միտս մանկանցն անջնջելի յիշատա-
կաւ, ընդ որում և վարձս բարեաց ընկալչիք փոխարեն

60 ի Քրիստոսէ:

Եւ զլուխ ամենայն բարեաց զսէր առ միմեանս
կալչիք, և առ աղքատս և մերկս և հիւրս և բանդեալս
և հիւանդս՝ զկարեկցութիւն և զողորմութիւն, որով ար-
քայութեանն լինիչիք ժառանգորդս ի Քրիստոս Յիսուս:

59 B բարի փխ բարեաց

61—62 G միմիանս և առ ամենևեան կալչիք մանաւանդ

ԱՌ ԿԱՆԱՆՅ ԴՍՍՍ

Պատուէր տամք և կանանց ազգի պարկեշտութեամբ և բարեձևութեամբ լինել յամենայնի, որպէս և վայել է քրիստոնէից, և առաւել քան ոսկւով և արծա-
5 թով՝ ամօթիսածութեամբ և պատկառանօք զարդարել զանձինս ձեր:

Եւ մի՛ որ ի գայթակղութեան պատճառս մեղաց անմիտ երիտասարդաց այլագունեսցէ զգոյն երեսաց
10 իւրոց օտար դեղօք, զի մի՛ զիւր հոգին և զցանկացողին ինքեան արկցէ ի գութն անօրէնութեան:

Եւ մի՛ որ նմանօղ լիցի՞ր օձին՝ գործի անօրենութեան լինելով սատանայի, զոր և կաւատն անուանեն, զի որպէս նա Եւայի ջամբեաց զպտուղն մահու խա-
15 բէնութեամբն, նոյնպէս և սա զանմիտ կանանց և զաբանց տայ ճաշակել զպտուղն մահաբեր մեղաց, որ ի սկիզբն քաղցր երևի անմտաց, և յետ կատարմանն դառն, քան զլեղի, որ և զանէծս օձին ժառանգեսցէ
այնպիսին յԱստուծոյ, զորոյ և զգործն ստացաւ:

Դարձեալ՝ մի՛ որ ձէնջ սատանայական կախար-
20 դութեան և աղանդոց դեղատուութեան զհետ երթիցէ, զի այլ մեղք ի գործսն է վնասն, և այդ ի հաւատն, քանզի կախարդութիւնն ի սատանայէ է, և եթէ որ ոչ նախ հեռանայ յԱստուծոյ և առնէ զինքն սատանայի

1 CDEF առ կանայս H առ ազգս կանանց

11 B չի՛ անօրենութեան

13 մահաբեր փխ մահու խաբէնութեամբն

17—18 B չի՛ և... ստացաւ

պաշտօնեայ և երկրպագու, ոչ յաջողին կախարդու-
25 թիւնքն:

Վասնորոյ աղաչեմք ի բաց լինել յայսպիսի մեծ
և աններելի շարեաց, զի մի ընդ սատանայի դատա-
պարտեացի այնպիսին ի հուր գեհենին, զի այս գործ
30 գալստեամբն իւրով յաշխարհէ զկոոցն մոլորութիւնն
և զգործս նորին շարութեան:

Արդ, մի՛ որ վերստին գործակից լիցի սատանայի՝
շար գործովք կախարդութեան և ընդ նմին այրեսցի ի
հուր գեհենին յաւիտեան:

35 Էր և այլ ինչ բազումս գրել առ ձեկ յաստուածա-
յին պատուիրանաց առ ի զգուշութիւն ի մեղաց և յա-
մենայն շար դործոց, բայց զոր պակասն է ի գրոյս՝
ունիք ուսանել ի քահանայիցդ և յեպիսկոպոսացդ, որք
կարգեալ են յԱստուծոյ տեսուչք հոգւոց ձերոց՝ օր ըստ
40 օրէ համառօտել ձեզ զբանն ճշմարտութեան:

Եւ մեք աղաչեսցուք զՏէր, զի հանցէ ի ձէնչ զսիրտ
քարեղէն և տացէ ձեզ սիրտ մարմնեղեն՝ լինել երկիր
արգաւանդ և արդիւնացուցանել զսերմն բանիս մեր
յոզիս՝ ձեր և տալ պտուղ բազմապատիկ ի շափ երբոր-
45 դին, որով զուարթագին և անտրտում երեսօք ասաս-
ցուք յաւուրն դատաստանի առաջի արդար դատաւո-
րին՝ ահա ես և մանկունք իմ, զոր ետուր ցիս, և դա-
սեսցուք ընդ աջեայսն ի յաւիտենական կեանսն՝ ձեօք
հանդերձ ի Քրիստոս Յիսուս, ի Տէր մեր, որ է օրհ-
50 նեալ յաւիտեանս. ամէն:

28 B չի՛ աս

35 E չի՛ բազումս

38 B որ փխ որք

41 B չի՛ մեք

42 E չի՛ երկիր

45 B որպէսզի փխ որով

46 G չի՛ առաջի արդար դատաւորին

48 CD ձեր փխ ձեօք

ՄԱՆՈՔԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 «Թուղթ ընդհանրական Ներսէսի կաթողիկոսի հայոց առ համօրէն հայաւեռն ազինս, որոց տեսչութիւն հաւատացաւ նմա ի Տեառնէ», էջ միածին, 1865 թ.: Այսուհետեւ՝ ամենուր «Թուղթ ընդհանրական»: Այս և հաջորդ բոլոր մեջբերումները կատարվում են էջմիածնի 1865 թ. հրատարակութեանից: Ցավոք այս հրատարակութեան 65—66 էջահամարները կրկնված են, թեև բնագիրը ճիշտ է շարունակվում: Մեջբերումների ժամանակ մենք հետևում ենք գրքում նշված էջահամարներին:

2 Է. Մ. Բաղդասարյան, Հովհաննես Երզնկացիի և նրա խրատական արձակը, Երևան, 1977, էջ 47—48:

3 Անդ, էջ 44—48:

4 Ղ. Ալիշան, Շնորհալուի և պարագայ իւր, Վենետիկ, 1873, էջ 343—344:

5 Շնորհալու «Թուղթ ընդհանրականի» առաջին հրատարակութեանը իրականացվել է դեռևս 1788 թ., Սանկտ Պետերբուրգում, Հովսէփ արքեպիսկոպոս Արղուրյանի կողմից: Արղությանը, ինչպես և միջնադարյան գրիչները, Թղթի վերնագիրը ընդհանուր է համարել ողջ ժողովածուի համար, սակայն կատարել է խմբագրական որոշ աշխատանք:

Ամբողջ ժողովածուն Արղությանը բաժանում է 3 մասի, որի առաջին մասը կազմում է բուն Թուղթը, այնուհետև՝ Ներսէս ու Գրիգորիս կաթողիկոսների, Մանուկ կայսրի ու Միքայիլ պատրիարքի նամակներից մեկական օրինակ: Երրորդում՝ Ներսէս Շնորհալու նամակները գրված դանազան անձանց: Ժողովածուն լի է նաև ուշագրավ այլ նյութերով՝ հիշատակարանով, ցանկերով: Իբրև հավելում տպված է Ներսէս կամբողջու Շնորհալուն նվիրված Ներբողը:

Հովսէփ Արղությանը առաջարկում շարագրում է այն պատճառները, որոնք խթան հանդիսացան իր ժամանակի համար բավական դժվարութեամբ ի կատար ածված հիշյալ հրատարակութեանը: Պատճառներից առաջինը օտարներին, որոնց երկրներում ապրում էին հայերը, մեր եկեղեցու դավանանքին ծանոթացնելն էր, բանդի այլադավան քրիստոնյաները հաճախ էին հետաքրքրվում հայոց եկեղեցու դավանանքով, իսկ երկրորդը այն, որ թղթում եղած հորդորներին հետևելն իրենք՝ հայերը:

ժողովածուն լույս է տեսել հետևյալ խորագրով՝ «Գիրք որ կոչի Ընդհանրական արարեալ սրբազնասուրբ հայրապետին մերոյ տեառն ներսէի Շնորհալուոյ», Ս. Պետերբուրգ, 1788 թ.:

6 «Թուղթ ընդհանրականը» Շնորհալու բաղմաթիվ ալլ զործերի հետ 1867 թվականին հրատարակվել է նաև ուսերեն՝ Ալեքսանդր Խուդարաշևի թարգմանությամբ, հակիրճ առաջարանով, ծանոթագրություններով և առարկայական ցանկով (Исторические памятники вероучения Армянской церкви, СПб, 1847): Այս հրատարակությունը ևս, նախորդի նման, թևազարկված էր գործնական նպատակներով: Բանն այն է, որ XIX դարի 30-ական թթ. վերջերին ուսական մամուլում լույս են տեսնում հայ եկեղեցու դավանանքի մասին աննպաստ հոդվածներ, հիմք ունենալով միջնադարյան առանձին հույն հոգևորականների ու պատմիչների բացասական տվյալները հայ եկեղեցու վերաբերմամբ: Հովհաննես Կարբեցի կաթողիկոսը այդ առիթով բողոքում է նիկոլայ առաջին կայսրին: Կայսրն իր հերթին բողոքում է ուսական Սինոդին, կարգադրելով վերաքննություն մտցնել հայոց եկեղեցու մասին եղած հոդվածներում և թույլ շտալ անարդարացի հարձակումներ: Կայսեր կարգադրությամբ Սինոդը դիմում է կաթողիկոսին, խնդրելով հայոց դավանանքի մասին մանրամասն տեղեկագիր տալ: Կարբեցուն փոխարինած ներսես Աշտարակեցի կաթողիկոսը զգուշանալով, թե դա կարող է եկեղեցիների միության նոր խնդիր առաջ բերել, բացատրություններ գրելու փոխարեն 1850 թ. ուղարկում է Շնորհալու թղթի ուսերեն թարգմանությունը, որը, ըստ Աշտարակեցու, ներկայացնում է Հայոց եկեղեցու դավանության մանրամասն վերլուծումը: Տե՛ս ն. Մելիք-Թանգյան, Հայոց եկեղեցական իրավունքը, Ա. գիրք, Շուշի, 1903, էջ 568:

7 Այս իմաստով, ինչպես նկատվել է հայադիտության մեջ, բացառիկ արժեք են ներկայացնում Շնորհալու զրագրությունները բյուզանդական կայսր Մանուելի և Կոստանդնուպոլսի պատրիարքի հետ:

Շնորհալին Մանուել կայսրին գրած նամակում նշելով, որ եկեղեցիների միությունը հնարավոր է միայն խաղաղ ճանապարհով և փոխզիջումների միջոցով, առանց ուժեղի կողմից բռնություն գործադրելու, միաժամանակ չի խուսափում ուղղակի ասելու «Եվ յառաջին թագաւորացն ոչ զոր, բայց զձերդ միայն ետես խոհեմութիւն, այս մեծագունի բարւոյ լինել պատճառ եկեղեցւոյ, և արժանաւոր իսկ էք, որպէս լուսար ի բաղմաց...»: «Թուղթ ընդհանրական» («Պատասխանի առաջին թղթայն Հոռոմոց Մանուելի, գրեալ ներսիսի, կաթողիկոսին հայոց»), էջ 157:

Ավելին՝ Կ. Պոլսի հետ բանակցություններում արժանապատվությամբ պահպանելով հայ եկեղեցու դավանանքն ու շահերը, միաժամանակ զգուշացնում է հայ եկեղեցու հոգևոր հայրերին չլստահել այն անհիմն լուրեր տարածողներին, որոնք, հավանաբար, ձգտում էին բանակցություններն օգտագործել նրկպատակություններ առաջացնելու կաթողիկոսարա-

նից հետո գտնվող հայկական թեմերում. «Վասն որոյ և մեր ի ձեռն աղօթական կղարացո՛րք զան յարեկու շրջիլ ի սուրբ տեղիս ուխտից Հայաստանեայց, զրեցար զայստսիկ սակաւոր՝ ծանօթ լինել զձեզ ճշմարտապէս վերագրելոցդ իրագործութեանց, զի մի յանիմաստից ոմանց անուղղապէս ինչ լուեալ, այլընդայլոց ինչ կարծիցէր»: «Թուղթ ընդհանրական» («Առ կախկոպոսս և վարդապետս Հայաստանեայց, Վասն սիրոյ և միաբանութեան ընդ յոյնս»), էջ 291—292:

8 Г. Г. Микаэлян. История Киликийского армянского гоеударства. Ереван, 1952, с. 127.

9 «Թուղթ ընդհանրական», էջ 8: Կիլիկիայի հայկական պետութիւն պատմութիւնն որոշ ուսումնասիրողներ, այդ թվում և Ս. Բոռնազյանը, Շնորհալու այս արտահայտութիւնը վերագրում են Կիլիկիայի մասնատվածութիւնը, որի հետ զժվար է համաձայնվել, որովհետեւ Թուղթը գրելու շրջանում Կիլիկիան արդեն հիմնականում ենթարկված էր Ռուբինյանների, թեև դեռևս չէր վերածվել թագավորութիւն և վերջնականապէս պետութիւնը չէր միացվել Լամբրոնի Հեթումյանների իշխանութիւնը: Շնորհալու խոսքը ոչ թէ Կիլիկիայի մասնատվածութիւն, այլ հայ ժողովրդի մասնատվածութիւն մասին է, րանի որ «Թուղթը» ուղղված է համայն հայութիւնը: Տէն Ս. Բոռնազյան, Սոցիալ-տնտեսական հարարերութիւնները Կիլիկիան հայկական պետութիւնում, Երևան, 1973, էջ 41:

10 «Թուղթ ընդհանրական», էջ 8—9:

11 «Թուղթ ընդհանրական», Տեառն Ներսէսի առ կախկոպոսոենս և վարդապետս և համօրէն դասս եկեղեցոյ, որք չաւուր տօնի արժաւենեաց ժողովեալը ի կոյմանէ տեառն Գրիգորիսի կաթողիկոսի՝ կղօր նորին, ի ձեռնադրութիւն զնա կաթողիկոսութեան Հայոց, էջ 420:

12 «Թուղթ ընդհանրական», էջ 68—69:

13 Հայտնի է, որ մեր մատենագրութիւն մէջ, կըր գրութիւնն նոր ձեւ վերի են դիմում, հաճախ ձգտում են երևույթի կարելիութիւնը արգարացնել՝ օրինակներ բերելով առարկաներից, սրբերից կամ եկեղեցու այլ նշանաւոր հայրերից: Շնորհալին ևս դիմում է Պողոս առարկայի հեղինակութիւնը, որը ոչ միայն շրջելով էր բարոգում ավետարանը, այլև «ի կապանս գուրով՝ թղթովք հաստատէր զաշակերտեալսն» («Թուղթ ընդհանրական», էջ 10):

14 Նկատենք մի կարեւոր հանգամանք ևս: Մեր համոզմամբ նոր կանոնախմբեր շտեղծվելու մյուս պատճառն էլ կաթողիկոսարանի բացակայութիւնն էր բուն Հայաստանում: Որքան էլ էական լինէր Կիլիկիայի դերն ու նշանակութիւնը համահայկական կյանքում, Կիլիկիայում և Հայաստանում հասկանում էին, որ վճռական խոսքը պատկանում էր բուն երկրի հոգևորականութիւնը, որը ներկայացնում էր հայ ժողովրդի հիմնական զանգվածները: Ուշադրութիւն պետք է դարձնել այն փաստի վրա, որ նոր կանոնական խմբեր սկսում են երևան գալ հիմնականում XVI դ.

հետո, այսինքն, երբ ամենայն հայոց կաթողիկոսութիւնը վերադարձվում է էջմիածին:

15 «Քուղթ ընդհանրական», էջ 10:

16 Մատենադարան, ձեռ. № 3906, էջ 4ա:

17 է. Մ. Բաղդասարյան, նշված աշխատությունը:

Հովհաննես Երզնկացու «Նորատ հասարակացի» ուսումնասիրութեան առիթով նկատել էինք, որ նա ազգվել է Շնորհալու «Քուղթ ընդհանրականից»: Ի հաստատումն մեր այդ ենթադրութեան, հարկ ենք համարում նշել հետևյալը: Շնորհալին այսպես կոչված «ժպիրճին» գրած իր նամակներից մեկում, պատասխանելով վերջինիս այն մեղադրանքին, թե իրր «Զի ատար գրեղ ի ձեռս հակառակորդացն, և նոքա արարին ընդ քեզ որպէս հրամայեցաք մեք», ավելացնում է, որ ինքը նրանց, ովքեր հալածել են «ժպիրճ»-ին, ոչինչ առավել չի ասել, քան ինչ որ եղել է հասարակաց բղթում. «արդ եթէ առաւել բան ինչ, քան զՀասարակաց թուղթն մեր ասացեալ է մեր ընդ նոսա, գրեալ դատակնիքս բո եղիցի ի վերայ մեր», «Քուղթ ընդհանրական», (Նորին տեսան ներսիսի առ նոյն ժպիրճն), էջ 296—297: Նկատի առնելով, որ Շնորհալու թղթերում ընդհանրապես այդպիսի անվանմամբ հատուկ թուղթ չկա, մենք հավանական ենք գտնում, որ Շնորհալու խոսքը այստեղ «Քուղթ ընդհանրականի» մասին է, և Շնորհալին փաստորեն նշում է, որ ինքը տվյալ անձնավորութեան մասին ոչինչ չի գրել նրանց, ովքեր հալածել են «ժպիրճին»: Եթե ընդունելի է մեր այս ենթադրությունը, ապա պետք է նկատել, որ Երզնկացին իր ամենախոշոր խրատական գրությունը կոչել է «Նորատ հասարակաց», կրնելով Շնորհալու «Քուղթ ընդհանրականի» բնույթից: Թերևս ժամանակին այդպես է անվանվել «Քուղթ ընդհանրականը» ևս: Սակայն, այստեղ հարկավոր է անել մի էական լրացում. Օրմանյանը այս «ժպիրճին» նույնացնում է Հուսիկ արեղայի հետ, որը Գևորգ արեղայի և Կարապետ երեցի հետ բազիկերոնիկ էր դարձել և Եղեսիայի կողմերում շորս հարյուր տուն հետևորդներ ուներ: Ինչպես հայտնի է, վերջիններիս անօգուտ խրատելուց հետո Շնորհալին ստիպված Եղեսիայի իշխանին նամակ է գրում Հուսիկյանների դասիլու համար (Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Ա, մ. Բ, Բնութ, 1959, էջ 1437—1438): Սակայն, եթե Շնորհալին ժպիրճի դեպքում ծխում է ոչ միայն իր հատուկ թուղթ գրած լինելը, այլև այն, որ ինքը բացի «Հասարակաց թղթից» որևէ մեկի մասին հավելյալ բան չի գրել, կնշանակի անընդունելի է դառնում ժպիրճին Հուսիկյանների հետ նույնացնելու Օրմանյանի կարծիքը:

18 Լ. Ս. Խաչիկյան, Կոստանդին Բարձրբերդցու խրատական թուղթը առարված Արևելյան Հայաստան 1251 թվականին, Բանրեր Մատենադարանի, № 4, 1958, էջ 267—284:

19 Ղ. Ալիշան, Շնորհալի և պարագայ իւր:

20 Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Ա, մ. Բ, էջ 1402—1410:

21 Մ. Արեղյան, Երկեր, հ. Գ, Երևան, 1970, էջ 147—156:

22 Է. Մ. Բաղդասարյան, նշված աշխատությունը, էջ 38—40:

23 Վանքերի հարաբերական անկախությունը փաստը անուղղակի կերպով ընդունում է նաև Մ. Արեղյանը, նկատելով, որ վանականները կարող էին անտեսել կաթողիկոսի խրատներն ու հորդորները: Տե՛ս Մ. Արեղյան, Երկեր, հ. Գ, էջ 152:

25 Ահա թե ինչպես է բնութագրում իր դարը ներսես Շնորհալին, այն հակադրելով նախորդ ժամանակների հետ, երբ մութ մարդիկ ամեն կարգի անհեթեթությունների կարող էին հավատալ. «զի թէ տակաւին ի խաւարի անգիտութեան նստէաք, որպէս ի կոսպաշուրթեան, շէր հնար այսպիսում ծիծաղական աւանդիք հաւանել, թող թէ յայժմուս, մինչ լցեալ է երկիր ամենայն գիտութեամբ տեառն և լոյսն իմաստութեան ծագեալ ի յաշխարհ», «Թուղթ ընդհանրական» (Նորին յաղագս աւանդութեանց եկեղեցւոյ), էջ 191:

26 Ինչպես վերը տեսանք, այդ մասին ցավով նշում է նաև Շնորհալին «լորում ոչ և մարմնական հարկաւոր պիտոյիւք շատոցեալք ի զիւղից կամ յագարակաց, յորոց ունիմք և ոչ մի... և ոչ օգնութիւն ուստեք՝ որպէս արժան էր, ի թագաւորաց և լիշխանաց ի Քրիստոս հաւատացելոց»: Նկատենք, որ վանքերը միջնադարում դարձել էին ոչ միայն աստվածաբանական, այլև հզորիտ գիտելիքների ուսումնասիրության կենտրոններ («Թուղթ ընդհանրական», էջ 9):

27 Մ. Արեղյան, նշված աշխատությունը, էջ 152:

28 «Թուղթ ընդհանրական», էջ 49: Շնորհալուց հարլուր տարի հետո ասեղծագործող Հովհաննես Երզնկացին (Պլուզ) ավելի է մեղմում մարմնավան պահանջների ստորադասումը հոգևորից:

29 «Թուղթ ընդհանրական», էջ 66:

30 Պատմութիւն Արիստակիսի կաստիլերոցւոյ, Երևան, 1963, էջ 67—68: «Պատմութիւն նահանգին Սիսական, արարեալ Ստեփանոսի Օրբէլեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց», Թիֆլիս, 1910, էջ 319:

31 «Սամուէլ քահանայի Անեցւոյ, Հաւարմունք ի զրոց պատմագրաց յաղագս գիտի ժամանակաց անցելոց մինչև ի ներկայս...», Վաղարշապատ, 1893, էջ 110:

32 Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 3-րդ, Երևան, 1976, էջ 463:

33 Սրբոյն ներսէսի կամբրոնացւոյ Տարսոնի եպիսկոպոսի, Խորհրդաթուղթի ի կարգս եկեղեցւոյ, և Մեկնութիւն խորհրդոյն պատարագին, Վենետիկ, 1847, էջ 526: Այսուհետև՝ Ներսես կամբրոնացի, Մեկնութիւն պատարագին:

34 Անդ, էջ 529:

35 «Թուղթ ընդհանրական», էջ 66:

36 Ներսես կամբրոնացի, Մեկնութիւն պատարագին, էջ 440—441:

37 «Թուղթ ընդհանրական», էջ 66:

38 Անդ, էջ 66:

39 Ներսես Լամբրոնացի, Մեկնութիւն պատարագին, էջ 440—441, 526—531:

Ինչպէս հայտնի է, պահպանվել է Հոռմկլայի 1179 թվականի եկեղեցական ժողովի հիմնական մասնակիցների ցուցակը, որից և կարելի է համոզվել, թե Կիլիկիայում եպիսկոպոսները անհամեմատ քիչ էին («Քուղթ ընդհանրական», էջ 272—273): Ճիշտ է, Օրմանյանը նշում է, թե Կիլիկիայից ներկա էին 9 եպիսկոպոս, սակայն կարծում է, որ այս թվին էլ պետք է վերապահութամբ մոտենալ, որովհետև եղածների մեծ մասը աշխարհազրական իմաստով էին Կիլիկիան ներկայացնում և ոչ թե հայկական իշխանութիւններին ենթակա մասերը, ինչպէս Անտիոքի արքեպիսկոպոսը, Սելեկիայի արքեպիսկոպոսը և այլն (Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Ա, մ. Բ, էջ 1468):

40 Գառաստանագիրք Սմբատ իշխանի (Գունդստարլի), Ս. էջմիածին, 1918, էջ 37:

41 Անդ, էջ 39:

42 «Քուղթ ընդհանրական», էջ 81—82:

43 Արժե թերևս նշել, որ Հայաստանում բնակվող բազմաթիվ ազգեր, մասնավորապես քրդերը, անգամ հիմա, երբ Արևմտյան Հայաստանը գրեթե լրիվ դատարկված է հայերից, շարունակում են պահպանել հայերից մնացած բազմաթիվ ծեսեր, այցելել հայկական պաշտամունքային վայրեր և այլն:

44 Հայկական եկեղեցում օտար մանուկների մկրտության և այդ առթիվ Շնորհալու վերաբերմունքի մասին ակնարկում է նաև կաթոլիկ հոգևորական Օթոն Տրխինզացին, տալով շատ միամիտ բացատրություն: Ըստ նրա՝ իբր ոչ քրիստոնյա ազգերը իրենց զավակներին հայ եկեղեցիների մկրտության ավագաններում լտղացնում էին նրանց վրայից տհաճ հոտը վերացնելու համար (Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Ա, մ. Բ, էջ 1371):

45 Հ. Մանանդյան, Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում, Երևան, 1934, էջ 308:

46 Անիի Բագրատունյաց թագավորության անկումից հետո հայկական զորքերի վիճակի մասին կատիվերտցու հաղորդած տեղեկություններից կարելի է եզրակացնել, թե հակառակ քաղաքական անկալուն վիճակին, հայկական զորական միավորումները դեռևս շարունակում էին լուրջ ուժ ներկայացնել. «հեծելազորն անտերունչ շրջեալ, ոմն ի Պարս և ոմն ի Յոյնս և ոմն ի Վիրս: Սեպուհ գունդն ազատաց ելեալ ի հայրենեաց, անկեալ ի ճոխութենէ՝ մոնչեն, ուր և են իբրև զկորին առւծոցն ի իւրջտիս իւրեանց» (Պատմութիւն Արիստակեսի կատիվերտցու, էջ. 60): Ահա, մասամբ այս զորքն էր, որ պետք է հետագայում հենարան դառնար ոչ միայն հայկական նոր իշխանութիւններին երևան զալուն Հայաստանում:

տանի հարավում և Ասորիքի հյուսիսային մասերում, այլ նաև Կիլիկիայում: Նույն զորքն էր նաև, որ պետք է զորացնէր հայկական տարրը Վրաստանում, ընդհուպ մինչև ռազմական ու քաղաքական հիմնական հրամանատարական գերքերի գրավումը և Հայաստանի հյուսիսի փաստական անկախութեան հաստատումը:

47 Օտար աղբյուրները ևս, խոսելով Զաքարե և Իվանե Զաքարյանների մասին, հիմնականում նրանց ռազմական հզորությունն են ակնարկում, համարելով նրանց Վրաստանի բոլոր զորքերի գլխավոր և ականավոր զորապետներ: Այդ մասին ուշագրավ փաստեր է բերում Ն. Թորոսյանը իր «Թագակիրների պատմությունն ու գովաբանությունը», որպէս Հայաստանի ու Զաքարյանների պատմության սկզբնաղբյուր անտիպ գործում:

48 Ղ. Ալիշան, Սիսուան, Վենետիկ, 1885, էջ 484:

49 Անդ, էջ 485:

50 «Թուղթ ընդհանրական», էջ 100:

51 Անդ, էջ 94:

52 Անդ, էջ 101:

53 Անդ, էջ 104—105: Այս առնչությամբ տեղին է նշել, որ անընդունելի է Ա. Հովհաննիսյանի այն պնդումը, իբր «սպասելով Արևմտյան Հայաստանի համար ֆրանկների «աղատարար» միջամտությանը, Շնորհալին միևնույն ժամանակ հնազանդություն էր քարոզում Արևելյան Հայաստանի աղատությունը հափշտակած բռնավորների համար...»: Նախ, շատ կամայական ձևով է այստեղ բաժանում կատարվում Արևելյան և Արևմտյան Հայաստանների միջև: Իրականում Շնորհալու մոտ այդպիսի տարբերակում չկա և իր «Թուղթը» նա ուղղում է հավասարապես բոլոր հայերին, և երկրորդ՝ Շնորհալին ոչ թե հնազանդության քարոզ է կարգում հայերին ընդդեմ Հայաստանը գրավողների, այլ այն հայ զինվորներին, որոնք Հայաստանում կամ նրանից դուրս, ինչ-ինչ պատճառներից թելադրված, ծառայում էին օտար իշխանավորների մոտ: Ըստ էության, Շնորհալուն այս դեպքում ավելի է հետաքրքրում, ինչպես ինքն է նշում, հայերի նկատմամբ օտարների կարծիքն ու վերաբերմունքը, որ երկրորդական խնդիր չէր հայկական այն զանգվածների համար, որոնք ապրում էին օտարների հետ խառը և օտար տիրապետությանը ենթակա: Անշուշտ, այստեղ առկա է նաև տիրոջ ու ծառայի փոխհարաբերության միջնադարյան ըմբռնումը, սակայն սա երբեք չի կարող դիտվել իբրև քարոզ տիրողներին հնազանդելու (Ա. Հովհաննիսյան, Գրվազներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, գիրք առաջին, Նրևան, 1957, էջ 387):

54 Ն. Շնորհալի, Նամականի, Վենետիկ, 1838, էջ 7:

55 Ներսես Լամբրոնցացի, Մեկնութիւն պատարագի, էջ 229:

56 Կիլիկյան հայկական բանակի վերաբերյալ հատկապես ուշագրավ են Ղ. Ալիշանի, ինչպես և Ա. Բոռնազյանի ուսումնասիրությունները

(Ղ. Ալիշան, Սիսուան, էջ 487: Ա. Բոռնազյան, Սոցիալ-տնտեսական հա-
ժարերու թյունները Կիլիկյան հայկական պետությունում): Ալիշանը բերում
է արար պատմիչ Աբուլֆեհզայի վկայությունը, ըստ որի հայկական հեծե-
լագործի զինվորը ստանում էր ամսական 12 ոսկի, մինչդեռ հետևակի զին-
վորը՝ ընդամենը 3 ոսկի:

57 Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 3, էջ 275:

58 Ի. Աբուլաձե, Քարթլիս ցիտվրեբայի կամ Վրաց ժամանակագրու-
թյան հին հայերեն թարգմանությունը, Թբիլիսի, 1953, էջ 245:

59 Ղ. Ալիշան, Սիսուան, էջ 487:

60 Է. Մ. Բաղդասարյան, նշված աշխատությունը, 1977, էջ 235:

61 Ա. Բոռնազյան, նշված աշխատությունը, էջ 116:

62 Տե՛ս Հեքում պատմիչ թաթարաց, Վենետիկ, 1842, էջ 54:

63 Նորին Յոհան վարդապետի առացեալ ի բանն առաքելոյ, որ արե՛-
թմէնեայն անձն, որ ընդ իշխանութեամբ է ի հնազանդութիւն կա...»,
Մատենադարան, ձեռ. № 2173, էջ 86ա—101ա:

64 Այդ մասին ի թիվս այլոց վկայում է նաև Կիրակոս Գանձակեցին.
տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն հայոց, Երևան, 1961, էջ 283:

65 «Թուղթ ընդհանրական», էջ 89:

66 Անդ: Հետաքրքիր է, որ անգամ XIX դ. վերջերին և XX դ. սկզբնե-
րին Արևմտյան Հայաստանում վանահայրությունը առավելագույն վստահ-
վում էր ոչ այնքան ունեոր, որքան մեծ գերդաստան ունեցող հոգևորա-
կաններին, որպեսզի կարողանային անհրաժեշտություն դեպքում վանքերը
պաշտպանել:

67 «Թուղթ ընդհանրական», էջ 95:

68 Անդ, էջ 94:

69 Անդ, էջ 107:

70 Մովսիսի Խոսեմացոյ Պատմութիւն հայոց, Թիֆլիս, 1913, էջ 117—
118:

71 «Թուղթ ընդհանրական», էջ 107:

72 Անդ, էջ 63:

73 Անդ, էջ 40—43, տե՛ս զողության մասին հատվածը:

74 Խոսքը վերաբերում է մովսիսականությունն ու քրիստոնեությունը:

75 «Թուղթ ընդհանրական», էջ 102—103:

76 Անդ, էջ 66:

77 Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմու-
թյան, հ. Բ, մ. Բ, Երևան, 1960, էջ 98:

78 «Թուղթ ընդհանրական», էջ 33:

79 Անդ, էջ 94:

80 Անդ, էջ 70—71:

81 Այդ խնդրին անդրադարձել է նաև Մխիթար Գանեբցի կաթողիկոսը
(1344—1355), որի հաղորդած տեղեկությունները շատ արժեքավոր են

Տարցի լուսարանման համար: Պարզվում է, որ օտարները ոչ միայն թա-
լանում էին հայկական եկեղեցիների հարուստ արդուզարդը, այլև բըռ-
նություններ էին գործադրում նրանց նկատմամբ, ուլբեր պատկերներ էին
կախում եկեղեցիներում: Գոնեբցին այդ առթիվ գրում է. «Առաջնորդը
հայոց միշտ ընկալան դպատկերս սրբոց, զորս և ունիմք հղեալ յեկեղե-
ցիս մեր, և թէպէտ երբեմն զոյր հակառակութիւն ընդ յոյնս և ընդ հայս
ի վերայ այսր, բայց այդ ի մէջ տգիտաց և տխմարաց ոմանց էր... իսկ
պատճառ նուազութեան պատկերաց ի տեղիս տեղիս աշխարհիս Հայոց
մեծաց՝ է բռնութիւն այլազգեաց, որք տիրենն ի Հայս, և հալածին յոյժ
դպատկերս և զունօղս նոցին...» Մ. Չամչյան, Պատմութիւն Հայոց, հ. Բ.,
Վենետիկ, 1785, էջ 1021):

Անկասկած, այդ հալածանքը թելադրվում էր մահմեդական կրոնի
զաղափարախոսությամբ, որ ընդհանրապես սրբապղծություն էր համա-
րում կրոնական թեմաներով մարդկային պատկերներ ստեղծելը:

Հայկական եկեղեցիների շքեղ հանդերձավորման մասին է վկայում
նաև Ասողիկը, պատմելով Գաղիկ Ա-ի ու Կատրանիդի թագուհու կողմից
շքեղորեն դարդարված Անիի մայր տաճարի մասին. «Եւ դարդարեաց ի
զարդ ծիրանեծաղիկ, ոսկեթիւղ նկարագործ անկուածոց, արծաթեղէն և ոս-
կեղէն անօթոց և բազմապայծառ լուսատու անօթոց վայելելութեամբ, որովք
քահանայր ըստ երկնային կամարին կաթողիկէն սուրբ, որ ի քաղաքին
Անուոյ» (Ստեփանոսի Տարօնացոյ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական,
Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 256):

82 Երկու խոսք նաև № 3906 ձեռագրի (մեր բնագրում H) մասին:
Ձեռագրի հնագույն մասը նախագաղափար օրինակի հիշատակագրության
պատճառով թյուրիմացաբար թվագրված է 1169—1170 թթ., առանց նկա-
տի առնելու, որ հենց այդ մասում տեղադրված է Հակոբ Կլայեցի (Մեծ-
քարեցի) կաթողիկոսի հանձնարարական գրությունը նվիրված նման գործ
ստեղծելու իր մտահոգություններին և այդ ընթացքում Շնորհալու երկը
հայտնաբերելուն: Ինչպես հայտնի է, Հակոբ Կլայեցին գահակալել է
1268—1286 թթ.: Դատելով այդ փաստից, ինչպես և հնագրական ու թղթի
մշակման տվյալներից, պետք է ենթադրել, որ ձեռագիրը գրված է XIII դ.
վերջերին XIV դ. սկզբներին: Սակայն ձեռագրի հին գրությունը հաս-
նում է մինչև «Առ դասս քահանայից» գլուխը: Երից հետո բնագիրը շա-
րունակվում է XVII դ. գրչությամբ:

83 Ձեռագրի նախագաղափարը գրված է եղել 1240 թ., Շնորհալու
մահվանից 67 տարի հետո «մեծիմաստ և հանճարեղ գրչէ Գրիգորէ որ
ի Հոռոմկլայէն...» հենց իր Շնորհալու բնագրից: Ահա նախագաղափարի
գրիչ Գրիգորի հիշատակարանը. «Ես Գրիգորիս մեղապարս գրիչ և չե-
տին ծառայ Քրիստոսի գտի գտուրք քուլքս սուրբ տեսոն ներսիսի գեալ
գրով սուրբ ձեռին իւրոյ. զկնի կէ ամի վերափոխման իւրոյ յաստեացս,
(ընդգծումը մերն է—է. Բ.) և ի հնացեալ և ի տեղուղէ տեղ հատեալ թղղ-

թոցն, մեծաւ աշխատութեամբ և ջանիւ չերիւրեցի և նորոգապէս ի մատնիս գրեցի, զի մի այնպիսոյ սրբոյն Աստուծոյ բան ի վայր անկեալ մոռացի և աղաւաղեալ կորիցէ. այլ որպէս զամբար լուսափայլ պայծառացեալ ծաղկեցի յեկեղեցիս Հայաստանեայց անջինջ չիշատակաւ» (ձեռ. 912, էջ 33բ):

Գրիգոր գրչի այս օրինակից Թումա գրիչը 1302 թ. Խորին անապատում արտագրում է այն ձեռագիրը, որից 1779—1788 թթ. Ստեփանոս Կոստանդնուպոլսեցին ընդօրինակում է մեր օրինակը: Ահա և Թումա գրչի չիշատակարանը. «Ես նուստս յամենայնի և յետին ծառայ ծառայից Քրիստոսի, Թումաս մեղապարտ և մեղսասէր և անիմաստ գրիչ, ըստ ըզձից փափագման ոգոյ իմոյ, գտի զընդհանրական թուղթս տեանն ներսիսի Հայոց կաթողիկոսի, և գրեցի զսա ի լաւ և յընտիր արինակէ, ի մեծիմաստ և հանճարեղ գրչէ՝ Գրիգորէ, որ ի Հոռովկայէն, որ և նա գրեալ էր այսպէս...»:

Ի միջի այլոց Թումա գրչի օրինակից 1823 թ. Նազարեթ Գևորգյան դպիր Կոստանդնուպոլսեցին ընդօրինակում է Ոսկան ճգնավորին ուղղված կամբրոնացու թուղթը, նշելով՝ «Իսկ յետինս թուղթ, որ առ Ոսկան ճըղնաւորն, հանի ի ձեռագիր ընդհանրականէ իմեքէ գրեալ բոլորգրով ի Թումաս գրչէ, Խորին կոշեցեալ անապատն, ի թուին Հայոց ՉծԱ. և ի թաղաւորութեանն Հայոց Հիթմոյ, որոց չիշատակարանն է այս...» և բերում է Գրիգոր Հոռովկայեցու և Թումա գրչի վերը բերված չիշատակարանները, փաստորեն միանգամայն աներկբա դարձնելով Թումայի օրինակի գոյութիւնը և գրութեան թվականի ճշտութիւնը, այն է՝ 1302 (Հ. Տաշյան, Յուդակ հայերեն ձեռագրաց, Վիեննա, 1895, էջ 621): Սակայն, Կոստանդնուպոլսում եղել է նաև «Թուղթ ընդհանրականի» մեկ այլ օրինակ, դարձյալ գրված Թումա գրչի ձեռքով՝ Խորին անապատում, նույն 1302 թվականին, որից և կատարվել է թղթի 1825 թ. Կ. Պոլսի հրատարակութիւնը: Անշուշտ, կարելի է ենթադրել, թե նույն գրիչը 1302 թ. նույն ձեռագրից երկու օրինակներ է արտագրել և հարցը փակել, մասնավանդ, որ ինքն էլ այդ մասին ակնարկում է, բայց որոշ մանրամասներ թելադրում են մտածելու այլ կերպ:

Եթե առջին դեպքում Թուման հայտնում է, որ ինքը ընդօրինակել է «լաւ և յընտիր օրինակէ ի մեծիմաստ և հանճարեղ գրչէ Գրիգորէ, որ ի Հոռովկայէ», մյուս դեպքում՝ նկարագրում է այն դժվարութիւնները, որոնք ծառայած են եղել իր առջև. «...Եւ իմ վասն այսր լուսոյ՝ ըստ ըզձից փափագման ոգոյ իմոյ աշխատասիրեալ բազում տառապանաւք այսր և անդր յածմամբ յուզի՛ր զբաղձալիս իմ»:

Վասն զի ոչ համազումար գտի որպէս տեսանէք ի միասին ժողովեալ, այլ որպէս միոյ մարմնոյ մասունս ի բազումս յաւշեալ՝ առ ոմն ձեռք և առ ոմն ոտք անջատեալք ի միմեանս, երկաւրեալ և եռաւրեալ և ևս աւելի ճանապարհաւք:

Իսկ իմ ի բաց եղեալ գտկարութիւն մարմնոյս՝ դրոշմն լրմամբ ստացալ և ձեռն ի գործ արկեալ մեղսաներկ մատամբ իմով ձարտեալ գրեցի զսրբոյ և զտիեղեբարւոյս դիտապետին հայոց և զերկրորդ լուսաւորչին զտէր Ներսիսի զգեղեցկաբան վարդապետութիւնն, որ առ ընդհանուր հայկազունսն և զթուղթնսն որ առ թագաւորն յունաց Մանուիլ՝ վասն միաբանութեան, զխնդիրսն և զընդդէմ պատասխանիսն և զայլսն բազումսն որ յաղագս պէսպէս և զանազան իրաց ասացեալ է բազմալի ուսումնասիրաց անձանց. ժողովեալ զբազումսն ի մի հաւաքմամբ դնել միմեանց առընդեր՝ իբր զծաղիկս ի պսակ բոլորեալ, զի լիցի պատճառս հոգևոր զբաւսանաց ամենախակ և անկատար մանկութեան իմոյ և ի սփոփանս սգապատ ոգւոյս՝ որքան աստուածային կամաց ի մարմնի տաղաւարիմ...» (Թուղթ ընդհանրական, Կ. Պոլիս, 1825 թ., էջ 229):

Նույն անձի երկու տարբեր հիշատակարանները մեզ թելադրում են, որ առաջին ղեկարում թոմաս գրիչը Գրիգոր Հոռոմկլայեցոց ընդօրինակում է միայն «Թուղթ ընդհանրականը» և պատահական չէ, որ № 912 ձեռագրում և Գրիգորի, և թոմայի հիշատակարանները բերված են անմիջապես «Թուղթ ընդհանրականից» հետո, մինչդեռ մի փոքր ավելի ուշ թոմային հաջողվում է ի մի բերել ոչ միայն Շնորհալու բազմաթիվ գործեր, այլև կատարել այլ հավելումների Գրիգոր Գ Տղա կաթողիկոսի երկերից:

Մնում է ենթադրել, որ թոմաս, նախքան Հոռոմկլայից դուրս գալը, տեղյակ է եղել Շնորհալու գործերից կազմված ժողովածուի մասին և, չբավարարվելով միայն թուղթը ընդօրինակելով, նույն թվականին գտնում և մի ամբողջութիւն մեջ է հավաքում ժողովածուի մեջ եղած նյութերը:

Ժողովածուն, հավանաբար, կազմել է Ներսես կամբրոնացին, որի հիշատակարանը կա № 2496 ձեռագրի 301ա էջում, ուր, զիմելով իր եղբայր Հեթում իշխանին, գրում է. «Այսմ ականատես և ականջալուր եղեալ նուաստս Ներսէս՝ համանուն որդին տեառն Ներսէսի հայրապետի ըստ փափագման բո, իշխան բարեպաշտ և հարազատ եղբայր իմ՝ Հեթում, շարագրեցի համառուտաբար զպատճառս նամակացն հանդերձ թղթովոն: Իսկ զըրովանդակ վարս երանեալ հարն հարաբար ուսանել նախքան զայս տեառն Ներսէսի եթէ կամիցիս կարդաւորաբար ուսանել նախքան զայս է մեր աշխատասիրաբար գտեալ (հավանաբար պետք է լինի «գրեալ» — է: Բ.) տաղաշափական բանի, զոր առեալ ի ձեռս ընթերցիս և մխիթարեսցիս Հոգւով ըստ առակախաւս իմաստնոցն, եթէ ի յիշատակ արդարոց խնդան ժողովուրդք, քանզի զայս փափագ միայն զբո բարեպաշտութիւնդ ի մերումս ժամանակի տեսար վարակեալ առ ի խնդրել և յուսանել, զոր և իմ կատարելով՝ ըստ կարի գրեցի ի փառս Քրիստոսի աստուծոյ, որ է արհնեալ յաւիտեանս յաւիտենից ամէն»:

84 Ակնարկում է Կիլիկիայի Սև լեռների իրենց զիտությամբ հռչակվելիս հոգևորականութիւնը:

85 Ակնարկում է 1166 թ. ապրիլի 17-ին Հոռմկլայում տեղի ունեցած եկեղեցական ժողովը, որ ինքը ձեռնարկվեց աթոռակից կաթողիկոս իր եղբոր՝ Գրիգոր Գ կաթողիկոսի կողմից (Մ. Օրմանյան, Ազգագրատու, 5. Ա, մ. Ա, էջ 1387):

86 Ակնարկում է Հոռմկլայի կաթողիկոսանիստ աթոռը, որը ապահովում էր Վանի համար 1149 թ., Գրիգոր Գ Պահլավունու՝ Ներսես Շնորհալու եղբոր կաթողիկոսության օրոք, Ծովքից տեղափոխվել էր այստեղ:

87 Լիւրիկիա—Ազրիատիկ ծովի արևելյան ափի՝ ներկայիս Ալբանիայի և Հարավսլավիայի ծովափնյա մասի պատմական անվանումը:

88 Արիոս Ալեքսանդրացի՝ Գ դարի նշանավոր հոգևորականներից: Արիոսականության աղանդի հիմնադիրը, որը ձգնում էր ապացուցել, թե աստվածային երրորդությունը ոչ թե անսկիզբ և անվերջ է ու միասնական, ինչպես ընդունում էր եկեղեցին, այլ իբր «Որդին Սուրբ» ժամանակի ընթացքում ստեղծված է Սուրբ Հոր կողմից: Որդուց էլ բխում է Հոգին Սուրբ: Ըստ այսմ, ինչպես պնդում են Արիոսը և նրա ուսմունքի հետևորդները, հավիտենական է միայն Հայր Աստվածը: Արիոսի ուսմունքը նախ բյուզանդական կայսր Կոստանդինի միջնորդությամբ խստով բռնադատվեց 325 թ. Նիկիայի տիեզերական ժողովում, իսկ Արիոսը վտարվեց եկեղեցուց, ապա նաև՝ 381 թ. Կոստանդնուպոլսի ժողովի կողմից: Չնայած այդ ամենին Արիոսականությունը առանձին վայրերում ունեցավ իր հետևորդները:

89 Ճշմարիտ է, այստեղ եղած խրատները նախ և առաջ ուղղված են հայությունը, սակայն, նկատի առնելով, որ նույն երևույթները նկատելի էին նաև քրիստոնեական այլ համայնքներում, Շնորհալին փաստորեն իբր խոսքը անուղղակի կերպով ուղղում է նաև նրանց: Սա հասկանալի կլինի, եթե նկատի առնենք, որ հենց ինքը իրականացնում էր հայ եկեղեցու դործոն բանակցությունները և միաբնակ, և երկաբնակ եկեղեցիների հետ և այն մեծ հեղինակությունը, որ նա վայելում էր արևելյան քրիստոնեական եկեղեցիներում:

90 Այս հատվածը հաստատում է, որ խրատները կանոնական պարտադրող ուժ են ունեցել, ըստ որում ոչ միայն հոգևորականության, այլև աշխարհիկների համար, եթե ուղղված են վերջինների:

91 Հոգու և մարմնի հարաբերության մասին խոսելիս Շնորհալու մտադեռնակնակ է մարմինը հոգուն ծառայեցնելու, ստորագասկու միտումը, չնայած ընդգծվում է նաև մարմնականի անհրաժեշտությունը: Այս հարցը XII—XIII դարերում անընդհատ ուշադրության կենտրոնում էր և XIII դ. վերջերին Հովհաննես (Պլուզ) Երզնկացու մտա մարմնականի պահանջները բավարարելու անհրաժեշտությունը գրեթե հավասարեցվում է հոգեկանի անհրաժեշտությանը:

92 Կէս էշ=չորի:

93 Այս հատվածը ուշագրավ է մի բանի առումներով: Ինչպես ներածութեան մեջ նշել ենք, Շնորհալու այն տեղեկութիւնը, թե եկեղեցիները հարկատու դարձնելու և օտար տիրապետողներին կաշառելու գործում հիմնականում մեղավոր են հայ հոգևորականները, պետք է խիստ վերապահութեամբ ընդունել, որովհետև հենց հաջորդ տողերում նա հայտնում է այն բռնութիւնների մասին, որ օտարները կատարում էին հայ եկեղեցու ու նրա գործիչների նկատմամբ: Նրանք անգամ կաթողիկոսի կողմից վճարվելուց հետո իրենց դրածո անարժան եպիսկոպոսներին նորից վերագործնում էին իշխանութեան: Հասկանալի է, որ նման եպիսկոպոսները պետք է հաճոյանային օտարներին:

Մյուս կողմից հայտնի է, որ բազմաթիվ հայ ավատատերեր իրենց տիրույթները նվիրում էին եկեղեցուն և իրենք էլ դառնում հոգևորականներ: Բայց օտար տիրապետողները, բնականաբար, հեշտութեամբ չէին հաշտվում այս երևույթի հետ և ինչ-որ փոխհատուցման ձև էին փնտրում՝ այդ տիրույթներից եկամուտ ստանալու համար:

94 Անկարելիւմ է Քեսուռի կարմիր վանքում տեղի ունեցած հոգևոր ժողովը, որտեղ, ի թիւս այլ խնդիրների, քննվեց և մերժվեց Աղթամարում հակաթոռ կաթողիկոսարանի ստեղծումը և Գավիթ Թոռնիկյանին կաթողիկոս օծելը:

95 Անկարելիւմ է Հին կտակարանի այն դրվագը, ուր Աստված արգելում է հոգեղեն արարածներին իր փառքը տեսնելու և թիկունք է դարձնում Մովսէսին: Ելից 17—23:

Ք Ո Վ Ա Ն Գ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Պրկու խոսք	5
Ներածություն	8
Բնագիր	51
Թուղքը քննադատական ներսխի կարողիկոսի Հայոց առ համօրէն Հայաստան ազիւն, որոց տեսչութիւն Հաւատացաւ նմա ի Տեառնէ	53
Առ կրօնաւորս խարագնագրեաց՝ որ ի վանորայս	74
Առ առաջնորդս սրբոց ովսարից վանականաց	96
Առ առաջնորդս Էկեղեցոյ՝ որ Էն յաշխարհի, որ կոչին Եպիսկոպոս- տունք	102
Առ դասս քահանայից	118
Առ իշխանս որ ըստ աշխարհի	142
Առ զինուորաց դասս	153
Առ քաղաքականս	156
Առ երկրագործս և համօրէն ժողովրդականս	158
Առ կանանց դասս	161
Մանթագրութիւններ	163

ՆԵՐՄԵՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ

ԹՈՒՂԹ՝ ԸՆԳՀԱՆՐԱԿԱՆ

Հրատ. խմբագիր Ա. Լ. Սահակյան
Տեխ. խմբագիր Լ. Ա. Ազիզբեկյան
Սրբագրիչ Լ. Ա. Խաչիկյան

Հանձնված է շարվածքի 15. 12. 1994 թ.: Ստորագրված է տպագրութեան
20. 10. 1995 թ.:

Չափը 84×108 1/32: Թուղթ N 1: Տառատեսակ «գրքի սովորական», բարձր
տպագրություն: Պայմ. 9,25 մամ., տպագր. 11,0 մամուլ:

Ներկ. մամուլ 9,25 : Հրատ.-հաշվարկ. 7,45 մամուլ: Տպաքանակ 600:
Պատվեր N 130: Գինը պայմանագրային

ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, 375019, Երևան, Մարշալ
Բաղրամյան պող. 24 գ.:

Издательство НАН РА, 375019. Ереван,
пр. Маршала Баграмяна, 24 г.

ՎՐԻՊԱԿ

«Եթե զիջեմք անհատին՝ մեկ այլ՝ արևելահայ աշխարհաբար Բարգ-
մանուկի ճիշտ արտադրել է Երևանում 1991 թ. »